

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İNGİLİZ ORYANTALİSTLERİNDEN SIR WILLIAM
MUIR'İN HZ. OSMAN DÖNEMİ HAKKINDAKİ
DEĞERLENDİRMELERİ

ALAADDİN GÖÇER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL

KONYA-2024

Öğrencinin	Adı Soyadı	Alaaddin GÖÇER		
	Numarası	20811001015		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	İngiliz Oryantalistlerinden Sir William Muir'in Hz. Osman Dönemi Hakkındaki Değerlendirmeleri			

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Alaaddin Göçer

Öğrencinin	Adı Soyadı	Alaaddin GÖÇER		
	Numarası	20811001015		
	Ana Bilim / Bilim	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel		
Tezin Adı	İngiliz Oryantalistlerinden Sir William Muir'in Hz. Osman Dönemi Hakkındaki Değerlendirmeleri			

ÖZET

Hz. Peygamber'in vefatı ile Müslümanların karşı karşıya kaldıkları ilk mesele "hilafet" meselesidir. Sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelik yaptıkları döneme Hulefâ-yi Râşidîn dönemi denmektedir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifelikleri; İslâm'ın farklı coğrafyalara yayıldığı, sistemini tesis etme noktasında devletin ilerleme kaydettiği ve umumiyetle İslâm ve Müslümanlar adına müspet gelişmelerin yaşandığı devirler olmuştur. Hz. Ömer'in ardından halife olarak biat alan Hz. Osman'ın hilafet devri ise günümüzde dahi menfi tesirleri müşahade edilen ve pek çok nedenin eşlik ettiği hadiselerle tanık olmuştur. Müslüman müverrihlerin eserlerine erken tarihlerden itibaren konu olan Hz. Osman halifeliği dönemi, Hristiyan Batı dünyasının uhdesinde çalışmalar yürüten oryantalistler tarafından da araştırma konusu edilmiştir. Şarkiyatçılığının yanı sıra misyoner hüviyeti ile de temayüz eden Sir William Muir de bunlardan birisidir. O, İslâm'a dair pek çok çalışma yapmakla birlikte Hz. Peygamber ve onun halefleri hakkında da telifatta bulunmuş; bu anlamda *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerinde Hz. Osman dönemi üzerinde durmuştur. Adı geçen eserlerinde yazar; ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarından faydalanmak suretiyle Hz. Osman döneminin tasvîri anlatımını bazı değerlendirmeler eşliğinde sunmuştur. Müellifin bunu yaparken ortaya koyduğu akademik ve ilmî tavır ise 19. yüzyılın baskın şarkiyatçı yaklaşımından izler taşımaktadır. İslâm Tarihi araştırmacısı olarak biz de Sir William Muir'in "Üçüncü Râşid Halife" hakkındaki nakil ve değerlendirmelerini ilim dünyasına kazandırmayı ve bunların akademik kritiğini ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Oryantalizm, William Muir, Hilafet, Hz. Osman

Author's	Name and Surname	Alaaddin GÖÇER		
	Student Number	20811001015		
	Department	Islamic History and Arts / Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel		
Title of the Thesis/Dissertation	The Evaluations of Sir William Muir, One of the British Orientalists, on the Period of Osman			

ABSTRACT

The first issue that Muslims faced after the death of the Prophet Muhammad was the issue of “Caliphate”. The period in which Abu Bakr, Omar, Uthman and Ali became caliphs is called the period of “al-Khulafā’ al-Rāshidūn”. The caliphates of Abu Bakr and Omar were periods in which Islam spread to different geographies, the state made progress in establishing its system, and generally positive developments were experienced on behalf of Islam and Muslims. On the other hand, the caliphate of Uthman, who took the oath of allegiance as caliph after Omar, witnessed events whose negative effects are observed even today and were accompanied by many reasons. The period of the caliphate of Uthman, which has been the subject of the works of Muslim historians from early on, has also been the subject of research by orientalist working under the auspices of the Christian Western world. Sir William Muir, who distinguished himself as a missionary as well as an orientalist, was one of them. In addition to his many studies on Islam, he also wrote about the Prophet Muhammad and his successors; in this sense, in his works *Annals of Early Caliphate* and *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall*, he also focused on the period of Uthman. In the mentioned works, the writer; by making use of early Islamic history sources, he presented the descriptive narrative of the Uthman period to the reader by making some evaluations. The author’s academic and scholarly attitude in doing so is in line with the dominant orientalist approach of the 19th century.

Key Words: Islamic History, Orientalism, William Muir, Caliphate, Uthman.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
2. Araştırma Yöntemi ve Kaynakları	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
ORYANTALİZM VE SIR WILLIAM MUIR	
1.1. Oryantalizm ve Konuya Dair Kavramlar	4
1.2. Oryantalizmin Tarihi Seyri.....	5
1.3. Oryantalist İslâm Tarihi Çalışmaları	17
İKİNCİ BÖLÜM	
SIR WILLIAM MUIR'İN HAYATI VE ESERLERİ	
2.1. Hayatı	21
2.2. Eserleri	24
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SIR WILLIAM MUIR'İN HZ. OSMAN DÖNEMİ OLAYLARINA YAKLAŞIMI VE GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	
3.1. Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi.....	33
3.1.1. Halife Adayları	36
3.1.2. Şûrâ Üyelerinin Müzakereleri	38
3.1.3. Abdurrahman b. Avf'ın Hakemliği	39
3.1.4. Hz. Ali'nin Biati	42
3.1.5. İslâm'ın Felaketi Olan Seçim.....	43
3.1.6. Ubeydullah b. Ömer'in Hürmüzân'ı Öldürmesi	46
3.1.7. Maaşların Artırılması	49
3.2. Hz. Osman Dönemine Genel Bakış	50
3.2.1. Arap Kabileleri ve Kureyş Arasındaki Rekabet	50
3.2.2. Benî Hâşim ile Benî Ümeyye Arasındaki Kıskançlık	53
3.3. Fetihler	54
3.3.1. İran Seferleri	54
3.3.2. Bizans Seferleri	55
3.3.3. Afrika Seferleri.....	56
3.3.4. Deniz Seferleri	61
3.4. Hz. Osman'ın Halifeliğinin Son Zamanlarındaki İç Hadiseler.....	64
3.4.1. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Yeniden Kûfe Valiliğine Getirilmesi	65
3.4.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Görevden Alınması	68
3.4.3. Saîd b. Âs'ın Kûfe Valiliği	70
3.4.4. Hoşnutsuzluğa ve Hz. Osman'ın Tenkit Edilmesine Sebep Olan Hadiseler	72
3.4.4.1. Kur'an'ın Çoğaltılması	72
3.4.4.2. Kureyşlilerin Irak'a Göç Etmesi	74
3.4.4.3. Ebû Zer el-Gıfârî'nin Yaşadıkları.....	75

3.4.4.4. Haram Eğlencelerin Medine’de Yasaklanması	78
3.4.4.5. Kâbe Avlusunun Genişletilmesi	79
3.4.4.6. Hac Menâsikinde Yapılan Değişiklikler.....	80
3.4.4.7. Hz. Osman’ın Hz. Peygamber’in Yüzüğünü Kaybedişi	81
3.4.4.8. Hz. Osman’ın Pek Çok Düşman Edinişi.....	81
3.4.5. Hz. Osman’ın Nâile bint Ferâsifa ile Evliliği	83
3.5. Kûfe’deki Hoşnutsuzluk	83
3.5.1. Abdullah b. Sebe’nin Mısır’da Fitneyi Yayması.....	84
3.5.2. Kûfe’de Ortaya Çıkan Karışıklık ve Sürgünler.....	85
3.5.3. İsyanın Elebaşlarının Suriye’ye Sürülmesi	86
3.5.4. Saîd b. Âs’ın Kûfe’den Kovulması	87
3.5.5. Hz. Ali ile Hz. Osman’ın Münakaşası.....	90
3.6. Muhalefetin İsyana Dönüşmesi.....	93
3.6.1. Hz. Osman’ın Şehirlere Denetçiler Göndermesi.....	93
3.6.2. Valiler ile Görüşme	95
3.7. İsyancıların Medine Saldırısı ve Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi.....	99
3.7.1. Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah’ın Tutumları	103
3.7.2. Hz. Osman’ın Yardım Çağrısı	107
3.7.3. Abluka ve Susuzluk.....	108
3.7.4. Hz. Aişe’nin Mekke’ye Gitmesi.....	109
3.7.5. Hz. Osman’ın Katledilişi.....	110
3.7.6. Hz. Osman’ın Defni	111
3.7.7. Hz. Osman’ın Karakteri	112
3.8. Sir William Muir’in Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi	112
3.8.1. Kaynak Kullanım Yöntemi	113
3.8.1.1. Rivayetleri Göz Ardı Etmesi	114
3.8.1.2. Rivayetlerin Aslına Riayet Etmemesi	115
3.8.1.2.1. Rivayetlerdeki Bazı Bilgileri ve Detayları Gizlemesi...115	
3.8.1.2.2. Rivayetlere İlaveler Yapması	116
3.8.1.2.3. Rivayetlerdeki Malumatı Çarpıtması	117
3.8.1.3. Hatalı Veriler Aktarması.....	118
3.8.1.4. Temelsiz İddia ve İthamları.....	119
3.8.2. Üslubu	121
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA	125

KISALTMALAR

a.mlf.:	Aynı müellif
b.:	bin, ibn (oğul)
b.y.:	Basım Yeri Yok
bk.:	Bakınız
çev.:	Çeviren
DİA:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.:	Editör
Erişim:	Erişim Tarihi
haz.:	Hazırlayan
Hz.:	Hazreti
İBB:	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
krş.:	Karşılaştırın
nşr.:	Neşreden
öl.:	Ölüm Tarihi
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.:	Tahkik Eden
ts.:	Tarihsiz
vb.:	ve benzerleri
y.y.:	Yayıncı Yok

ÖNSÖZ

Dünya tarihi; Rasûlullah'ın İslâm dinini tebliği ve ardından bu dinin hicret ve fütuhat ile intişarı neticesinde derin bir değişime şahit olmuştur. Dönemin iki büyük gücü olan Bizans ve Sasani devletleri ile mücadele etmek durumunda kalan İslâm Devleti, Hulefâ-yi Râşidîn devrine gelindiğinde Sasani Devletini ortadan kaldırmış ve Bizans'ın yönetimi altında olan pek çok bölgeyi de fethetmiştir. Kısa sürede ciddi bir ilerleme kaydeden bu yeni din, Batıyı korku ile karışık bir meraka sürüklemiş; siyasî, iktisadî, ilmî ve dinî edinimlerini korumak isteyen Batı dünyası İslâm'ı çeşitli argümanlar marifetiyle etkisiz kılmaya, değersizleştirmeye çalışmıştır. Müslümanların çeşitli sebepler mucibince dünyaya yayılmaları, farklı milletler ve din mensuplarıyla etkileşime geçmeleri İslâm'a yönelik tutumu zamanla farklı bir zaviyeye çekmiştir. Oryantalizm işte bu farklı tutumun tezahürlerinden biridir.

Hz. Peygamber ve onun halifeleri hakkında İslâm dünyasında birçok çalışma yapılmıştır. Bu konular çok kısa bir süre içerisinde Batı'nın da dikkatini celbetmiştir. Yeni din, onun kurucusu Hz. Peygamber ve onun vefatından sonra Müslümanları yönetmekle mükellef halifeler hakkında 19. yüzyıla kadar ilmî-akademik sayılamayacak çalışmalar yapılmış; ancak bahsi geçen yüzyılda oryantolizmin sistemleşmesi ile daha ilmî-akademik çalışmalar ortaya konabilmiştir. Bu çalışmalardan ikisi ise İngiliz oryantolizist Sir William Muir tarafından kaleme alınmış olan *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerdir. Esasında ikinci eser, ilk eserin genişletilmiş nihai halidir. Ancak kayda değer bazı farklılıkları sebebiyle *Annals of Early Caliphate* adlı nüshadan da faydalanılmıştır. Her iki eserin kapağında da “from original sources” yani orijinal kaynaklarından ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla müellif, eserlerinde klasik İslâm Tarihi kaynaklarından faydalanmak suretiyle Hz. Osman dönemi hakkında bilgiler verdiği, dönemin olaylarını “tasvîrî” bir anlatım eşliğinde okuyucuya aktardığı iddiasında bulunmuştur.

Giriş ve üç bölümden teşkil edilen çalışmamızın giriş kısmında araştırmanın amacı, konusu ve önemi ile araştırmada kullanılan yöntem ve kaynaklar üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde oryantalizm, bu terim etrafında şekillenen kavramlar, oryantalizmin tarihi seyri ve İslâm Tarihi sahasında araştırma yapan şarkiyatçılar konuları incelenmiştir. İkinci bölümde Sir William Muir'in hayatı ve eserleri konusuna yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ise Muir'in *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerinde Hz. Osman ile ilgili aktardığı veriler, değerlendirmeler, tenkitler ve bunların tarafımızca incelemesine tahsis edilmiştir. Bu bölümün içerisinde "Sir William Muir'in Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi" başlıklı bir tahlil bölümüne yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmamamızın verileri aktarılarak ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

Tez yazım sürecinin her aşamasında teşvik ve yönlendirmelerinden ziyadesiyle istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tez çalışmama yaptıkları katkılardan ötürü değerli jüri üyeleri Doç. Dr. Ali Dadan ve Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Gökcalp hocalarıma da müteşekkirim.

Alaaddin Göçer
KONYA/2024

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

“İngiliz Oryantalistlerinden Sir William Muir’in Hz. Osman Dönemi Hakkındaki Değerlendirmeleri” adını verdiğimiz çalışmamızda Sir William Muir’in (öl. 1905) *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerinde Hz. Osman dönemine ayrılmış bölüm içerisindeki veriler incelenmiş; Muir’in Hz. Osman’ın hilafeti, kişiliği, devrin mühim hadise ve şahsiyetleri hakkındaki değerlendirmeleri özellikle Muir’in eserini hazırlarken faydalanmış olduğu klasik İslâm Tarihi kaynakları ışığında mukayeseli olarak aktarılmıştır.

Bu çalışmanın amaçlarından ilki; Sir William Muir’in, İslâm Tarihinin gidişatını değiştirecek fitne hareketlerinin ciddi anlamda kendini ilk kez gösterdiği Hz. Osman dönemi hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. Diğer bir amaç ise; orijinal kaynaklarından faydalanmak suretiyle eserini meydana getirdiğini belirten Muir’in bunu ne derecede yaptığını, kaynaklarda zikredilen rivayetler arasından nasıl tercihlerde bulunduğunu, bu rivayetleri ne şekilde aktardığını, yapılan bu aktarımın sıhhatinin ne olduğunu ve klasik oryantalist söylemin müdavimlerinden olan müellifin Hz. Osman dönemini değerlendirirken ortaya koyduğu akademik tavrın mahiyetini incelemektir.

Batı’daki İslâm ve Müslüman algısı üzerinde oldukça etkili olan oryantalistler arasında William Muir’in müstesna bir yeri bulunmaktadır. Kaleme aldığı eserler hem döneminde hem de sonrasında ilgiye mazhar olmuştur. Ancak müellifin Hz. Osman dönemine dair değerlendirmeleri müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Dolayısıyla eserlerinden ve klasik İslâm Tarihi kaynaklarından yola çıkılarak Muir’in Üçüncü Raşid Halife hakkındaki değerlendirmelerinin ele alınıp bilim dünyasına kazandırılması önem arz etmektedir.

2. Araştırma Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda; tezimizin birinci bölümü hazırlanırken meseleye dair literatür taraması yapılmış; bu doğrultuda Edward Said’in *Şarkiyatçılık*, Zachary Lockman’ın *Hangi Ortadoğu*, Yücel Bulut’un *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, John

Montagu Hobson'un *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, İbrahim Kalın'ın *İslam ve Batı* ve Thierry Hentsch'in *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı* adlı eserlerinden özellikle faydalanılmıştır.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Sir William Muir'in yetiştiği ortam, ailesinden tevarüs ettiği ilmî gelenek, eğitim aldığı okullar ve akabinde verdiği eğitim, Hint alt kıtasındaki görevi ve buradaki görevi doğrultusunda yapmış olduğu misyoner-oryantalist çalışmalar hakkında bilgi verilmiş; hemen ardından Muir'in yazıya geçirdiği eserler üzerinde durulmuş, *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* hakkında ise daha ayrıntılı malumat verilmiştir. Bu bölüm hazırlanırken Muir'in eserlerinden faydalandığı gibi, ikincil pek çok kaynaktan da istifade edilmiştir. Bu eserler arasında Clinton Bennet'in *In Search of Muhammad* adlı eseri, Jabal Muhammad Bauben'in *Image of the Prophet Muhammad in the West* adlı eseri ve Charles James Lyall'ın müellif ile ilgili makalesi de yer almaktadır.

Tezimizin son bölümünü teşkil eden üçüncü bölümde ise Sir William Muir'in *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserleri esas alınarak müellifin Hz. Osman dönemi hakkındaki değerlendirmeleri incelenmiştir. Çalışmamızı yaparken özellikle *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserden faydalanmakla birlikte, bu eserin ibtidaî hali olan *Annals of Early Caliphate* adlı eserden de yazarın dipnotlarda verdiği çeşitli bilgiler, metin içerisinde ve başlıklarda tercih edilen kelime ve ifadelerdeki farklılıklar açısından istifade edilmiştir.

Muir'in naklettiği malumat ve bu malumat üzerinden ortaya koyduğu görüşler, eserlerinde müellifin takip ettiği kronolojik başlıklandırma usulüne uygun olarak tarafımızca tayin edilen konu başlıkları altında ele alınmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu başlıklar altında ilk olarak Muir'in görüşlerine yer verilmiş, akabinde İslâm Tarihi kaynakları ve çağdaş araştırmalara müracaatla müellifin naklettiği bilgiler, öne sürdüğü görüşler-iddialar ve yapmış olduğu değerlendirmeler incelemeye tâbî tutulmuştur.

Muir'in eserlerinde aktardığı rivayetlerin takibi noktasında Muhammed b. Cerir et-Taberî (öl. 310)'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İzzeddîn İbnü'l-Esîr (öl. 630)'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserleri temel alınmıştır. Zira Muir, bu iki eserden bolca faydalandığını dile getirmiştir. Bu eserlerin yanı sıra Vâkıdî (öl. 207)'nin *Kitâbü't-Târîh ve'l-meğâzî ve'l-meb'as*'ı, İbn Sâ'd (öl. 230)'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*'i, İbn Abdülhakem (öl. 257)'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'sı, İbn Şebbe (öl. 262)'nin *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*'si, İbn Kuteybe (öl. 276)'nin *el-Ma'ârif*'i, Belâzürî (öl. 279)'nin *Ensâbu'l-Eşrâf*'ı ve *Fütûhu'l-Büldân*'ı, Ya'kûbî (öl. 292)'nin *Târîh*'i, Mes'ûdî (öl. 345)'nin *Mürücü'z-Zeheb*'i, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543)'nin *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*'ı, İbn Asâkîr (öl. 571)'in *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı, İbnü'l-Cevzî (öl. 597)'nin *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*'i, Nüveyrî (öl. 733)'nin *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*'i, Zehebî (öl. 748)'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*'ı, İbn Kesîr (öl. 774)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si, İbn Haldûn (öl. 808)'un *Târîh*'i, Makrîzî (öl. 845)'nin *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*'ı ve İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852)'nin *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*'si gibi eserlerden belli başlı konuların izahı noktasında istifade edilmiştir. Tezimizin bölümleri hazırlanırken konumuzu ilgilendiren çok sayıda kitap, makale, sempozyum bildirisi, yüksek lisans-doktora tezleri, başta TDV İslâm Ansiklopedisi olmak üzere ansiklopedi maddeleri taranmış ve bu eserlerden yararlanılmıştır.

Şarkiyatçı William Muir'in Hz. Osman dönemine dair kaleme aldığı verilerin tarih araştırmacısına yararlı şekilde incelenmesine gayret sarf edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİZM VE SIR WILLIAM MUIR

Oryantalizmin ne olduğu, tarih içindeki seyri ve İslâm Tarihi çalışmaları özelinde ürettiği telifat hakkında malumat sahibi olmadan Sir William Muir'i ve zihin dünyasına bağlı olarak kaleme aldığı eserlerini anlamak zor olacaktır. Dolayısıyla tezimizin ilk bölümünde bu konulara dair genel çerçeve çizilecek; akabinde yazarın hayatı ve eserleri ile ilgili meseleler ele alınacaktır.

1.1. Oryantalizm ve Konuya Dair Kavramlar

Batı'nın Doğu hususundaki tasavvurları yahut Doğu'ya ilişkin Batılı kolektif muhayyile olarak tanımlanabilecek¹ oryantalist kavramı, etimolojik olarak Fransızca'da "doğu" anlamında kullanılan "orient" kelimesinden gelmektedir. "Orient" kelimesinin kökü ise Latince "yükselen güneş" anlamındaki "oriens"tir.² Oryantalizm kavramı, zaman içerisinde büyük anlam değişikliklerine uğramış ve buna bağlı olarak oryantalist/şarkiyatçı dendiğinde kastedilen mana da farklılaşmıştır. Dolayısıyla bu kavramın ifade ettiği anlamlar zamandan zamana, hatta kişiden kişiye farklılık göstermiştir.³ 1683'te bu terim ile Yunan kilisesinin bir müntesibi kastedilmekteyken; 1691'de Anthony Wood, Samuel Clark'ı "bazı Doğu dillerini bilen kimse" anlamında "oriental" olarak tavsif etmiştir. 1779'da ilk defa İngilizce'de, Edward Pococke hakkında telif edilen bir eserde "Doğu araştırmalarında uzmanlaşmış kişi" anlamında oryantalist kelimesi görülmüştür. Bu kelime, "Doğu incelemesi" anlamıyla ise 1838'de literatüre dâhil olmuştur.⁴

¹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), VII.

² İlhan Uğur Yazar, "The Influence of Orientalism in the 18th and 19th Century Opera Librettos", *International Journal of Human Society* 19/2 (2022), 300.

³ Ebuzer Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı* (İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021), 111-114.

⁴ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428. Oryantalist kavramının artık sözlüklere dahi geçen "Doğu ülkeleri, dilleri, dinleri, kültürleri vb. hakkında çalışmalar yapan kişi" şeklindeki tanımının klasikleştiği anlaşılmaktadır. Bk. *The Britannica Dictionary*, "Orientalist" (Erişim 18 Ağustos 2023); *Cambridge Dictionary*, "Orientalist" (Erişim 18 Ağustos 2023); *Collins Dictionary*, "Orientalist" (Erişim 18 Ağustos 2023).

Oryantalist kelimesi, Doğu dünyasının tablolarını resmeden Batılı ressamı ifade ettiği gibi; esasen Doğu toplumlarının dilleri, kültürleri, tarihleri ve coğrafyaları hakkında bilgiye sahip olan araştırmacıları tanımlamak için kullanılır.⁵ Ancak oryantizmi, sadece zararsız bir akademik ilgi ya da sanat akımı olarak değerlendirmeye karşı çıkan Hamdi Zakzûk ve Edward Said gibi isimler de vardır. Zakzûk, oryantizmin Hristiyan misyonerliği ve sömürgecilikle çok yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir.⁶ Edward Said ise oryantizm tanımlarını kabul gören akademik manasından başlayarak sıralamaktadır. Ona göre; Şark hakkında yazan, onun öğretimini yapan kişiler -hangi meslekten olurlarsa olsunlar- şarkiyatçılardır ve yaptıkları iş de şarkiyattır. Oryantalizmin daha şümüllü bir manasını ise “Oryantalizm Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik ayırımı dayalı bir düşünüş biçimidir.” şeklinde ifade ettikten sonra, ilk iki manasına nispeten daha somut ve daha tarihsel olan son bir manasını daha sunmaktadır. Buna göre; 18. yüzyılın sonlarından itibaren akademik anlamdaki sistemini oturtmaya başlayan oryantizm, Şark ile işgal eden müessesenin toplu adıdır. Kendi zihin dünyasında şark adına hükümler veren, onun hususundaki kabul ve kanaatleri onayından geçiren, Şark’ı tanımlayan, onu eğiten ve yöneten oryantizm; Doğu’ya tahakküm etmek, onu en baştan tasarlamak ve onun efendisi olmak amacıyla Batı’nın keşfettiği bir vasıta.⁷ Görüldüğü üzere bu tanımların ilki akademiye dayalı oryantizme vurgu yapmaktadır. Son iki tanımın ise Edward Said’in eleştirilerini yönelttiği emperyalist ve Avrupa-merkezci Batı’ya hizmet eden oryantizme ilişkin olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Oryantalizmin Tarihî Seyri

Oryantalizmin var oluş serüveninin belki de en başat iki terimi olan Doğu ve Batı kavramları; tarihî, siyasî ve sosyal göndermeleri bünyesinde barındırmaktadır.

⁵ Bulut, “Oryantalizm”, 33/428.

⁶ Mahmud Hamdi Zakzûk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, çev. Abdulaziz Hatip (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 8. Benzer yorumlar için bk. Mustafa es-Sibâî, *Oryantalizm ve Oryantalistler – Yararları ve Zararları*, çev. Mücteba Uğur (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 35-36; Adnan Muhammed Vezzan, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, çev. Yavuz Fırat (Kayseri: Tezmer, 2013), 11.

⁷ Edward Said, *Şarkiyatçılık Batı’nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 12-13.

Bu göndermeler, coğrafi sınırlardan ziyade zihni belirlenimlerin hâkim olduğu bir yapı arz eder. Her ne kadar akademik bir disiplin olarak kurumsal kimlik edinişi 19. asırda olsa da Doğu hakkındaki muhayyilesinin oluşum süreci uzun bir geçmişe dayanan oryantalizm, daha öncesinde aslında bu zihni belirlenimlerin bir ürünü ve bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁸ Zira Batılı zihin, Doğu'yu bir öteki olarak kabul ederken tarihî, siyasî, sosyal açıdan onu değerlendirmiş ve kendini Doğu'nun tam karşısına konumlandırmıştır. Çünkü oryantalizm, gelişim süreci dâhilinde değerlendirmeye alındığında bir yanıyla Batı tarafından Doğu'nun ele alınması anlamına gelirken; diğer yanıyla da Batı'nın kendi bilincine (ben bilinci, öz bilinc) varmasının en önemli aracı olarak ortaya çıkmaktadır.⁹ Öyle ki hem Batı hem de Doğu için var olmanın yegâne yolu, kendi varoluşunun farkında olmaktan geçmektedir. Batı'nın, varoluşunun farkına varması ise Doğu'ya bakışı ve onunla kurduğu ilişki ile alakalıdır. Bir diğer deyişle, "Ben'in nesnelere kurduğu ilişkiden ziyade diğer bilinçlerle kuracağı ilişki temeldir; öz bilincin doğması bir nesneye değil, bir başka özneye bağlıdır."¹⁰ Bu konuya dair Thierry Hentsch ise şu sözleri sarf etmiştir: "Evet, söz konusu olan, ötekinin içinden kendimize bakmak. Ötekinin bizi gördüğü gibi değil de bizim ona bakışımızda kendimizi ele verdiğimiz gibi."¹¹ Ancak sadece Batı değil, asırlarca Batı'nın karşısında bir şekilde saf tutmuş olan Doğu da bir 'Ben' bilinci yaratmış, öz bilincini Batı'ya nispetle inşa etmiştir. Örnek vermek gerekirse; tarihsel açıdan sistemli bir şekilde ortaya çıkışı çok daha sonra gerçekleşmesine rağmen oksidentalizm denilen, Batı'yı kurgulamak suretiyle Doğu'yu sunmayı kendine amaç edinmiş düşünme tarzı, bazı kimselerce Batı'nın oryantalizmine karşılık Doğulu bir oryantalizm olarak kabul edilmiştir.¹² Bu durum,

⁸ Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı*, 130-131; Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 85. Doğu-Batı kavramlarının sadece yönleri ya da coğrafi konumları temsil etmediği, bunların ötesinde taşıdıkları sembolik manaların da olduğuna işaret edilmiştir. Bk. İsmail Süphandağı, *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018), 21.

⁹ Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Değişimi", 13.

¹⁰ Demet Koçyiğit, "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu Kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 137.

¹¹ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), 7-8.

¹² Oksidentalizm meselesi ile ilgili üç farklı yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilki; oksidentalizmin, oryantalizme bir refleks olarak ortaya çıktığını ve Doğu'nun Batı'ya ait kültür, siyaset, din ve diğer parametreleri ele almasını ifade ettiğini belirtir. İkinci yaklaşım ise durumu

bu iki medeniyetin birbirlerini ne denli etkilediklerinin fark edilmesi ve yüzyıllar boyunca aralarında oluşan yoğun etkileşimin idrak edilmesi noktasında önemli bir detaydır.

Tarım ile birlikte medeniyete ilk adım atan taraf Doğu olmuştur. Tarımın Doğu’da daha önce başlaması, Doğu’nun yerleşik hayata geçmesini ve bu sayede Batı’nın birkaç adım ötesinde bulunmasını sağlamıştır. Öyle ki yaklaşık 10.000 yıl önce Güneybatı Asya’da tarımın ortaya çıkmasıyla hızlı bir kültürel, toplumsal ve iktisadî devrim yaşanırken; Batı bu devrimi ancak M.Ö. 4000 yılı dolaylarında gerçekleştirebilmiştir.¹³ Ancak, medeniyete geçiş süreçlerinin Doğu ve Batı arasında farklılık arz etmesi, bu toplumların öz niteliklerinin birbirinden farklı oluşundan değil, bu medeniyetlerin medeniyete geçiş aşamasında karşı karşıya geldikleri coğrafi şartların farklılığı ve bu dönemde karşılaşılan tarihî ve siyasî olayların bir sonucu olmasındandır. Nitekim Batı, kendisine nispetle daha zengin, daha gelişmiş olan Doğu’yla ticaret, göç, yağma gibi yollarla etkileşimde bulunduğu, Doğu’nun gerçekleştirmiş olduğu devrimin en büyük sebebinin içinde yer aldığı coğrafya olduğunun bilincine varmıştır.¹⁴

Tamamen zihni olan “Doğu-Batı” kavramlaştırmaları 18. yüzyılda modern manasını kazansa da Orta Çağ’da ve daha öncesinde “Asya’nın Batısı” gibi merkezde Asya’nın olduğu adlandırmalar kullanılmamıştır. Ancak Orta Çağ öncesinde kimi zaman Batı’nın coğrafi olarak merkezde olduğu konumlandırmalar da yapılmıştır. Merkez; tarafların gücü, hâkimiyet alanlarının kapsayıcılığı ölçüsünde el değiştirmiş, örneğin Büyük İskender’in imparatorluğu ve ardından doğan Helen kültürünün etkisiyle Anadolu ve Suriye bölgesi Batı olarak kabul görmüştür. Doğu ise 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı’nın Balkanlarda, Endülüs Emevîleri’nin ise

Doğu ile Batı arasındaki kültür katkısı olarak yorumlar. Son yaklaşım ise oksidentalizmin, Doğu’nun Batılılaşması için bir vasıta olduğunu iddia etmektedir. Bk. Koçyiğit, “Oksidentalizm’de Ben ve Öteki”, 147. Oksidentalizm konusuna dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ahmet Çaycı, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Sanat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 46; Mehmet Aydın, “Doğu-Batı Rekabeti ve Oksidentalizmin Yükselişi”, *Marife* 6/3 (2006), 371-372; Ali Karakaş, “Bir Kavram Olarak Oksidentalizm”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25 (2005), 170-180; Abdullah Metin, “Occidentalism: An Eastern Reply to Orientalism”, *Bilig* 98 (2020), 183-198.

¹³ Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 4.

¹⁴ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 16.

İspanya ve Sicilya’da tesis ettikleri etkili ve kalıcı düzen ile hâkimiyet alanını genişletmiştir.¹⁵ Ancak burada değinmeyi amaçladığımız tek şey coğrafi anlamdaki algılayış biçimleri değildir. Asıl mühim olan Doğu’nun Batı tarafından her daim öteki olarak kabul edilmesidir. Doğu, bu dünyanın heterodoksudur. Ancak Batı’nın Doğu’ya takınmış olduğu tavır ve onu betimleme gayreti, Doğu’ya hâkim olan özneye göre biçimlenmiştir. Bu öznenen kasıt; Doğu’nun, Batı’nın karşısına farklı biçimlerde çıkmasıdır. Mesela; 6. yüzyılda İslâm ortaya çıkmış, bu yeni dinin her anlamda etkisini artırması ve büyük bir tehdit odağı haline gelmesiyle Doğu artık İslâm ile özdeşleştirilir hale gelmiştir.¹⁶ Burada şunu belirtmek yerinde olacaktır: Batı, İslâm’la karşılaşmadan evvel de kendini Doğu’ya nispetle tanımlamış olsa dahi; Batı’yı, Avrupa’yı ve Avrupa’nın Hristiyan kimliğini ortaya çıkartan asıl unsur, İslâm’ın medeniyet sahnesine çıkması unsurudur. Zira İslâm’ın ani ve devasa bir yayılma ile ortaya çıkmasıyla Batı, kendi ben idrakini büyük bir hızla inşa etmeye başlamıştır.¹⁷ 11. yüzyıldan itibaren ise İslâm dünyasında gücü ele geçirmeye başlayan Türkler; Osmanlı Devleti ile birlikte Batı’nın muhayyilesinde yeni bir Doğulu imaj yaratmışlardır.¹⁸ Fakat bu imajın, İslâm’a karşı geliştirilen yaklaşımın tabî bir uzantısı olduğunu unutmamak gerekir. Zira Osmanlı, inşa ettiği medeniyet gereği İslâm medeniyetinin parçası olmaktan bigâne değildir.¹⁹

Avrupa kimliğinin birtakım kurucu unsurları bulunmaktadır: Antik Yunan mirası, Roma imparatorluk geleneği, Hristiyanlık, Avrupa’nın modern döneminde meydana gelen Reform, Rönesans, Aydınlanma²⁰ ve Yahudilik.²¹ İslâm’ın büyük bir hızla hâkimiyet sahasını genişlettiği, bilimde mühim açılımlar yaptığı; edebiyatta,

¹⁵ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 15. Oldukça izafi olan Doğu ve Batı kavramları tarih boyunca Avrupa ve Asya ile özdeşleştirilmiştir. Öyle ki Asur dilinde Asya, “Doğu ülkesi” manasına gelmektedir. Roma İmparatorluğu devrinde ise başkent Roma, dünyanın merkezi olarak kabul edilmiş; Roma’nın batısı için “occident”, doğusu için ise “orient” ifadeleri tercih edilerek Roma merkezli bir ayrıma gidilmiştir. Bk. Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı*, 131.

¹⁶ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 27.

¹⁷ İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 157.

¹⁸ İbrahim Kalın, *İslam ve Batı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 109-112.

¹⁹ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 15.

²⁰ John Montagu Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esmâ Ermert (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 15.

²¹ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 28.

felsefede ve sanatta etkili eserler verdiği; ekonomik anlamda zengin, sosyal hayatında huzurlu ve iyi yönetilen adil devletler kurduğu bu yüzyıllar²² Batılı tarih yazımında Orta Çağ olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme dahi Doğu'nun tarih sahnesinde yok sayılmasının ve aslında Avrupa'nın tarihinin “dünya tarihi” gibi dayatılmasının bir sonucudur. Aynı şekilde, bugün hepimizin bildiği ve kullandığı dünya haritaları da dünyanın merkezinde Avrupa'nın bulunduğunu varsayarak hazırlanan haritalardır.²³

Orta Çağ'ı mühim kılan husus, Kilise'nin Avrupa siyasetinin her alanına nüfûz etmiş ezici otoritesidir. Zira bu anlamda Orta Çağ kilisesi, İslâm'ın ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla beraber Batı'nın Doğu'yla olan ilişkilerinin, iki düşman din arasındaki çatışma biçimini almasından faydalanmıştır. Avrupa, Hristiyanlığı çok daha önce benimsemiş olsa bile, Hristiyanlığın etkisinin Avrupa'da belirleyici olması İslâm'ın ortaya çıkışıyla beraber gerçekleşmiştir. Hristiyanlığın Avrupalı zihinlerde kazandığı bu gücün bilincinde olan kilise, belli bir dönem için Avrupa siyasetinin baş aktörü haline gelmiştir. Bu durum, kilise ile krallıklar arasında gerilim yaratsa dahi; İslâm âleminin tehdit edici varlığı, söz konusu bu gerilimi zorunlu bir iş birliğine dönüştürmüştür.²⁴

Bazı araştırmacılar, İslâm fetihleri karşısında Hristiyan dünyasının ilk tepkilerinin nasıl olduğunu bilmenin zor olduğunu, ancak 7. yüzyıldan kalma eserler referans alınarak ilk tepkilerin olumlu mahiyette olduğunu söylenebileceğini ifade etmişlerdir. Mesela Sebeos, İslâm'ın İbrahimî kökenlerini kabul etmiştir.²⁵ Fakat bu barışçıl hava, 8. yüzyılda Yuhannâ ed- Dımeşkî (öl. 749 [?])'nin İslâm'a bir reddiye mahiyetinde yazmış olduğu makaleye kadar sürebilmiştir. Yuhannâ ed-Dımeşkî ile birlikte, Batı'da kolektif Hristiyan bir bilinç inşa edilmeye başlanmıştır.²⁶ Küçük

²² Roger Garaudy, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, çev: Cemal Aydın (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2007), 117-124.

²³ Hobson, bu Avrupa merkezli harita yerine, Çin'in merkezde olduğu “Hobo-Dyer” projeksiyonlu haritayı teklif etmektedir. Bk. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 22.

²⁴ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 16.

²⁵ Hişam Cuayyit, *Avrupa ve İslam* (İstanbul, İz Yayınları, 1995), 18; Mehmet Emin Özağar, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar* (İstanbul: Otto Yayınları, 2020), 15.

²⁶ Ömer Faruk Harman, “Yuhannâ ed-Dımeşkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 43/581. Marco Polo'nun eseri, ölümünden sonra Orta Çağ Avrupası'nda vazgeçilmez bir eser olmuştur. Verdiği bilgiler; hayalî, zengin Doğu imajının oluşmasında büyük

düşürücü bir anlamı ihtiva eden “Sarazen”²⁷ teriminin Müslümanlara karşı Hristiyan polemiklerinde kullanılmasında, İslâm’ın aslında Hristiyanlıktan bir sapış olduğu iddiasının kabulünde ve İslâm’ın deccalin habercisi olduğu şeklindeki betimlemelerin birçoğunda Yuhannâ ed-Dımeşkî’nin izleri vardır. Onun etkide bulunduğu anlayış, Orta Çağ İslâm tasavvurunun niteliğini belirlemiştir.²⁸ 1095-1272’de düzenlenen sekiz Haçlı Seferi, bu bilincin kuvvetli dışavurumlarıdır. Ancak Haçlı Seferleri’nin hareket noktasının tamamen din temelli olmadığı da unutulmamalıdır. Doğu Akdeniz ticaretinde yitirdikleri mevkiilerini yeniden kazanmayı uman tüccar devletlerin girişimleri, kilisenin hâkim konumunu daha da perçinlemek istemesi, halkın yoksulluk içerisinde kıvrınması, yeni topraklar ele geçirme ve keşfetme isteği de burada zikredilmelidir. Zira Haçlı Seferleri’nin gerçekleştirilmesinin bütün bu sebepleri, İslâm hakkında temel imgelerin oluşturulmaya başlanmasına sebep olmuştur.²⁹ Öyle ki bazı yazarlar, oryantalizmin gelişmesinde Haçlı seferlerinin coğrafi keşiflerden çok daha etkili olduğunu belirtmişlerdir.³⁰

12. yüzyılın ilk yarısında, Batılı yazarlar bütün gayretlerini İslâm ve Hz. Peygamber hakkında yazmaya adanmışlardır. Doğru veya yanlış olması önemli olmaksızın onun hakkında yazılanlar Avrupalı halklara pazarlanmış; Hz. Peygamber büyücü, sahtekâr, ikiyüzlü, yalancı bir peygamber olarak takdim edilmiştir.³¹ İslâm’ın, şiddet ve cinsellik üzerine kurulu sapık bir öğretilen ibaret olduğu söylemi yaygınlaştırılmıştır.³² Buna ilaveten aynı yüzyılda önemli bir gelişme daha yaşanmış ve Kettonlu Robert (öl. 1160) 1143’te Kur’an’ın tercümesini tamamlamıştır.

rol oynamıştır. Bk. Mahmut Şakiroğlu, “Marco Polo”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/42.

²⁷ “Sarazen” kelimesi Muir tarafından da kullanılan bir kelimedir. Bk. William Muir, *Annals of the Early Caliphate* (Londra: Smith Elder, & Co., 1883), 301-302; a.mlf., *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* (Londra: The Religious Tract Society, 1891), 213.

²⁸ İbrahim Kalm, “Batı’daki İslâm Algısının Tarihine Giriş”, *DÎVÂN Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15 (2003), 5.

²⁹ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 37. Haçlı seferlerini gerçekleştirilme sebepleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Salim Koca, “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Gazi Akademik Bakış* 10/20 (2017), 17-23.

³⁰ Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı*, 126.

³¹ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 18.

³² Kalm, *İslam ve Batı*, 49.

İçerisinde pek çok yanlışı ihtiva etse de bu çeviri, İslâm araştırmalarında bir mihenk taşı olmuş ve polemikler bu çalışmalar üzerinden yaratılmaya devam etmiştir.³³

14. yüzyılın başından 16. yüzyıla kadarki dönemde Avrupa'nın içerisinde bulunduğu benlik bunalımı büyümüştür. Hristiyan dünya, İslâm fetihlerinin önünü alamamış ve iç ihtilaflar had safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde Hristiyanlığın eleştirisini yapan ve Kilise'nin ıslaha olan ihtiyacını dile getiren kişiler, bunu İslâm üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Kilise dininin tıpkı İslâm gibi fasit olduğunu, hatta kimi zaman İslâm'ın daha değerli bir din kabul edilebileceğini bile ifade etmişlerdir. Buna rağmen, kısa süre sonra İslâm'a yönelik saldırgan tutuma geri dönmüş, Hz. Peygamber hakkında yeni öyküler türetilmiştir.³⁴

16. yüzyılda Avrupa'da -özellikle de Martin Luther King'in yarattığı etki ile kilisenin ve dolayısıyla Hristiyanlığın hâkimiyetinin sarsılışı, coğrafi keşiflerin Batı toplumlarında ve yeni kurulan sömürge devletlerinde yaratmış olduğu keşfetme, araştırma ve sahip olma bilinci, Doğu'ya ziyaretlerde bulunan seyyah ve tüccarların sayısının artması gibi sebeplerden ötürü Batı, Kilise temelli aşağılayıcı ama bir o kadar da hayran söylem yerine; daha ılımlı, daha aklı temelli bir yolu takiben Müslüman Doğu hakkında daha objektif bilgiler derlemeye ve üretmeye başlamıştır. Elbette bu devirde Doğu'nun, tümüyle objektif bir şekilde değerlendirildiğinden söz etmek mümkün değildir. Fakat Doğu'ya dair tutumlarda ve açıklamalarda önceki yüzyıllardan bir farklılaşma içine girildiği de anlaşılmaktadır.³⁵

17. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletler, tıpkı Güney Amerika'da yaptıkları gibi Doğu'yu tanımak adına seyyah ve maceraperestleri desteklemiş, onların hikâyeleri, anlattıkları ve raporları doğrultusunda kararlar almışlardır. Fakat İslâm dünyası hakkındaki tüm bu veriler, Avrupalılar nezdinde nesnel ve objektif bir malumattan ziyade kendilerinin bilincine ve farkına varmak, öz eleştiride bulunmak gibi ihtiyaçlara karşılık gelmektedir. Diğer taraftan, Müslüman toplumların dil ve edebiyatlarının görece ön yargısız ve tarafsız bir üslupla ele alınması Kur'an ve Arap

³³ Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Değişimi", 19.

³⁴ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 50, 54-56.

³⁵ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 59.

diliyle kayıtlı kalmıştır.³⁶ Bu doğrultuda 1539 yılında Postel (öl. 1581) adına Paris'te College de France'da ilk Arapça kürsüsü kurulmuş,³⁷ ayrıca 1613 yılında Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nde, 1634'te Oxford Üniversitesi'nde ve bundan iki sene sonra Cambridge Üniversitesi'nde Arapça kürsüleri açılmıştır.³⁸ Bütün bunlara rağmen belki de bu dönemde şarkiyatçıların İslâm'a karşı tavırları bakımından en olumlu gelişme; Aydınlanma Çağı'nın Avrupa'da yarattığı kiliseden bağımsızlık havasının, Doğu'nun dinî olmayan kaygılarla araştırılmasının yolunu açması olduğu söylenebilir. Asya'ya duyulan genel ilgi, akademik araştırmalarda kendini göstermiştir. Örneğin Herbelot (öl. 1695), İslâm ülkelerinin yazarları ve edebî eserleri, kültür ve tarihi hakkındaki en eski ansiklopedi ve şarkiyat araştırmaları tarihinde bir kilometre taşı olarak itibar gören *Bibliothèque Orientale*'i bu dönemde neşretmiştir.³⁹

Antoine Galland (öl. 1715) ise *Bin Bir Gece Masalları'nı* Fransızca'ya tercüme etmiştir. Thierry Hentsch, bu çevirinin etkisini “Bu kompozisyon, Arapların başka ulusları nasıl geride bıraktıklarını göstermektedir. Ama hepsinden önemlisi, “saf haliyle Doğu”yu kadın-erkek bütün okurların ayağına getirmektedir.”⁴⁰ sözleriyle ifade etmiştir.

Yine aynı asırda “Despotizm” kavramı ile Montesquieu (öl. 1755) sahneye çıkmıştır. Montesquieu daha önce Doğu'ya hiç gitmemiş, orada hiç bulunmamıştır. Ancak o, kendisinden önce Doğu hakkında üretilen risalelerden, gezi yazılarından yararlanarak “Doğu Despotizmi” kavramını üretmiştir. Bu kavram ile Doğu'nun despotik iktidarına karşılık Avrupa, daha ılımlı bir iktidarın sembolü haline getirilmiştir. Montesquieu'nun ürettiği bu kavram, 19. yüzyılda kendine geniş yer bulmuştur. Karl Marx (öl. 1883) ve Weber (öl. 1920) Doğu'yla alakalı yazılarında bu

³⁶ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 60-61.

³⁷ Maxime Rodinson, “Oryantalizmin Doğuşu”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *Marife* 2/3 (2002), 172. Hentsch, Postel hakkında “Din ateşi onu, merakını boğmak yerine İslâm dünyasını daha yakından incelemeye itti.” demiştir. Bk. Hentsch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 97.

³⁸ Şevket Yılmaz, *Oryantalizm ve İslam Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 21.

³⁹ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 23.

⁴⁰ Hentsch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 136.

kavram üzerinde ısrarla durmuşlardır.⁴¹ Duperron (öl. 1805), Montesquieu'nun bu tezini kritik etmiş ve geçersizliğini öne sürmüştür.⁴²

Batı'nın üstünlüğü söyleminin güçlü temsilcilerinden Hegel (öl. 1831), düşüncesinin merkezine "Mutlak Ruh" dediği anlayışı yerleştirmiş ve bunun medeniyetlerin ortaya çıkmasını sağlayan "deha" olduğunu iddia etmiştir. Ona göre "Mutlak Ruh" yüzyıllardır yürüyüşünü gerçekleştirmektedir. Fakat bu yürüyüş Doğu'dan Batı'ya doğru bir yürüyüştür. İslâm medeniyeti ise "Mutlak Ruh"un ancak çocukluk dönemine tekabül etmektedir. Yani İslâm, görevini yerine getirerek bir kenara çekilmiştir. Onun yaklaşımını daha da ilginç kılan husus; "Mutlak Ruh"un Batı medeniyeti üzerinde karar kıldığına ve seyahatinin son durağı olduğuna dair kibirli Avrupa-merkezci iddiasıdır.⁴³

Oryantalistlerin yaptığı Doğu betimlemeleri Zachary Lockman'ın ifadesiyle "özcü" yaklaşımlardır. Bu özcülük anlayışı, Müslüman toplumların birbirlerinden farklılaşan ve değişen düşünce ve davranışlarının görmezden gelinerek hepsinin aynı, değişmeyen statik bir özünün bulunduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncenin önemli bir sonucu; oryantalistlerin fiilen bu diyarları gezmek yerine, yalnızca okumalar ve kendilerince araştırmalar yaparak Doğu hakkında hüküm vermelerine yol açmasıdır.⁴⁴ Bu sayede çok geçmeden yeni Doğu imajları ortaya konmuştur. "*Homo islamicus*" olarak ifade edilen Müslüman insan; rasyonel olmayan, üretmeyen, tembel, pasif, çocuksu, tahammüllü, karmaşık, egzotik, despot, geri kalmış, bozulmuş, bağımlı, durağan, değişmeyen ve bir kadın olarak kabul edilmiştir. Batı bu "öteki" karşısında kendini rasyonel, akılcı, çalışkan, üretken, tutumlu, fedakâr, bağımsız, liberal demokrat, otoriter, olgun, becerikli, dinamik, gelişime daima açık ve bir erkek olarak eşsiz erdemlerin kendisinde bir araya geldiği kusursuz varlık şeklinde konumlandırmıştır.⁴⁵

⁴¹ Karl August Wittfogel, "Results and Problems of the Study of Oriental Despotism", *The Journal of Asian Studies* 28/2 (1969), 357; Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 26-28. Benzer görüşler için bk. Çaycı, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Sanat*, 20-21.

⁴² Hentsch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 152.

⁴³ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 130.

⁴⁴ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 133.

⁴⁵ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, 23-24.

Daha önce belirttiğimiz üzere oryantalizm teriminin Şark üzerine yoğunlaşan akademik sahanın husûsî ismi olarak kullanılması ve söz konusu sahadaki akademisyenliğin yaygınlaşp kurumsal bir görüntü arz etmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.⁴⁶ Önceki asırlarda Avrupa’da şöhret kazanmış olan İslâm ve Doğu imajı bu asırda; geliştirilen taze söylem, yöntem ve bilimler (antropoloji, sosyoloji vb.) aracılığıyla daha “bilimsel” bir çerçevede üretime koyulmaya ve takdim edilmeye başlanmıştır.⁴⁷ Bu bağlamda modern bir bilgi sistemi olarak şarkiyatçılığın vücut buluşunu Napolyon’un 1798’deki Mısır işgali ile ilişkilendirilmektedir. Bu işgal oryantalizm ile sömürgecilik arasındaki bağa işaret etmesi açısından dikkate değer bulunmuştur. Nitekim Napolyon, ordusunu yalnızca silahlı askerlerden değil; bunların yanı sıra eli kalemlî yüz elliye aşkın bilim insanı ile oluşturmuştur. Bu bilim insanlarının ihtisaslarının antropoloji, arkeoloji, tarih, kimya, tıp vb. alanlarda çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir.⁴⁸ Onlar; ülkenin coğrafyası, nüfusu, arkeolojik kalıntıları, ekonomisi ve teknolojisi üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda *Description de l’Egypte* isimli geniş ansiklopediyi neşretmişlerdir.⁴⁹ Konuya dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Misalen; Yaşayan Doğu Dilleri Okulu’nun Arapça kürsüsünün ilk hocası olan Sacy, Fransız Devleti adına tercüme ve telifler yapmak üzere filologlar ve bilim adamları yetiştirme görevini üstlenmiştir.⁵⁰ Onun 1830’daki Cezayir işgalinde bildiri mahiyetinde halka yazılan metni Arapça’ya çevirmesi⁵¹ de oryantalist çalışmaların siyasetle ilişkisine delil olması açısından kayda değerdir. Ayrıca tezimize konu olan William Muir de klasik bir 19. yüzyıl şarkiyatçısı olarak

⁴⁶ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 119.

⁴⁷ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 86-87.

⁴⁸ Karaaslan, *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslam ve Osmanlı*, 128. Wallerstein, antropologların sömürgeci emperyalist devletlere duymak istedikleri şeyleri söyleyerek bu devletlerin sözde “medenileştirme” misyonlarına kılıflar uydurduklarını belirtmiştir. Bk. Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu – Nuri Ersoy (İstanbul: BGST Yayınları, 2011), 120.

⁴⁹ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 125. Napolyonun Mısır’ı işgali ve akabinde konumuzla ilgili olarak yaşanan gelişmeler için bk. Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 88-94.

⁵⁰ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 103.

⁵¹ Ahmet Kavas, “Geçmişten Günümüze Fransız Şarkiyatçılığı ve Kurumları”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 110.

İngiltere adına Hindistan sömürge topraklarında görev almış ve bölgeye dair çalışmalarıyla imparatorluğun emperyalist çıkarlarına hizmet etmiştir.

Dönemin oryantalist çalışmalarının bölgeler özelindeki vaziyetinden de bahsetmek gerekir. Sacy'nin çalışmalarından sonra Paris, oryantalist çalışmaların merkezi haline gelmiştir.⁵² Paris'e göre daha sönük kalsa da Leiden'da da oturmuş bir oryantalist geleneğin bulunduğu görülmektedir. Ancak Almanca konuşulan ülkelerde üniversitelerin o dönemde hâlâ kiliselerin elinde olması nedeniyle çalışmalar amatörlerce yürütülmüştür. İngiltere'de ise Cambridge, Oxford ve Muir'in de bir dönem dersler verdiği ve rektörlüğünü yaptığı Edinburg üniversitesinde yapılan çalışmalar marifetiyle alandaki durgunluk giderilmiştir.⁵³ Her ülkenin dernek ve üniversite kürsülerinde bir araya gelen şarkiyatçılar, Arapça'yı ve Müslümanların konuştuğu diğer dilleri öğrenmeyi ve öğretmeyi, bu dillerde kaleme alınmış eserleri anlamayı amaçlamışlardır.⁵⁴ Fakat ne yazık ki; oryantalistlerce kaleme alınan eserler, her ne kadar akademik nitelikleri gelişmiş görünse de, müelliflerinin ait hissettikleri toplumun, mensubu oldukları din ve kültürün etkisiyle taraflı ve subjektif olmaktan kurtulamamıştır. Hatta nesnel akademik çalışma yürütmek için kullanılması gereken veriler çoğu kez Batı'nın yahut Hristiyanlığın, Doğu'ya ve İslâm'a karşı yüceltilmesi için hizmete zorlanmıştır. William Muir'in eserlerinin durumu da buna örnektir.

Bütün bunlara karşılık bu dönemde İslâm'ı ve Müslümanları hakkıyla tanı(t)maya gayret sarf eden oryantalistler de olmuştur. Hollanda sömürge idaresine uzun yıllar danışmanlık yapmış olan, kılık değiştirerek ve “Abdulgaffâr” sahte ismini kullanarak Mekke'de ikamet edip Müslüman toplumu gözlemleyen Snouck Hurgronje (öl. 1936) bu hususa örnektir. Hurgronje, çalışmaları ve bizzat sahada yaptığı araştırmalarıyla İslâm'ın yaşayan ve dönemlere bağlı olarak farklılaşan bir yapısı olduğunu belirtmiş; zaman ve mekânın değişimiyle Müslümanların İslâm anlayışlarında da değişimlerin yaşandığının üzerinde durmuştur. Her ne kadar onun yapmış olduğu çalışmalar, sömürgeci devletlerin Doğu toplumlarını nasıl daha iyi

⁵² Kalın, “Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş”, 28.

⁵³ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 29-33; Christine Woodhead, “Muir, Sir William”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/94.

⁵⁴ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 33.

idare edilebileceğine ve onlar üzerinde ne suretle tahakküm kurulabileceğine ilişkin olsa da ileri sürmüş olduğu görüşler dönemin hâkim Doğu fikrinin ötesine geçmiş ve onu tenkit etmiştir.⁵⁵

20. yüzyılın ilk yarısı Batı'nın Avrupa-merkezci, kendine güvenen, geleceğe umutla bakan, Avrupa dışı toplumlara tepeden bakış atan anlayışının bir süreliğine sarsıldığı dönemdir. Zira Batı bu dönemde Avrupa'ya büyük felaketler getiren iki yıkıcı savaş geçirmiştir. Bu savaşlar Avrupalıların daima ileriye doğru gittiklerine dair inancı tartışmaya açık hale getirmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arası dönemde “Avrupalı dünya tarihi” anlayışını sert şekilde eleştiren Oswald Spengler (öl. 1936) ve Arnold Toynbee (öl. 1975) gibi isimler ortaya çıkmıştır. Her ikisinin ortak söylemi de Batı'nın kendi tarihini dünya tarihiymiş gibi sunmaktan vazgeçmesi ve dünyaya ilişkin üstten bakışını terk etmesi gerektiğine ilişkindir. Onlar bir “evrensel tarih”in inşa edilebileceği kanaatinde idirler. Ancak ilginçtir ki; nihayetinde onlar için de “evrensel tarih”in kuruluşuna öncülük edip bunu gerçekleştirebilecek tek merci Batı'dır.⁵⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa devletleri; çökmüş ekonomileri, dağılmış ve yok olmuş insan kaynakları sebebiyle hâkim konumlarını savaştan süper güç olarak çıkan Amerika'ya devretmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷ Bu dönemde şarkiyat çalışmaları, çağın modern ve bilimsel malzemesiyle zenginleştirilerek sürdürülmüştür.⁵⁸ Doğu dünyasının siyaset, ahlak, ekonomi, sosyal yaşam, tarih, felsefe, bilim, teoloji vb. çeşitli yönleri sosyal bilimler ışığında daha teferruatlı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bunun neticesinde kendilerini doğrudan bir ülkeye, topluma dair “saha-bölge araştırması” yapan araştırmacılar olarak tarif eden kişiler ortaya çıkmıştır.⁵⁹

⁵⁵ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 125-126. Hurgronje'nin görüşleri için bk. Cuayyit, *Avrupa ve İslam*, 84; Zakzük, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, 35; Asaf Hüseyin, *Batı'nın İslâmla Kavgası* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 51.

⁵⁶ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 126-129.

⁵⁷ İsmail Coşkun, “Modernleşme Kuramı Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/1 (1986), 293-295; Yücel Bulut, “İkinci Savaş Sonrasında Oryantalist Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/12 (2012), 84; Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 176.

⁵⁸ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Değişimi”, 36.

⁵⁹ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 190-191.

Oryantalizm ile devletin ilişkisi 18. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşmıştır. Yeni yüzyılda bu ilişki farklı bir boyuta taşınmış; Avrupa'nın emperyalist devletleri, oryantalistler vasıtasıyla sömürecekleri ya da sömürmekte oldukları ülkeleri kılı kırk yararcasına incelemiş, onlar hakkında her türlü malumatı elde ettikten sonra harekete geçmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra süper güç haline gelen Amerika da oryantalist çalışmalardan oldukça faydalanmış, araştırmacıları ve oryantalist kurumları ciddi şekilde finanse etmiştir. Bunun yanında dünya piyasasında yahut siyasetinde söz sahibi olmak isteyen kimi aileler, kimi kurumlar, kimi şahıslar da bu çalışmalara büyük desteklerde bulunmuşlardır. Bunlara Ford ve Rockefeller vakıfları örnek gösterilebilir.⁶⁰ Devlet ve şirketlerin finanse ettiği bu araştırmacılar artık sadece Müslüman Doğu'yu değil kendilerinden addetmedikleri tüm toplumları çeşitli gayelerle incelemektedirler.⁶¹

1.3. Oryantalist İslâm Tarihi Çalışmaları

Bu başlık altında, şarkiyatçılığın modern dönemi olarak tarif edebileceğimiz 19. yüzyıl oryantalistleri ve İslâm Tarihine dair kaleme aldıkları metinler üzerinde duracağız.

İlk olarak Fransız oryantalistlerinin İslâm Tarihi alanında telif ettikleri bazı eserlerden bahsedelim. Joseph-Toussaint Reinaud (öl. 1867)'un *Histoire de la sixième croisade et de la prise de Damiette d'après les écrivains arabes* (1826) ve *Invasions des sarrasins en France et de France en Savoie, en Piémont et en Suisse* (1836)⁶² adlı eserleri, Joseph Naftali Derenburg (öl. 1895)'un *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine* (1867) adlı Filistin tarihine dair eseri⁶³ ve Ernest Renan

⁶⁰ Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm-Tarih-Siyaset*, 193-194.

⁶¹ Bu hususa dair örnekler için bk. Suat Taşkesen, "Bölge Araştırmalarının Tanımı, Kapsamı ve Temel Unsurları: Kavramsal Bir Çerçeve", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2023), 295, 313.

⁶² İlk eser, müellifin VI. Haçlı Seferi hakkında İslâm tarihçilerinin metinlerinden yaptığı çevirilerden oluşmaktadır. Kitapta, bahsi geçen İslâm tarihçilerinin biyografileri de bulunmaktadır. İkinci eser ise Reinaud'un "Sarazen" olarak nitelediği Müslümanların Avrupa'daki fetihlerine dairdir. Bk. İsmail Yiğit, "Reinaud, Joseph-Toussaint", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/542.

⁶³ "Derenburg, Joseph", *1911 Encyclopædia Britannica* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), 8/72.

(öl. 1892)'ın *Mahomet et les origines de l'Islamisme* (1851)⁶⁴ adlı eseri İslâm Tarihine dair Fransız oryantalistlerce neşredilmiş metinler arasında zikredilebilir.

İslâm ve şarkiyat araştırmalarına 16. yüzyılda Leiden Üniversitesi'nin kurulması ile başlayan Hollandalı oryantalistler,⁶⁵ alan ile alakalı pek çok eser kaleme almışlardır. Hollanda, sömürgecilik faaliyetlerinin de etkisiyle 19. yüzyılda şarkiyat çalışmalarına büyük bir ivme kazandırmıştır. Salomo Keijer (öl. 1868) *Handboek voor het Mohammedanische Regt* (1853)'ı,⁶⁶ Reinhart Pieter Anne Dozy (öl. 1883) *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis* (I-III, Leiden 1846-1863), *Histoire des musulmans d'Espagne (711-1110)* (I-IV, Leiden 1861, 1932) ve 1863'te yayımladığı *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*⁶⁷ adlı eserleri ile alana katkı sağlamıştır.

19. yüzyılda oryantalist İslâm Tarihi çalışmaları Almanya'da da ciddi bir şekilde yürütülmüştür. Bu noktada, William Muir'e fazlasıyla tesirde bulunmuş Gustaw Weil (öl. 1889)'den bahsetmek gerekir. O, *Muhammad der Prophet, sein Leben, seine Lehre* (1843) ve *Geschichte der Chalifen Chalifen* (I-III, Mannheim 1846-1851; IV-V, Stuttgart 1860-1862) adlı eserlerinde Yahudilik ve Hristiyanlık araştırmalarında elde edilen çıktılardan hareketle İslâm Tarihini yorumlamaya çalışmıştır. Weil, bu eserlerinde kendisinden önce Batı'da ileri sürülen iddiaları tekrar etmekten öteye geçememiştir.⁶⁸

⁶⁴ Faruk Bilici, "Renan, Ernest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/570.

⁶⁵ Seyfettin Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011), 4.

⁶⁶ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 4.

⁶⁷ Dozy adı geçen ilk eseri, Abbâsiler hakkında İslâm kaynaklarına dayanarak Latince olarak kaleme almıştır. *Histoire des musulmans d'Espagne (711-1110)* isimli eseri ise onun en meşhur eseridir. Müellif, Endülüs kültür ve tarihiyle ilgili Avrupa kütüphanelerindeki ilgili yazmaların neredeyse tümünü incelemiş ve eserini bu kaynaklar vesilesiyle hazırlamıştır. Eser *Spanish Islam* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Kur'an ve Hz. Muhammed hakkında tahkir edici ifade ve iftiralarla dolu olan *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* başlıklı eseri ise muhtasar bir İslâm Tarihi niteliğindedir. Bk. Mehmet Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/513-514.

⁶⁸ Hilal Görgün, "Weil, Gustav", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/154.

Mekke ve Medine'nin topografyası ve tarihi üzerine yazdığı eserler ile dikkatleri üzerine çeken Ferdinand Wüstenfeld (öl. 1899),⁶⁹ İslâm Tarihi ve mezhepleri hakkında oldukça önemli çalışmalar yapan Julius Wellhausen (öl. 1918)⁷⁰ ve yine Kur'an, Hz. Peygamber ve Arap şiiri ile ilgili eserleri ile şöhret kazanan Theodor Nöldeke (öl. 1933) Alman asıllı şarkiyatçılardandır.⁷¹

19. yüzyıl, Avusturyalı oryantalistlerin de pek çok telifatta buldukları bir asırdır. Osmanlı tarihine dair eseri *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1827-1835) başta olmak üzere mühim pek çok eseri bulunan Hammer Purgstall (öl. 1856),⁷² *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (1875-1877) adlı eserinden Muir'in faydalandığı Alfred von Kremer (öl. 1889)⁷³ ve *The Life of Mohammad from Original Sources* (1851)'i ile eserlerini hazırlaması noktasında William Muir'i oldukça etkileyen Aloys Sprenger (öl. 1893) Avusturyalı mühim oryantalistlerdendir.

Tezimize konu olan Sir William Muir'in de İskoç asıllı bir İngiliz olduğu göz önünde bulundurularak İngiliz oryantalistlerce yapılan İslâm Tarihine yönelik şarkiyat çalışmalarından da bahsetmemiz gerekir. Muir ile ilgili husûsî bir bölümümüz bulunduğu için, burada kendisi hakkında bilgi verilmeyecektir. 16. yüzyılda Oxford ve Cambridge'de Arapça kürsülerinin kurulması ile akademik seviyenin yükseldiği İngiltere'de şarkiyatçılık 19. yüzyıla gelindiğinde doruğa ulaşmıştır.⁷⁴ *The Preaching of Islam* (1896) ve *The Caliphate-Exposition of the Political Theory and its History* (1924) adlı eserlerin sahibi Thomas Walker Arnold (öl. 1930),⁷⁵ *Mohammed and the Rise of Islam* (1905), *Cairo, Jerusalem and Damascus* (1907), *Mohammedanism* (1911) gibi İslâm Tarihi ile ilgili birçok eser

⁶⁹ Hilal Görgün, "Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/166.

⁷⁰ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 6.

⁷¹ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 6.

⁷² İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/491.

⁷³ Muir, *Annals*, vii.

⁷⁴ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 8.

⁷⁵ Arnold, dönemindeki çoğu şarkiyatçının aksine İslâm'ın yayılış tarihini müsbet bir bakışla ele almıştır. Bk. Semavi Eyice, "Arnold, Sir Thomas Walker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 3/390-391.

ortaya koyan David Samuel Margoliouth (öl. 1940) önemli İngiliz müsteşriklerdir.⁷⁶ Ayrıca Stanley Lane-Poole, Guy le Strange ve Richard Bell de bu yüzyılda yaşamış ve oryantalist üretimde bulunmuş isimler arasındadırlar.⁷⁷

İtalyan oryantalist Carlo Alfonso Nallino (öl. 1938), *Storia dei Musulmani di Sicilia* (1854) adlı büyük eseri ve *Enciclopedia Italiana* ve *The Encyclopaedia of Islam*'da yayımlanan pek çok ansiklopedi maddesi ile hatırlanmaktadır.⁷⁸ Oryantalizme dair çalışmaların nispeten geç başladığı Danimarka'da da bu asırda etkili eserler kaleme alınmıştır. Hz. Peygamber'in konu edildiği araştırmalar üzerinde belki de en güçlü tesiri bırakan eserlerden olan *Muhammeds Liv* (1903) adlı çalışma Frantz Buhl (öl. 1932) tarafından telif edilmiştir.⁷⁹ Buhl'un yanı sıra Danimarkalı oryantalistler Johannes Ostrup, Christensen Arap ve Johannes Pedersen'in de İslâm ve Hz. Peygamber ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Belçikalı müsteşrik Henri Pirenne (öl. 1935)'nin *Mahomet et Charlemagne* adlı eseri ise Orta Çağ'ın başlangıç tarihi ve bu çağın oluşmasında etkili unsur hususunda ortaya attığı tez ile şöhret bulmuştur. Pirenne'ye göre İslâm fetihleri, Orta Çağ'ı başlatan aslî amildir.⁸⁰

İslâm Tarihine dair oryantalist çalışmalar hakkında verdiğimiz bu bilgilerin ardından, tezimizin ikinci bölümünde William Muir'in hayatı ve eserleri üzerinde duracağız.

⁷⁶ Mehmet Yaşar Kandemir, "Margoliouth, David Samuel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54.

⁷⁷ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 8.

⁷⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Nallino, Carlo Alfonso", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/349.

⁷⁹ Erşahin vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 11. Frantz Buhl ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Muhammad Manazir Ahsan, "Buhl, Frantz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/377-378.

⁸⁰ Ahmet Kavas, "Pirenne, Henri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/278.

İKİNCİ BÖLÜM

SIR WILLIAM MUIR'İN HAYATI VE ESERLERİ

19. yüzyılın meşhur oryantalistlerinden Sir William Muir'in hayatı ve eserleri ele alınmadan yapılacak bir çalışma eksik kalacaktır. Dolayısıyla bu başlık altında müellifin hayatı ve eserleri incelenecektir.

2.1. Hayatı

William Muir, 1819'da bir İskoç şehri olan Glasgow'da doğmuş; aynı şehirde lise seviyesinde eğitim veren Kilmarnock Akademisi'nden mezun olmuştur.⁸¹ Ardından Edinburg ve Glasgow üniversitelerinde eğitimini sürdürmüştür,⁸² fakat diplomasını alamadan üniversiteden ayrılmıştır.⁸³ Asıl eğitimini 1837'de devlet memurluğu yaptığı dönemde Bengal'deki⁸⁴ Indian Civil Service'de alan Muir, Doğu dilleri ile ilgili malumatını ise bahsi geçen kurumun personelinin yetiştirildiği Haileybury College'de edinmiştir.⁸⁵ Bu yıldan itibaren çeşitli yönetim kademelerinde görevler alarak ömrünün otuz dokuz yılını Hindistan'da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi adına çalışarak geçirmiştir.⁸⁶ 1865 yılına gelindiğinde ise henüz yeni kurulmuş olan Hindistan Genel Valiliği yönetimine Dışişleri Bakanı olarak tayin edilmiş ve üç sene sonra da koloninin Kuzeybatı eyaletinde başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur.⁸⁷ 1874 senesinde meclisin mâlî üyesi olarak görevlendirilmiştir.⁸⁸ 1876'daki meclis üyeliği vazifesinin ardından emekliliğe ayrılmış, İngiliz hükümeti adına Hindistan İşleri Bakanlığı yapan Lord Salisbury'nin davetine olumlu yanıt vererek İngiltere'ye dönmüş ve kendisinden Londra'da

⁸¹ "Muir, Sir William", *1911 Encyclopaedia Britannica* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910) 28/958.

⁸² Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

⁸³ Clinton Bennet, *In Search of Mohammad* (London; Cassel, 1998), 103.

⁸⁴ Hilal Çolak, *İslam Düşüncesindeki Halifelik Anlayışına Şarkiyatçıların Yaklaşımı (Thomas Walker Arnold, Hamilton Alexander Roskeen Gibb ve William Muir)* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 61.

⁸⁵ Bennet, *In Search of Mohammad*, 103.

⁸⁶ "Muir, Sir William", *The Encyclopedia Americana* (New York: The Encyclopedia American Corporation, 1918), 19/551.

⁸⁷ George Smith, "Muir, William", *Dictionary of National Biography* (Oxford: Oxford University Press, 1912), 2/660; Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

⁸⁸ Esma Atay, *İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 31.

Hindistan Konsey üyesi olarak istifade edilmiştir.⁸⁹ Londra’da ikamet ettiği bu dönemde Royal Asiatic Society’nin başkanlığına (1884) ve Edinburg Üniversitesi rektörlüğüne seçilmiştir. Rektörlük görevini 1885-1903 yılları arasında sekiz yıl sürdürmüştür.⁹⁰ Muir, 1867 yılında “Sir” unvanına layık görülmüş, 2 Temmuz 1905’teki ölümüne dek ilmî çalışmalarından ötürü pek çok ödül almış, kendisine çeşitli üniversiteler tarafından şeref doktoru nişanı verilmiş⁹¹ ve adına Edinburg Üniversitesi tarafından bir enstitü açılmıştır.⁹²

Abisi John Muir gibi, asıl ihtisası Sanskrit dili ve edebiyatı olan William Muir, abisi ile birlikte 1862 senesinde Edinburg Üniversitesi’nde bu dalın kürsüsünü kurmuştur. Öyle ki o; Hintçe öğrenmesinde Kraliçe Victoria’ya yardım etmiş, şahsî çalışmalarını ise ilerleyen süreçte kendisine şöhret kazandıracak olan Araplar ve İslâmiyet üzerine devam ettirmiştir.⁹³ Ancak onu bu alana sevk eden asıl amillerin; üst düzeylerde vazife yaptığı İngiliz sömürge yönetiminin politikalarını sürdürme azminin yanı sıra dindar bir Hristiyan olarak yoğun şekilde icra ettiği misyonerlik faaliyetlerine destek sağlama gayesi olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ Kaleme almış olduğu eserler de onun misyoner-oryantalist hüviyetinden bigâne değildir. Bu noktada Bilal Gökçür, İngiliz bir oryantalist olarak Muir’in iki bakımdan önem arz ettiğini belirtmiştir:

“Birincisi Muir’in eserlerinde, entelektüel motivasyonun yanı sıra dinî ve politik motivasyonlar da oldukça önemli rol oynamıştır. Hristiyan misyonu açısından değerlendiren Bennett’in ifadesiyle o, misyoner çalışmalarına bilimsel ve kolonyal emellerini de katmıştır. Bizim açımızdan ise bir oryantalist ve aynı zamanda bir misyoner ve askerî kanada mensup bir devlet adamı olarak Muir, çalışmalarında hem akademik hem de dinî hem de politik misyonu bir araya getirmiştir. İkincisi ise o,

⁸⁹ Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94

⁹⁰ Charles James Lyall, “Sir William Muir” *Journal of the Royal Asiatic Society* (1905), 875; Smith, “Muir, William”, 2/660-661.

⁹¹ Muir’e şeref doktoru payesi veren üniversiteler Cambridge, Edinburg, Glasgow, Oxford ve Bologna üniversiteleridir. Bk. Meryem Beyza Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir’in Siyeri Örneğinde* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020), 22.

⁹² Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94.

⁹³ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir’in Siyeri Örneğinde*, 22; Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94.

⁹⁴ Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94.

tüm bu özellikleriyle kendisinden sonraki nesiller üzerinde oldukça etkili olmuştur. Muir kendisinden sonra, özellikle misyoner-oryantalist denilebilecek William St. Clair Tisdall, Richard Beli ve Arthur Jeffery gibi kişiler üzerinde sadece İslâm'a eleştirel yaklaşımıyla etkili olmamış, aynı zamanda onlara bu noktada örneklik yapmış ve öncülük de etmiştir.”⁹⁵

Bir sömürge imparatorluğunun görevlisi ve Hristiyan inancının sıkı bir müdafisi olsa da William Muir'in Hindistan halkına “faydalı olmak” için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁶ İlmî meşguliyetleri ve resmî vazifelerine rağmen eğitim faaliyetleriyle de alakadar olan Muir, Allahâbâd'ta tesis ettirdiği Muir Koleji ve Üniversitesi başta olmak üzere Hindistan'ın çoğu bölgesine Hristiyan eğitimi veren okullar açtırmıştır.⁹⁷ Ayrıca Muir bu eğitim faaliyetlerine fiilî olarak da iştirak etmiş; Allahâbâd'daki kilisenin rahibinin bulunmadığı vakitlerde kilisede dersler vermiş ve çalışmalarını daha rahat gerçekleştirebilmek adına Allahâbâd yakınlarında yer alan bir köyde bir Hristiyan yerleşkesi kurmuştur. Muir'in onuruna bu yerleşim yerine “Muirâbâd” denmiştir.⁹⁸ Ancak unutulmamalıdır ki; Hristiyanlığın tebliğ edilmesi görevini aktif şekilde yürüten Muir, İngiliz İmparatorluğunun Hindistan'da kurduğu sömürge düzeninin görevlilerinden olması ve bu resmî görevinden geriye kalan zamanında ise sömürge faaliyetlerinde kullanılmak üzere dinî, kültürel ve filolojik çalışmalar yapması hasebiyle tam anlamıyla bir şarkiyatçıdır.⁹⁹ O, Hindistan'dan sömürgeci İngiliz hükümetini kovmak isteyen Müslümanların çıkardığı ayaklanmaları bizzat silahıyla mücadele vererek bastırmaya çalışmış, eserleriyle de Hristiyanlık propagandası yapmıştır.¹⁰⁰ Çalışmalarının amacının; Müslümanları ve

⁹⁵ Bilal Gökkır, “Batılı Müsteşriklerin Kur'an Vahyine ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Bakışı”, *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018), 689.

⁹⁶ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 22; Gökkır, “Batılı Müsteşriklerin Kur'an Vahyine ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Bakışı”, 688.

⁹⁷ Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94.

⁹⁸ Alan Guenther, “Interaction of Sir Sayyid Ahmad Khān and Sir William Muir on Hadīth Literature”, *The Hadīth in Christian-Muslim Discourse in British India, 1857-1888* (Montreal: McGill University, 1997), 51.

⁹⁹ Bilal Gökkır, “İngiliz Oryantalist-Misyoner Literatüründe Kur'an ve Peygamber”, *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu*, ed. İsmail Yakıt (Isparta: 2004), 240.

¹⁰⁰ Bilal Gökkır, “Başlangıçtan Günümüze Oryantalist Batı İslâm Araştırmalarında Hristiyan Polemiği”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 394.

Hinduları Hristiyanlığa davet etmek, Kur'an'ın esasında Hristiyan inancını teyit ettiğini kanıtlamak, İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i ilmî-akademik nesnellikten uzak yıkıcı tenkitlerle küçük düşürmek olduğu görülmektedir.¹⁰¹

2.2. Eserleri

1. *The Life of Mahomet* (I-IV, Londra, 1858-1861): Muir ile aynı dönemde Hindistan'da bulunan bir başka oryantalist olan Avustralyalı doğu bilimci Aloys Sprenger,¹⁰² Delhi'de bulunan bir okulun başına geçirildiği sıralarda¹⁰³ Vâkîdî, İbn Hişâm, İbn Sâ'd ve Taberî gibi ilk dönem Müslüman tarihçilerin eserlerinden faydalanmak suretiyle Hz. Muhammed'in hayatı ile alakalı eserini hazırlamış ve bu eseri 1851 yılında yayımlamıştır. Sprenger'in bu çalışmasından etkilenen Muir de aynı kaynaklardan yararlanarak *The Life of Mahomet* adını verdiği biyografisini kaleme almıştır.¹⁰⁴ Ancak Muir'in eseri Sprenger'in eserinden daha meşhur olmuş ve dikkat çekmiştir. Bunda, eserde işlediği konuları Sprenger kadar akademik bir dille kaleme almamasının etkisinin olduğu söylenmiştir.¹⁰⁵ 19. yüzyıl Batısında Hz. Peygamber hakkında yapılan en hacimli çalışma olma özelliğini taşıyan bu eser, ayrıca Arapça kaynaklar kullanılmak suretiyle İngilizce telif edilen ilk eserlerden olma niteliğine de sahiptir.¹⁰⁶ Muir kitabının önsözünde, eserinin orijinal kaynaklara dayandığını ve İngilizce literatürde bu özelliklere sahip başka bir çalışma bulunmadığını iddia etse de,¹⁰⁷ Aloys Sprenger'in 1851'de, Muir'den yedi sene evvel eserini yayımladığı hesaba katılmalıdır. Nitekim Muir'in, eserini büyük oranda Sprenger'in eserinden ve onun faydalandığı kaynaklardan yararlanarak hazırladığı unutulmamalıdır. Ayrıca Gustav Weil'in 1843'te yayımladığı *Mohammed der Prophet*'in İslâm Tarihi kaynaklarından istifade edilerek hazırlanan ilk Hz.

¹⁰¹ Hıdır Özcan, "Oryantalistlerin "Rasyonel-Skeptik" Yöntemi ve Türkiye'deki Siret Yazıcılığına Etkisi", *Siret Sempozyumu I: Türkiye'de Siret Yazıcılığı*, haz. Tahsin Koçyiğit (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 599-600; Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

¹⁰² Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

¹⁰³ İlhan Erdem, "Sprenger, Aloys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/421.

¹⁰⁴ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 23-24.

¹⁰⁵ Abdulhamit Birışık, "Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 35.

¹⁰⁶ Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

¹⁰⁷ William Muir, *The Life of Mahomet and History of Islam to the Era of the Hegira* (Londra: Smith Elder & Co., London, 1861), 1/IV.

Peygamber biyografisi olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁸ Tüm bu veriler Muir'in iddiasının geçersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Misyoner bir Hristiyan olan müellif, eserinde Hz. Peygamber'e saldırgan bir üslup ile yaklaşmaktadır. Muir, eserini Hz. Peygamber'in kendine indirildiğini söylediği vahyin uydurma olduğuna ve bilinçaltından gelen şeyler olduğu esasına dayandırmış, Hz. Muhammed'in takdise değer bir insan olmadığına dair düşüncesini Müslümanlara benimsetmek istemiştir. Muir, Hristiyanlığın inanç ve düşünceleri ile kurtuluşa erilebileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla İslâm'ın din, Hz. Peygamber'in ise hakka davet eden bir peygamber olması mümkün değildir.¹⁰⁹ Buradan da anlaşılacağı üzere Muir'in bakış açısı klasik Orta Çağ Hristiyan anlayışının Müslüman Doğu'ya yönelik tavrı ile anlamlı bir yakınlık içerisindedir. 19. yüzyılın emperyalist anlayışı ve Avrupa'nın üstünlüğüne dair fikrî temel üzerine kurulu şarkiyatçı yaklaşım William Muir özelinde çok net bir şekilde kendini göstermektedir.

Bununla birlikte Muir'in *The Life of Mahomet* adlı bu eseri, kendisinden sonra gelen tarih araştırmacıları için kıymetli bir kaynak olmuştur. Orijinal kaynaklar referans alınmadan Hz. Peygamber hakkında kaleme alınan eserler artık önemini yitirmiş ve bu eserler, daha eski oryantalist metinlerle yetinilerek ortaya konulan eserler olarak görülmüşlerdir. İslâm'a, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara yönelik kin ve nefretin abartılı Orta Çağ anlayışından neşet ettiğinin itiraf edildiği, geleneksel oryantalist tavrın bu bağlamda sorgulanmaya başlandığı bir devir başlamıştır.¹¹⁰ "Fakat her ne kadar İslâm'ın temel kaynakları ve Arapça telif eserlere dayanma iddia ve gayretinde olsalar da yapılan bu ilk çalışmaların da birer misyoner edasıyla yazıldığı ve objektiflikten uzak olduğu gözlemlenmektedir."¹¹¹

2. *Annals of the Early Caliphate* (London 1883) ve *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* (London 1891): Bu iki eseri aynı başlık altında ele almamızın

¹⁰⁸ Görgün, "Weil, Gustav", 43/154.

¹⁰⁹ Bennet, *In Search of Mohammad*, 111-112.

¹¹⁰ Yusuf Yıkılmaz, "*The Life of Mahomet*" Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir'in Siyere Bakışı (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 53.

¹¹¹ Jabal Muhammad Buaben, *Image of the Prophet Muhammad in the West* (Leicester: The Islamic Foundation, 1996), 21.

sebebi; *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* adlı eserin, *Annals of the Early Caliphate*'in genişletilmiş baskısı olmasıdır.¹¹² İlk eser Kerbelâ Hadisesine kadar ki Emevîler devrini içine almaktayken, *The Caliphate* tüm Emevî ve Abbâsî dönemlerini de kapsamaktadır. Ayrıca eserin yetmiş sekizince bölümünde Memlûkler ve Osmanlı Devleti¹¹³ hakkında da değerlendirmelere yer verilmiştir. Esasında *The Caliphate*, Muir'in Hulefâ-yi Râşidîn dönemi ile ilgili telifatının nihâî halidir. Muir, *The Life of Mahomet* adlı eserinin devamı olarak hazırladığı *Annals*'ı¹¹⁴ genişleterek *The Caliphate* ismi ile kamuoyuna arz etmiştir. Ancak eserin hacmi ve kapsamı artsa dahi; hakikaten yazar, *Annals*'ta dipnot vermek suretiyle aktardığı malumatın çoğunu *The Caliphate*'ye almamıştır. Aslında bu sayede eserin kısaltıldığı da söylenebilir.

Muir; her iki eserin önsözünde de Taberî ve İbnü'l-Esîr'den istifade ettiğini belirtmiştir.¹¹⁵ Taberî'nin eserinden “yıllıklar” diye bahsetmesi,¹¹⁶ ilgili eserin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* olduğunu anlamamızı sağlamıştır. Muir'in, İbnü'l-Esîr'in hangi eserinden faydalandığına gelince; *Annals* ve *The Caliphate*'deki rivayetler ve rivayetlerin aktarım usulleri İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri ile mukayese edilmiş, sonuç itibarıyla *el-Kâmil fi't-Târîh*'in, eserlerini hazırlama noktasında Muir'in en büyük yardımcısı olduğu görülmüştür. Tezimizin konusunu teşkil eden Hz. Osman dönemi açısından Muir'in tutumunu değerlendirecek olursak; onun, bölümün teşkilinde İbnü'l-Esîr'in eserinden neredeyse dönemi özetleyecek kadar sık faydalandığını söylememiz mümkündür. Nitekim müellif, İbnü'l-Esîr'i “son derece tarafsız bir tarihçi” şeklinde tanımlamış ve onun *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri için

¹¹² Muir, eserinin önsözünde *The Caliphate*'nin, *Annals*'ın inhisâr edilmiş hali olarak tasarlandığını; fakat ilerledikçe, konunun umduğundan daha az daraltılabilir olduğunu fark ettiğini belirtmiştir. Bk. Muir, *The Caliphate*, v.

¹¹³ Sir William Muir'in *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* adlı bu eseri padişahı ve taraftarlarını oldukça rahatsız etmiştir. Eser hem başlığı (*Hilafetin İnhitat ve Zevali* şeklinde çevrilmiş) hem de Kureyş soyundan olmadıkları için Osmanlı sultanlarının halife olamayacaklarına dair ifadeler sebebiyle oldukça tepki almıştır. Muir'in tezinin çürütülmesi amacıyla reddiye kabilinden bir metnin kaleme alınmış olması, eserin saray çevresindeki tesiri açısından mühimdir. Bk. Tufan Buzpınar, “Hilafet Meselesi”, *II. Abdulhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: 2010), 122; Azmi Özcan, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 49.

¹¹⁴ Muir, *Annals*, v.

¹¹⁵ Muir, *Annals*, vi; a.mlf., *The Caliphate*, v.

¹¹⁶ Muir, *Annals*, vi.

“benim başlıca rehberim” demiştir.¹¹⁷ Ayrıca müellifin, Taberî’nin eserinden de oldukça sık istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki kendi itirafı¹¹⁸ haricinde, eser boyunca bu hususun izlerini sürmek mümkündür.

Muir’in kaynak kullanımına dair dikkatimizi çeken bazı hususlar bulunmaktadır. Muir, *Annals*’ın önsözünde Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerinin haricinde Belâzürî ve İbn Haldûn gibi yazarları da görmezden gelmediğini belirtmiştir. Fakat bu ifadeleri daha sonraki edisyon olan *The Caliphate*’den çıkartmıştır.¹¹⁹ Bu durum zihinlerde soru işaretleri oluşturmaktadır. Biz bu noktada *The Caliphate* adlı eseri tarama yoluna giderek, Muir’in istifade ettiği Müslüman İslâm tarihçilerini tespit etmeye çalıştık. Buna göre Muir, Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Mısır fethi hadisesinden bahsederken bir kez Makrizî ismine atıfta bulunmakta iken,¹²⁰ bizim de daha sonra değineceğimiz üzere Hz. Osman dönemi hadiselerini aktarırken Vâkıdî¹²¹ ve Mes’ûdî’den bahsetmektedir.¹²² Ardından gelen bölümlerde üç kez İbn Hallikân’dan bahsetmiş, müellifin hangi eserinden faydalandığını belirtmese de kendinden beklenmedik şekilde sayfa numaralarını aktarmıştır.¹²³ Eserine önemli ölçüde kaynaklık eden İbnü’l-Esîr isminden on iki kez,¹²⁴ Taberî¹²⁵ ve İbn Kesîr¹²⁶’den ise yalnızca birer kez bahsetmiştir. Muir, tüm bu isimleri yaptığı açıklamalar ya da verdiği tâlî bilgiler esnasında metin içerisinde değil, dipnotlarda zikretmiştir. Bunun haricinde herhangi bir ilk dönem Müslüman tarihçinin ismine eserinde yer vermemiştir.

Muir’in bu Müslüman müellifler dışında, eserlerinden iktibaslarda bulunduğu farklı metinler de vardır. Müellif, kitabının sonlarına doğru, özellikle Memlükler hakkındaki kısa bölüm için büyük ölçüde Alman oryantalist Gustaw Weil’in

¹¹⁷ Muir, *The Caliphate*, v.

¹¹⁸ Muir, *The Caliphate*, v.

¹¹⁹ Muir, *Annals*, vi; a.mlf., *The Caliphate*, v.

¹²⁰ Muir, *The Caliphate*, 170.

¹²¹ Muir, *The Caliphate*, 505- 211-212.

¹²² Muir, *The Caliphate*, 220.

¹²³ İbn Hallikân’a yapılan atıflar için bk. Muir, *The Caliphate*, 346, 479, 525.

¹²⁴ Müellif, İbnü’l-Esîr’den bahsettiği yerlerin yalnızca birinde sayfa numarasını zikretmiştir. Diğerleri ise bu bilgiden mahrumdur. Atıfta bulunulan sayfalar için bk. Muir, *The Caliphate*, 221, 344, 350-352, 460, 465, 495, 499, 504, 534, 585.

¹²⁵ Muir, *The Caliphate*, 562.

¹²⁶ Muir, *The Caliphate*, 440.

Geschichte der Chalifen adlı eserinden yararlandığını söylemiş ve Weil'e olan minnettarlığını ifade etmiştir.¹²⁷ Ayrıca *Annals*'ta Fransız şarkiyatçı Caussin de Perceval (öl. 1875)'in Hz. Ömer dönemi ile sona eren *Essai sur l'Histoire des Arabes* adlı eserinden ve erken dönem Müslüman toplumunun genel durumu hakkında malumat sunan Avusturyalı şarkiyatçı Alfred Von Kremer'in eserlerinden istifade ettiğini belirtmiştir.¹²⁸ Bunlarla birlikte kendi eseri *The Life of Mahomet*'e de atıflarda bulunan yazarın; Edward Gibbon (öl. 1794)'a ve Joseph-Toussaint Reinaud'a da müracaatlarının söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Muir'in, eserlerini kaleme alırken istifade ettiği ilk dönem klasik İslâm Tarihi kaynaklarının isimlerini vermek ve kullandığı rivayetlerin hangi kaynaktan olduğunu belirtmek hususundaki sıkıntılı tavrını aktarmıştık. Bu durumda Muir'in, oryantalistlerce kaleme alınmış ve kendisinin de fazlaca yararlandığını ifade ettiği eserler ve kendi eseri *The Life of Mahomet* için durum nedir? Muir'in, tıpkı ilk dönem klasik İslâm Tarihine dair kaynaklarda olduğu gibi bu eserlere de oldukça az atıfta bulunduğu belirtilmelidir. Lakin ilginç olan nokta şudur ki o, bu eserlerden istifade ettiğini itiraf ettiği pek çok yerde sayfa numarasını da eserle beraber vermiştir. Aynı hassasiyetin, ilk dönem İslâm Tarihi kaynakları için neden gösterilmediği muammadır.

Eserlerinde takip ettiği usul, dil ve kaynak kullanım tarzı bakımından William Muir; Batı-Hristiyan dünyasında İslâm üzerine araştırmalar yürüten bazı oryantalistlerce dahi tenkit edilmiştir. Nitekim kendi yurttaşı William Montgomery Watt bu eleştirilerden birinin sahibidir. O; Ceatani, Nöldeke, Lammens, Scahcht, Goldziher, Frants Buhl ve Dozy gibi oryantalistlerin yanı sıra Muir'i de kaleme aldıkları eserlerin kaynak kullanımları ve bununla ilişkili olarak ulaştıkları yorumlar zaviyesinden eleştirmiştir.¹²⁹ Bu husus; *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk ve el-Kâmil fi'l-Târîh* adlı eserler ile müellifin eseri arasında yaptığımız, rivayetlerin tercih ve kullanım usulüne dayalı bir mukayese sonucunda daha ilk andan ilgimizi çekmiştir. Öyle ki Muir, eser boyunca neredeyse hiçbir yerde hangi kaynaktan hangi rivayeti aldığını veyahut kullanmayı tercih ettiği rivayeti hangi saiklerle belirlediğini

¹²⁷ Muir, *Annals*, vi-vii; a.mlf., *The Caliphate*, v.

¹²⁸ Muir, *Annals*, vii.

¹²⁹ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "William Montgomery Watt ve İlk Devir İslam Tarihine Tarihselci Bakış", *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 39.

okuyucuya aktarmamıştır.¹³⁰ Esasında bu durum, tezimizi hazırlarken bizi zorlayan en temel problemdir. Zira bu mesele; ilgimizden kaçmaması ve ayrıntıların atlanmaması adına Muir'in en temel kaynakları olan *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* ve *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserlerdeki tüm rivayetleri teker teker incelememizi zorunlu kılmıştır.

Annals'ın önsözünde Muir, “tradition” olarak tabir ettiği rivayet kültürünün Hz. Peygamber'in ölümünün ardından daha çok genel bir taslak halini aldığını; Hz. Peygamber'in sünnet ve siretini aktaran o geniş rivayet havuzundan ondan sonra gelenlerin tamamen yoksun olduğunu¹³¹ ve rivayet geleneğinin çöktüğünü, geriye kalanların ise kısır ve yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'le olan bağlantılarından dolayı ilk dört Halife'nin yaşamlarına özel bir önem verildiğini ve başlıca sahâbîler hakkında yeterli bilginin mevcut olduğunu aktarmıştır.¹³² Bu bilgiler ışığında tutarlı bir tarih kurgusunun işlenebileceğini, Müslümanların güç ve inancının gelişiminin bir bütün olarak doğru şekilde tasvir edilebileceğini zikretmiştir.¹³³

3. *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517* (London 1896): Müellifin, Haçlılar ve Eyyûbiler ile başlayıp Memlûklerin ilk dönem idarecilerinden bahsettiği ve akabinde ayrıntılı biçimde Baybars devrinden Yavuz Sultan Selim dönemine kadarki Memlûkler'i incelediği eseridir. Muir bu eserde Mısırlı tarihçiler Makrizî ve Nüveyrî, seyyah İbn Battûta, Memlûk tarihçileri Ebû'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî ve İbn İyâs'ın eserlerinden yararlanmışır. Gustav Weil'in *Geschichte der Chalifen* adlı eserini ise esas kaynağı olarak belirlemiştir.¹³⁴

4. *The Corân Its Composition and Teaching and The Testimony It Bears to The Holy Scriptures* (1878): Muir bu eseri, 1855'de *The Testimony Borne By The*

¹³⁰ Daha önce de belirttiğimiz üzere Muir; *The Caliphate* adlı eserin 200-244. sayfaları arasında anlatılan Hz. Osman dönemi olayları ile ilgili sadece iki yerde müellif ismi zikretmiştir, fakat eser ismi zikretmemiştir. Zikrettiği isimler Vâkıdî ve Mes'ûdî'dir. Bk. Muir, *The Caliphate*, 211-212, 220.

¹³¹ Muir, *Annals*, v-vi.

¹³² Muir, *The Caliphate*, vi.

¹³³ Muir, *Annals*, vi.

¹³⁴ William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517* (Londra: Smith Elder and Co., 1896), x; Woodhead, “Muir, Sir William”, 31/94.

Corân to The Jewish and Christian Scriptures ismiyle yayımlamış, fakat 1878 yılında *The Corân Its Composition and Teaching and The Testimony It Bears to The Holy Scriptures* adıyla yeni bir versiyonunu kaleme almıştır. Yine Gustav Weil'in eserinden faydalanan¹³⁵ Muir, eserde Kur'an'ın bazı ayetlerinin ve tefsirlerdeki yorumların Hristiyan vahyini teyit edici nitelikte olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca eserde kutsal kitaplar içerisinde Kur'an'ın anlaması en zor kitap olduğunu ve bazı ayetlerinin Hz. Peygamberce uydurulduğunu iddia etmiştir.¹³⁶

5. *The Apology of al-Kindî - In Defence of Christianity Against Islam* (Londra 1882-1887): Esasında bu eser, İslâm'ı tenkit edip Hristiyan inancının hak din olduğu tezine dayanan ve Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî (öl. ?)'ye izafe edilen bir risalenin¹³⁷ tercümesidir. Eser, Abbâsî sarayında Halife Me'mûn ile Abdülmesîh b. İshak el-Kindî arasında cereyan eden ilmî münazara ve tartışma konularını içeren notlardan müteşekkildir.¹³⁸ İlgili risalenin İstanbul kütüphanelerinde bulunan bir nüshasını esas alarak¹³⁹ çalışmasını yürüten Muir bu risaleyi, Hristiyanlığa hizmet gayesi taşıyan kişilerin istifadesine sunmak maksadıyla İngilizce'ye çevirmiş ve metni, Hristiyan akidesini İslâm'a karşı müdafaa metni olarak yorumlamıştır.¹⁴⁰

6. *The Mohammedan Controversy and Other Indian Articles* (Londra 1897): 1897 yılında Muir, beş¹⁴¹ ayrı makaleyi ihtiva eden bir eser telif etmiştir. Eserini *The Mohammedan Controversy and Other Indian Articles* adıyla yayımlayan müellif, eserin birinci makalesinde Hristiyan münazaracıların çalışmalarından bahsetmiş ve

¹³⁵ William Muir, *The Corân Its Composition and Teaching and The Testimony It Bears to The Holy Scriptures* (Londra: Society For Promoting Christian Knowledge, 1878), 2.

¹³⁶ Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

¹³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Kindî, Abdülmesîh b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/38.

¹³⁸ William Muir, *The Apology Al Kindy - In Defence of Cristianity Against Islam* (Londra: Smith Elder and Co., 1882), v.

¹³⁹ Abdulhamit Birişik, "Siret Kitaplarındaki Konu Değişiminin Sebepleri: Hint Alt Kıtası Örneği", *Siret Sempozyumu I: Türkiye'de Siret Yazıcılığı*, haz. Tahsin Koçyiğit (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 568; a.mlf., "Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri", 34.

¹⁴⁰ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 27.

¹⁴¹ Abdulhamit Birişik, eserde dört adet makalenin bulunduğunu belirtse de eser incelendiğinde içerisinde beş adet makalenin yer aldığı görülecektir. Birişik, "Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri", 34; a.mlf., "Siret Kitaplarındaki Konu Değişiminin Sebepleri: Hint Alt Kıtası Örneği", 569. Ayrıca bk. William Muir, *The Mohammedan Controversy and Other Indian Articles* (Edinburgh: T & T Clark, 1897), vi.

bunları tanıtmıştır. İkinci makalede ise Hz. Peygamber'in hayatını kaleme alan oryantalist ve yerli yazarların eserlerini zikretmiştir. Üçüncü makale Aloys Sprenger'in sünnet konusundaki mülâhazaları ile tefsirler bahsine ayrılmıştır. Dördüncü makalede Hindistan'daki ayin ve ilahi kültüründen, Urduca ilahilerin ilk örneklerinden bahsetmiştir. Eserdeki son makalede ise kilise ayinlerinde kullanılan dualar ve Zebur üzerinde durulmuştur.¹⁴²

7. *Extracts from the Coran, in the Original, with English Rendering* (Londra 1880): Eserinde, Kur'an ayetlerinden belli kısımları seçerek İslâm'ın itikâdî ve fikrî noktadaki farklılıklarını tespit etmeye çalışan Muir, bu ayetleri temele alarak Kur'an'ın gerçekten vahyin bir ürünü olmadığını ve Müslümanların bu kitaba sorgusuz şekilde iman etmelerinin manasız olduğunu söylemektedir.¹⁴³

8. *The Aborigines and Early Commerce of Arabia* (1853): Küçük bir makale yahut risale boyutunda olan yirmi sekiz sayfalık bu eserinde Muir, Arap yarımadasının İslâmiyet'ten önceki durumu, Cahiliye Arap kültürü ile modern Arap kültürünün mukayesesi ve Hz. İbrahim'den önce ve sonra bölgede ikamet eden çeşitli kabile, boy ve devletlerin tarihleri hakkında bilgiler vermiştir.¹⁴⁴

9. *Two Old Faiths: Essays on the Religions of the Hindus and the Mohammedans* (1891): Muir bu eserini John Murray Mitchell ile birlikte kaleme almıştır. İki bölümden müteşekkil eserinin birinci bölümünde Hinduizm, Brahmanizm ve Budizm'in birbirleri ile ilişkisine dair değerlendirmelerinin ardından bu dinî akımların Hristiyanlık ile mukayeselerini yapılmakta ve Hristiyanlığın modern Hinduizm üzerindeki tesirlerine değinilmektedir. "İslâm'ın Yükselişi ve Düşüşü" adlı ikinci bölümde ise Hz. Peygamber'in savaşçı bir anlayış ile devleti yönettiğine, dolayısıyla da yerleşik hale gelen bu anlayışa bağlı olarak daha sonraki İslâm fütuhatının da kılıçlarla yapıldığına dair görüşler öne sürülmektedir. Eserdeki bir diğer iddia ise İslâm'ın Araplara özgü bir din olduğu ve bu nedenle de kapsayıcı-evrensel bir din olamayacağına yönelik savdır. Bölüm bir İslâmiyet-Hristiyanlık

¹⁴² William Muir, *The Mohammedan Controversy*, v.

¹⁴³ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 27.

¹⁴⁴ William Muir, *The Aborigines and Early Commerce of Arabia* (Kalküta: Thacker, Spink and Co., 1853), 1-28.

karşılaştırması ile sonlandırılmış, bu karşılaştırmanın sonucunda ise Hristiyanlık hak din olarak ilan edilmiştir.¹⁴⁵

Bahsettiğimiz eserlerin haricinde Muir'in; Hindistan'daki görevi sırasında meydana gelen ayaklanmaya dair hatıralarını kaleme aldığı *Agra Correspondence During the Mutiny* (1896), yine bu isyan esnasında İngiliz devlet yetkilileri arasındaki yazışmaları aktardığı *Records of the Intelligence Department of the North-West Provinces of India During the Mutiny of 1857* (1902) adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁴⁶

Dolayısıyla oryantalist yazarın İslâm ve Müslümanlar başta olmak üzere dinler tarihi alanında çalışmalar yaptığı, İslam Tarihine dair telifatta bulunduğu ve görev yaptığı bölgeler hakkında eserler kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁵ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 28. Ayrıca bk. John Murray Mitchell – William Muir, *Two Old Faiths: Essays on the Religions of the Hindus and the Mohammedans* (New York: Chautauqua Press, 1891).

¹⁴⁶ Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir'in Siyeri Örneğinde*, 28-29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIR WILLIAM MUIR'İN HZ. OSMAN DÖNEMİ OLAYLARINA YAKLAŞIMI VE GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hiz. Osman'ın hilafeti devri, hadiseleri ve bunlara bağılı olarak ortaya çıkan etkileri bakımından mühimdir. Dönem, İslâm Tarihi kaynaklarının zengin nakil geleneğı içerisindeki rivayetlerden istifadeyle Müslüman tarihçiler tarafından incelendiğı gibi Sir William Muir gibi şarkiyatçıların da ilgisini çekmiştir. O, Hulefâ-yi Râşidîn ile ilgili telif ettiğı *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerinde Hiz. Osman devri hadiselerine özel bir başlıkta yer vermiştir. Biz tezimizin bu bölümünde, misyoner-oryantalist Muir'in Hiz. Osman dönemine dair aktardığı malumat ve yaptığı değerlendirmeler üzerinde duracağız. Bu noktada İslâm Tarihi kaynakları ve modern araştırmalara başvurularak Muir'in yaklaşımlarının konumu ortaya konulacaktır.

3.1. Hiz. Osman'ın Halife Seçilmesi

William Muir, Hiz. Osman'ın halife seçilmesi ile ilgili hadiseleri ele almadan önce İslâm'da halife seçimi ve Râşid Halifelerin seçim usulleri ile ilgili birtakım fikirlerini okuyucu ile paylaşmıştır. Buna göre yazar, İslâm şeriatına uygun aday gösterme yahut seçim biçimlerinin tamamen belirsiz olduğunu; Hiz. Ebû Bekir'in, halefi olarak Hiz. Ömer'i belirlediğini ancak hastalığa yakalandığında namazları kıldırması için sadece Hiz. Ebû Bekir'i seçen Hiz. Peygamber'in bu konuda ortaya koyduğu tavrın şüpheli olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴⁷

İslâm'da halifenin göreve getirilme yöntem ve usullerinin kesin naslarla belirlenmediğı çağdaş tarih araştırmacıları tarafından dile getirilmiştir.¹⁴⁸ Hastalığı döneminde namazlara önderlik etmesi için Hiz. Ebû Bekir'i görevlendiren Hiz. Peygamber de ısrarla onun namaz kıldırmasını emretmiştir.¹⁴⁹ Ancak bu durum,

¹⁴⁷ Muir, *The Caliphate*, 200-201.

¹⁴⁸ Ahmed Ağırakça, *İslâm Tarihinde Tartışmalı Konular* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2015), 255; Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/540.

¹⁴⁹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr – Riyâz Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/556-557; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b.

Sünnî anlayış içerisinde Hz. Ebû Bekir'in hilafetine delil sayılmamıştır. Zira Ensâr, kendilerinden birini halife seçmek için Hz. Peygamber'in vefatının hemen sonrasında Sakîfetü Benî Sâ'ide'de toplanmış,¹⁵⁰ Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinin ardından Benî Ümeyye'den bazı kimseler bu durumu kabul edemeyerek, Hz. Ali'ye biati gündeme getirmişlerdir.¹⁵¹ Ayrıca Ensâr'ı Kureyş'ten birinin hilafetine ikna ettikten sonra Hz. Ebû Bekîr, insanları Hz. Ömer ya da Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a biate davet etmiştir.¹⁵² Tüm bu veriler, Hz. Ebû Bekir'in hilafetine ashâbın ve hatta bizzat kendisinin, Hz. Peygamber'in hastalığı dönemindeki imameti sebebiyle kesin gözüyle bakmadıklarını göstermektedir.

Ayrıca Muir, beklenmedik bir anda vefat etmeseydi Hz. Ömer'in, halefi hususunda çok daha kesin bir tercihte bulunacağını iddia etmiştir.¹⁵³ Ancak Muir'in bu iddiası, Hz. Ömer'in şûrâ fikri yahut halefinin kim olacağı hakkında daha önce düşünmediğine dair bir varsayımı da ortaya çıkarmaktadır ve bu varsayımının rivayetler incelendiğinde tartışmaya açık bir mevzu olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer'in, kendisine yapılan saldırıdan daha önce Abdurrahman b. Avf ya da Hz. Ali'den birini halefi olarak tayin etmek istediğine¹⁵⁴ ve şûrâ fikrini gündeme getirdiğine dair rivayetler aktarılmaktadır.¹⁵⁵ Dolayısıyla, Muir'in belirttiği gibi her ne kadar vefatı ani olsa da vefat ettiğinde altmış ya da altmış bir yaşında olan Hz. Ömer'in,¹⁵⁶ kendinden sonra kimin halife olacağı veyahut yeni halifenin hangi

Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, tkh. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdir, 1968), 3/180.

¹⁵⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/64.

¹⁵¹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, tkh. Abdullâh el-Kâdî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/?), 2/189.

¹⁵² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/64.

¹⁵³ Muir, *Annals*, 200; a.mlf., *The Caliphate*, 236.

¹⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986), 2/560. Hz. Ömer'in Abdurrahman b. Avf ya da Hz. Ali'den birini halife tayin etmemesinin nedenleri ile ilgili görüşler için bk. Halil İbrahim Hançabab, "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi* 58 (2014), 382.

¹⁵⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba), 1/55-57; Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 2/214; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Garîbu'l-Hadîs*, nşr. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarabat: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-'Osmâniyye, 1384/1964), 3/355.

¹⁵⁶ Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44-46.

usuller doğrultusunda seçileceği konusunu düşünmemiş olmasının rivayetler ve süreç dikkate alındığında düşük bir ihtimal olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, yerine bir halife bırakması istendiğinde “Eğer yerime birini bırakmaz isem benden hayırlısı (Hz. Peygamber) bırakmamıştır. Eğer bırakır isem benden hayırlısı (Hz. Ebû Bekir) bırakmıştır.” demiştir.¹⁵⁷ Bu rivayet bize, halife tayininin usulü noktasında Hz. Ömer’in önünde iki örneğin bulunduğunu göstermektedir. Hz. Osman’ın halife seçilmesi ile sonuçlanan şûrâ meselesine bakıldığında ise onun, bu iki usulü mezcettiği söylenebilir. Çünkü Hz. Ömer, halifeyi değil halife adaylarını belirlemiştir. Yani o bir bakıma; seçimi Müslümanlara bırakarak Hz. Peygamber’in, Müslümanların kendi belirlediği adaylardan birini tercih etmeleri noktasında tercihte bulunarak da Hz. Ebû Bekir’in yolunu takip etmiştir.

Bu bilgilerin yanı sıra Muir, suikastçının teşebbüsüne hazırlıksız yakalanan Hz. Ömer’in şayet Ebû Ubeyde hayatta olsaydı onu seçeceğini söylediğinin bilindiğini ve Halife’nin hayatta olan sahâbîlerden de Abdurrahman b. Avf’ın dışında hiç kimseyi yönetimin dizginlerini elinde tutabilecek yeterli güç ve nüfuzla sahip görmediğini ileri sürmüştür. Bu ifadelerden sonra Muir, Hz. Ömer’in Abdurrahman b. Avf’ı halefi olarak seçmemesini Abdurrahman’ın herhangi bir görev almayacak olmasına bağlamıştır.¹⁵⁸

Bununla birlikte Muir, *Annals*’ta konuyu aktarırken bir dipnot verme ihtiyacı hissetmiş ve Hz. Ömer’in, oğlu Abdullah’ı aday göstermemesi ile ilgili meseleyi bu dipnotta zikretmiştir. Buna göre müellif; oğlu Abdullah’ı halife yapması önerildiğinde Hz. Ömer’in sinirlendiğini ve yönetimin ailesinde yeterince kaldığını söylediğini aktarmıştır. Ayrıca Halife’nin, “Karısını boşayamayacak kadar zayıf bir

¹⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Mustafâ Dîb Al-Bugâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987), “Ahkâm”, 51 (No. 6792); İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/459; Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî; *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi’l-‘Arabî, 1408/1988), 5/270.

¹⁵⁸ Muir, *Annals*, 287; a.mlf., *The Caliphate*, 200-201. Muir, Ebû Huzeyfe’nin kölesi Sâlim ile ilgili Hz. Ömer’in sözlerine *Annals*’ta yer verirken, *The Caliphate*’de yalnızca Ebû Ubeyde’den bahsetmek ile yetinmiştir. Klasik İslâm Tarihi kaynaklarında ise mesele şu şekilde ele alınmıştır: Hz. Ömer yaralandığı zaman bazı sahâbîler, yerine birisini seçmesini istemişlerdir. Ancak o; kimi halife bırakacağını bilmediğini, şayet Ebû Ubeyde b. Cerrâh ya da Ebû Huzeyfe’nin kölesi Sâlim sağ olsalardı onlardan birini halefi tayin edeceğini söylemiştir. Bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*, 2/580; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/459.

adamı nasıl tayin edebilirim?” dediğini de belirtmiştir. Muir’in burada aktardıkları İslâm Tarihi kaynaklarındaki veriler ile uyum içerisindedir.¹⁵⁹

Müellifin, Hz. Ömer’in Abdurrahman b. Avf dışındaki adayları yönetim işine uygun görmediğine dair iddiasının rivayetler zaviyesinden değerlendirildiğinde hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Taberî’nin aktardığı bir rivayette Halife, Hz. Ali’yi bu makama yakıştırdığını belirtmiş; ancak gördüğü bir rüya nedeniyle onu tayin etmekten vazgeçtiğini söylemiştir.¹⁶⁰ Bunun yanında Abdurrahman b. Avf’ın halife olarak görev almayacağına dair Muir’in aktarımında yanlış bir değerlendirme olduğu görülmektedir. Zira, Abdurrahman b. Avf şûrâ heyetindeki halife adaylığı hakkında vazgeçtiğinde Hz. Ömer’in ahirete irtihal ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹ Muir ise, kronolojik bir hata yaparak Hz. Ömer’in Abdurrahman’ı doğrudan halife seçmemesinin nedenini onun bu görevden kendini azletmiş olması ile ilişkilendirmiştir.

3.1.1. Halife Adayları

Muir, Hz. Ömer’in şûrâya dâhil ettiği adaylar hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Talha b. Ubeydullah’ın, Hz. Peygamber ile yakın akraba olan Zübeyr b. Avvâm’ın ve Hz. Peygamber’in annesinin yeğeni olan olan Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın hilafet yarışında pek de şanslarının olmadığını düşünen yazar, Abdurrahman b. Avf’ı halife adayları içerisindeki tek gerçek vatansever/mü’min/müslüman (real patriot) olarak kabul etmektedir.¹⁶² Fakat Muir, adı geçen diğer sahâbîlerin bu şekilde tavsif edilmelerine mâni olan ve Abdurrahman b. Avf’ı da bu vasfa layık kılan sebepleri zikretmemekte ve okuyucunun zihninde soru işaretlerine sebep olmaktadır. Bunun yanında müellif, her ne kadar itibarsızlaştırmak için yapmadığını beyan etse de Halife Ömer’in Sa’d’ı Kûfe valiliğinden azletmesinin, Sa’d’ın şöhretini bir nebze de olsa zedelediğini

¹⁵⁹ Muir, *Annals*, 287. Muir’in naklettiği hadiseye dair İslâm Tarihi kaynaklarındaki rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/580; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/359.

¹⁶⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/580; Hañçabay, “Hz. Osman’ın Halife Seçilmesi”, 378.

¹⁶¹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/582-583; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/462.

¹⁶² Muir tercih ettiği “real patriot” ifadesinden kastının hakikaten vatanseverlik mi yoksa mü’minlik/müslümanlık mı olduğunu anlamak pek mümkün görünmemektedir.

aktarmıştır.¹⁶³ Meseleye dair rivayetlerde Hz. Ömer'in, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı görevinden azlettiği, ancak daha sonraki bir dönemde "Gerçekten de ben Sa'd'ı herhangi bir zaafından veya hıyanetinden dolayı azletmeyi düşünmedim." dediği kaydedilmektedir. Muir'in "her ne kadar itibarsızlaştırmak için yapmadığını söylese de" şeklindeki ifadesinin de bu sözlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Müellif, halifelik yarışının iki iddialı rakibi olarak Hz. Ali ve Hz. Osman'ın isimlerini zikretmektedir. Nitekim Hz. Ali diğer adaylardan birkaç yaş küçük olsa da Muir'e göre akrabalık ilişkileri itibarıyla en güçlü adaydır. Çünkü o, aynı anda hem Hz. Peygamber'in amcasının oğlu hem Hz. Fatıma'nın kocası ve hem de Hz. Peygamber'in hayatta kalan son torunlarının babasıdır.¹⁶⁵ Muir'in Hz. Ali'nin akrabalık ilişkileri dolayısıyla sahip olduğu güçlü konum hususundaki tahlilini doğru bir tahlil olarak kabul etmek mümkündür. Fakat bazı araştırmacıların ehemmiyetle üzerinde durduğu husus, Muir için o kadar mühim olmadığı anlaşılan "yaş" meselesidir. Konu ile ilgili ayrıntılı malumat tezimizin ilerleyen sayfalarında aktarılacaktır.

Hz. Ali hakkında sunduğu verilerin ardından Muir, Hz. Osman ile ilgili birtakım bilgiler vermekte ve bazı yorumlarda bulunmaktadır. Artık yetmiş yaşına yaklaşmış biri olarak yılların ağırlık ve yorgunluğunu taşıyan Hz. Osman'ın; Hz. Peygamber'in kızı Rukiye ile evlendiğini, fakat Rukiye Bedir Savaşı devam ederken vefat edince onun kız kardeşi Ümmü Gülsüm ile yuva kurduğunu, ancak onun da çok geçmeden vefat ettiğini aktarmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hz. Osman'ı çok sevdiğini ve bu sebeple bir kızı daha olsa onu da Hz. Osman ile evlendireceğini söylediği rivayete de eserinde yer vermiştir.¹⁶⁶

Ne yazık ki Muir, bu bilgilerin akabinde Hz. Osman'ın şahsiyeti ve insanî tabiatı hakkında sert açıklamalar yapmıştır. Onun karakterinin hayatî kusurlar (vital

¹⁶³ Muir, *Annals*, 287; a.mlf., *The Caliphate*, 201.

¹⁶⁴ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, 2/581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, 2/461.

¹⁶⁵ Muir, *Annals*, 287-288; a.mlf., *The Caliphate*, 201.

¹⁶⁶ Muir, *Annals*, 288; a.mlf., *The Caliphate*, 201. Muir'in naklettiği hadiseye dair İslâm Tarihi kaynaklarındaki rivayetler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü 'l-kübrâ*, 8/38; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 3/419.

defects) barındırdığını, bütün bunlara bağlı olarak da onun muhtemelen halife adayları arasında hükmetme kapasitesi en düşük kişi olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁷

3.1.2. Şûrâ Üyelerinin Müzakereleri

William Muir, halife adaylarının Hz. Ömer'in yattığı odanın hemen bitişiğindeki bir odaya çekilerek gürültülü bir tartışmaya daldıklarını; hararetle sürdürülen bu tartışmanın seslerini işiten Halife'nin, kendisinin vefatına kadar adayların beklentilerini ve sonra tekrar toplanmalarını emrettiğini belirtmiştir. Hz. Ömer'in vefatı ve defninin ardından emektar bir vatandaş olarak nitelediği Mikdâd b. Amr'ın (Mikdâd b. Esved), adayları Hz. Aişe'nin evine bağlı hazine odasında topladığını ve Ebû Talha el-Ensârî'nin ise kapıda nöbet tuttuğunu kaydetmiştir. Muir, bu görevlerin Hz. Ömer tarafından tevdi edildiğini de sözlerine eklemiş ancak onun şûrâ meselesinin halli için görevlendirdiği bazı görevlilerden bahsetmemeyi tercih etmiştir.¹⁶⁸ Süreçle ilgili rivayetlere bakıldığında Hz. Ömer'in Süheyb'e de namazlara üç gün önderlik etmesini emrettiği görülmektedir.¹⁶⁹ Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise şûrâ üyelerinin nerede toplandığı meselesidir. Bu konu hakkında kaynakların ihtilafı söz konusudur. Müellif, Hz. Aişe'nin evinde toplandığına dair rivayeti tercih etse de eserlerinin en önemli kaynaklarından olan *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*'in bazı rivayetleri Misver b. Mahreme'nin evinde ya da beytül-mâlde bir araya geldiğini de haber vermektedir.¹⁷⁰

Muir'in aktarımına göre Hz. Ömer, seçimin üçüncü günden sonraya ertelenmemesini istemiş, ayrıca seçim neticesinde azınlıkta kalan adaylardan sonuca karşı çıkan olursa hemen oracıkta başının kesilmesini emretmiştir. Halife adayları bir araya geldiğinde, her biri kendi adaylığını hararetle öne sürmüş ve sonuçsuz münakaşalar sebebiyle iki gün boşa gitmiştir. Abdurrahman b. Avf ise gecelerini önde gelen vatandaşları, vilayetlerin valilerini ve diğer bölgelerin eşrâfını ziyaret ederek ve görüşlerini alarak geçirmiştir. Ebû Talha el-Ensârî, halife adaylarını daha fazla gecikmeye izin vermeyeceği ve kararın ertesi sabaha kadar verilmesi gerektiği

¹⁶⁷ Muir, *Annals*, 288; a.mlf., *The Caliphate*, 201.

¹⁶⁸ Muir, *Annals*, 288; a.mlf., *The Caliphate*, 201-202.

¹⁶⁹ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, 2/581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, 2/460-461.

¹⁷⁰ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, 2/581.

konusunda uyarınca Abdurrahman b. Avf konuyu gündeme getirmek için, eğer diğerleri kararına uyarsa halifelik üzerindeki kendi iddiasından vazgeçmeyi teklif etmiştir. Bunu herkes kabul etmiş ama Hz. Ali “Önce bana söz ver! Akrabanı ve hısmını değil, yalnız hakkı ve halkın refahını gözeteceksin.” deyince Abdurrahman b. Avf, “Ben senden seçimime uyacağına ve tüm muhaliflere karşı aynı şeyi destekleyeceğine dair bana yemin vermeni istiyorum.” demiştir. Hz. Ali buna razı olmuş, bu sayede mesele Abdurrahman b. Avf’ın eline kalmıştır.¹⁷¹

Bu anlatımda dikkat çeken husus, Muir’in Abdurrahman b. Avf’ın şûrâdaki rolü ile ilgili dile getirdiklerinin bazı çelişkileri ihtiva etmesidir. Eserde müellifin olayları aktarış sırası; henüz adaylıktan feragat etmeden evvel Abdurrahman b. Avf’ın vatandaşlarla görüşmeler gerçekleştirip onların görüşlerini dinlediği intibamı oluşturmaktadır. Fakat tarihî rivayetler incelendiğinde bunun bir hata olduğu anlaşılacaktır. Zira Abdurrahman b. Avf bu görüşmeleri, adaylıktan çekildikten sonra hakemlik görevini icra etmek adına gerçekleştirmiştir.¹⁷²

3.1.3. Abdurrahman b. Avf’ın Hakemliği

Muir, Abdurrahman b. Avf’ın hakemliği ve icraatları üzerinde özellikle durmuştur. O; Abdurrahman b. Avf’ın, halife adayları ile teker teker uzun görüşmeler gerçekleştirdiğini, geceleri dahi vatandaşlar ve şehirlerden gelen kabile reisleri ile görüşmeler gerçekleştirdiğini; bu görüşmelerinin neticesinde halifelik yarışının Hz. Ali ve Hz. Osman arasında geçeceğini anlaşıldığını belirtmiştir. Her iki aday da halifeliğe kendilerini layık gördüklerini söylemişler, ancak bunun yanı sıra her ikisi de kendisinin ardından diğerini halife olarak görmek isteyeceğini ifade etmiştir. Muir bu noktada diğer adayların kimden yana reyini kullandığına da değinmiştir. Zübeyr b. Avvâm’ın Hz. Ali’den yana reyini ortaya koyduğunu, Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın

¹⁷¹ Muir, *Annals*, 289; a.mlf., *The Caliphate*, 202.

¹⁷² Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük* 2/581-583; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 2/462; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fi fûnûni’l-edeb*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2004), 19/241; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/145.

bazılarına göre Hz. Osman'dan, bazılarına göre ise Hz. Ali'nin baskı yapması üzerine Hz. Ali'den yana tercihini yaptığını zikretmiştir.¹⁷³

Hz. Ali ve Hz. Osman dışındaki adayların halife olarak kimi görmek istedikleri ile ilgili Muir'in beyan ettiği malumatta bir yanlışlık olmamakla birlikte, İslâm Tarihi kaynaklarındaki farklı rivayetler de dikkat çekmektedir. Muir'e göre; Zübeyr b. Avvâm Hz. Ali'ye ve Sa'd b. Ebî Vakkâs ise önce Hz. Osman'a sonrasında ise Hz. Ali'ye meyletmişse de Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Osman'dan yana olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Aynı vaziyet, Sa'd b. Ebî Vakkâs için de geçerlidir.¹⁷⁴

Seçimin yapıldığı gün ile ilgili Muir'in naklettiği bilgilerden de bahsetmemiz gerekir. O, sabah namazı için Mescid-i Nebevî'nin avlusunda toplanmış heyecan içindeki kalabalığa Abdurrahman b. Avf'ın “Artık halk; valilerin, kabile reisi ve yöneticilerin daha fazla beklemeden görev yerlerine dönmeleri gerektiğini düşünüyor. Bu nedenle, şimdi bu konuda bana tavsiyede bulunun.” dediğini, bunun üzerine Ammâr b. Yâsir'in “Şayet dileğin ülkede bölünme olmamasıysa, o zaman halife olarak Ali'yi selâmla!” şeklinde seslendiğini ve Mikdâd b. Esved'in de bu sözleri onayladığını belirtmiştir. Ardından Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in “Hayır! Şayet dileğin ülkede bölünme olmamasıysa, işte o zaman halife olarak Osman'ı selâmla!” diye çıkıştığını, onun bu sözünü Ebû Rebî'a'nın tasdik ettiğini kaydetmiştir. Ammâr b. Yâsir, Ebû Serh'e küçümseyici bir tavırla dönünce Ebû Serh'in küçümsemeye küçümsemeye karşılık vererek “Ammâr, sen ne zamandan beri Müslümanlara öğüt verir oldun? Bırak da Benî Haşim ve Benî Ümeyye kendi

¹⁷³ Muir, *Annals*, 289-290; a.mlf., *The Caliphate*, 202. *Annals*'ta Muir; Abdurrahman b. Avf'ın, bencillikle (selfish) itham ettiği halife adayları arasında arabuluculuk yapmak için elinden geleni yaptığını ileri sürmüştür. Muir, *The Caliphate* ise bu ibareyi terk etmiştir. Bk. Muir, *Annals*, 292; a.mlf., *The Caliphate*, 204.

¹⁷⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/463. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Zübeyr b. Avvâm'ın şûrâ görüşmeleri esnasındaki tavırlarını ortaya koyan rivayetler arasında ciddi farklılıklar vardır. Rivayetlerde bu iki sahâbînin hem Hz. Osman'ı hem de Hz. Ali'yi destekledikleri nakledilmiştir. Dolayısıyla hangi rivayetlerin onların görüşlerini yansıttığını saptamak zor görünmektedir. Fakat her ikisi de seçim sürecinin sonunda Abdurrahman b. Avf'ın kararına riayet etmiş ve Hz. Osman'a biat etmişlerdir. Halil İbrahim Hançabav, *Halifelîği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 37-41.

adlarına konuşunlar.” dediğini; fakat Ammâr da lafını sakınmayınca bir şahsın¹⁷⁵ hiddetle “Sen sınırlarını aştın ey Sümeyye’nin oğlu! Sen kimsin ki Kureyşlilere öğüt vereceksin?” diye bağırdığını nakletmiştir. Muir; ihtilafın iyice kızıştığını gören Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın Abdurrahman b. Avf’a “İşini hemen bitir, yoksa fitne alevleri çıkacak.” şeklinde seslendiğini, bu ikaz üzerine Abdurrahman b. Avf’ın “Ey insanlar sessizlik! Susun, yoksa şeytan aranızı ayıracak. Bu mesele hakkında verilecek karar bana aittir.” diyerek Hz. Ali’yi çağırıp “Her şeyi Allah’ın kitabına, Peygamber’in sünnetine ve onun halifelerinin yoluna göre yapacağına Allah adına söz verir misin?” diye sorduğunu ve. Hz. Ali’nin bu soruyu “Bilgim ve gücüm dâhilinde bunu yapacağım.” şeklinde cevapladığını belirtmiştir. Hz. Osman’ın ise aynı soruya herhangi bir koşul koymaksızın “Evet, yapacağım.” şeklinde yanıt verdiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf’ın, Hz. Osman’ın elinden tutarak “Ya Rabbi, dinle ve bana şahit ol. Boynumdaki bu yükü Osman’ın boynuna yükledim.” diyerek Hz. Osman’ı halife olarak selamladığını ve insanların da onu takip ettiklerini aktarmıştır. Muir bu noktada, Abdurrahman b. Avf’ın Hz. Ali’nin tereddüt içeren cevabından tatmin olmadığı ya da zaten kafasında onun aleyhine karar vermiş olduğu için Hz. Ali yerine Hz. Osman’ı tercih ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁶

Yeni halifenin seçileceği bu önemli gün ile ilgili Muir’in eserine aldığı bilgileri sunduktan sonra şimdi, aktardığı bilgiler hakkında Muir’in bazı yaklaşım ve hatalarına değinmek istiyoruz.

Bunlardan ilki, Muir’in İslâm Tarihi kaynaklarındaki Arapça aslına riayet etmeksizin rivayetlerdeki bazı kelimeler yerine farklı ifadeler kullanmasıdır. Bunun örneği; Ammâr b. Yâsir ve Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’in “müslümanların ihtilafa düşmesini istemiyorsan” şeklindeki ifadelerinde yer alan “المسلمون” ifadesi için İngilizce bir karşılık bulmak yerine bu ifadeyi çıkarıp, bunun yerine “ülke/memleket”

¹⁷⁵ Muir, bir dipnot bilgisi olarak *Annals*’ta Ammâr b. Yâsir’e bağırarak konuşan kişinin Benî Mahzûm kabilesinden olduğunu söylemiştir ve dipnotta da bu kabile ile ilgili bilgiler vermiştir. Bk. Muir, *Annals*, 290.

¹⁷⁶ Muir, *Annals*, 290-291; a.mlf., *The Caliphate*, 202-203. Muir’in naklettiği hadiseye dair İslâm Tarihi kaynaklarındaki rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/583, 586; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 2/463-464, 489; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fi’l-fünûni’l-edeb*, 19/242.

manalarına gelebilecek “land” terimini kullanmasıdır. Müellifin niçin rivayetlerin aslına riayet etmediği ise meçhuldür.

Muir, kasıtlı olarak yapmadığını düşündüğümüz bir yanı sıra da eserinin bu bölümünde düşmüştür. O, Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’in sözlerini tasdikleyen kişinin Ebû Rebî’a (b. El-Muğire) olduğunu nakletse de aslında bu kişinin Ebû Rebî’a’nın oğlu Abdullah olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Muir’in bir diğer hatası ise Ammâr b. Yâsir ile Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh arasında geçen sözlü tartışma ile ilgilidir. Müsteşrik, Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’in Ammâr b. Yâsir’e “Sen ne zamandan beri Müslümanlara öğüt verir oldun?” dediğini iddia etse de bu durum tarihî rivayetlerde tam tersi şekilde aktarılmakta, yani aslında Ammâr b. Yâsir’in Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’e bu sözlerle sitem ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁸ Ancak ne yazık ki Muir, bu rivayeti hatalı aktarmıştır.

3.1.4. Hz. Ali’nin Biati

William Muir, her ne kadar Hz. Ali de diğer insanlar gibi Hz. Osman’a biat etmiş olsa da taraftarlarının seçimin sonucunda oldukça hoşnutsuz olduklarını ve Hz. Ali’nin, bu yüce yetkiyi Hz. Peygamber’in evinden uzak tuttuğu gerekçesiyle Abdurrahman’a sert bir şekilde çıkıştığını belirtmiştir. Cevaben Abdurrahman b. Avf Hz. Ali’ye “Dikkat et! Böyle konuşman senin aleyhine kapılar açar, ahirette pişman olursun.” demiştir. Muir bunun üzerine Hz. Ali’nin Hz. Yûsuf’un şu sözlerini dile getirerek cevap verdiğini nakletmiştir: “Şüphesiz bana düşen güzelce sabretmektir. Kurduğunuz, tasarladığınız şeye karşı benim yardımcım Allah’tır.” Yazar, bundan kısa süre sonra Talha b. Ubeydullah’ın Medine’ye döndüğünü, Hz. Osman’ın ona olanları anlattığını ve Talha’nın oyu oy sayısındaki çoğunluğu belirleyeceği için, eğer yapılan bu halife seçimine karşıysa halifelikten istifa etmeye hazır olduğunu bildirdiğini kaydetmiştir. Fakat bütün halkın biat ettiğini öğrenen Talha’nın da ona biat ettiğini sözlerine eklemiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/464.

¹⁷⁸ Taberî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/583; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/463-464.

¹⁷⁹ Muir, *Annals*, 291-292; a.mlf., *The Caliphate*, 204.

Müellifin naklettiği tüm bu malumatı, Hz. Ali'nin nasıl ve ne zaman Hz. Osman'a biat ettiğine dair İslâm Tarihi kaynaklarımızdaki veriler zaviyesinden inceleyeceğiz. Bazı kaynaklardaki rivayetler; ilk anda Hz. Ali'nin halife seçilen Hz. Osman'a biatten kaçındığını bildirmektedir.¹⁸⁰ Bazı kaynakların rivayetlerinden ise hemen orada diğer insanlarla birlikte Hz. Ali'nin de biat ettiği nakledilmiştir. Fakat biatine rağmen, seçimin sonucu nedeniyle kırgın olan Hz. Ali'nin Abdurrahman b. Avf'a karşı sert bir tavır sergilediği de görülmektedir.¹⁸¹ Bu durum, muhteva itibariyle Muir'in aktardığı bilgiler ile uyum içerisindedir.

Muir, Hz. Ali'nin okuduğu “Şüphesiz bana düşen güzelce sabretmektir. Kurduğunuz, tasarladığınız şeye karşı benim yardımcım Allah'tır.” mealindeki ayetin Yûsuf sûresinin 19. ayeti olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu sözleri de Hz. Yûsuf'a atfetmiştir. Ne var ki bahsi geçen ayet Yûsuf sûresinin 18. ayetidir ve bu sözler de Hz. Ya'kûb'a aittir.¹⁸² William Muir, eserlerinde zikrettiği ayetler için daima bir sonraki ayetin ayet numarasını vermektedir. Ancak biz bu durumun Muir'in kullandığı Kur'an-ı Kerîm nüshasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz. Onun kullandığı nüsha yahut mealde besmele-i şerîfenin ayet kabul edilmesi Muir'i böyle bir tercihe sevk etmiş olmalıdır. Bununla birlikte yazarın, ayette geçen sözlerin sahibi olarak Hz. Ya'kûb değil de Hz. Yûsuf'u zikretmiş olmasının bariz bir hata olduğunun da ifade edilmesi gerekir.

3.1.5. İslâm'ın Felaketi Olan Seçim¹⁸³

Muir, Abdurrahman b. Avf'ın yaptığı seçimin felaketin tohumlarını attığını ve yıllarca İslâm coğrafyasını kana bulayacak, imanın varlığını tehdit edecek ve Müslümanları bölünmeye götürecek anlaşmazlıklara yol açtığını belirtmiştir. Fakat

¹⁸⁰ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 5/508; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/586.

¹⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/62, 339; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/581.

¹⁸² “فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ” “...artık (bana düşen) güzelce sabretmektir. Anlattığınız şeyler karşısında, kendisine sığınılacak olan ise ancak Allah'tır.” Bk. *Kur'ân Yolu* (Erişim 03.09.2023), Yûsuf 12/18.

¹⁸³ Bu başlık *The Caliphate*'de Muir'in tercih ettiği başlıktır. Muir'in konuya yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesi adına çalışmamızda bu başlığa yer vermeyi uygun gördük. Başlık, *The Caliphate*'de “The Choice Disastrous for Islam” şeklinde tayin edilmiştir ve yazarın Hz. Osman'a karşı tutumuna ışık tutar niteliktedir. *Annals*'ta ise aynı başlık yerine “The Choice Unfortunate for Islam, but Made in Good Faith” uygun görülmüştür. Bk. Muir, *Annals*, 292; a.mlf., *The Caliphate*, 204. Bu başlığı “İyi Niyetle Yapılmış Talihsiz Seçim” şeklinde tercüme etmek mümkündür.

Abdurrahman b. Avf'ın, Hz. Osman'ın bu tür sonuçları ortaya çıkaracak düşüncesiz (wanton), sağlam temellerden yoksun (waving) ve zayıf (weak) politikasını tahmin edemeyeceğini; hakemlik görevini yerine getirirken sadakat ile ve en hayırlı olanı seçmek amacıyla hareket ettiğinden başka bir şey düşünmek için hiçbir nedenin bulunmadığını cümlelerine eklemiştir.¹⁸⁴

Her ne kadar İslâm Tarihi araştırmacıları Hz. Osman'ın karakteri ve yönetim anlayışından kaynaklanan sıkıntıların varlığını itiraf etseler de bu dönemi fitne ve isyanlarla anmamıza sebebiyet veren asıl meselelerin sosyal, siyasî, dinî ve ekonomik saiklerle çok yakından ilişkili olduğunu söylemektedirler.¹⁸⁵ Fakat ithamlarından hareketle Muir'in genel yaklaşımının, yaşanan problemlerin merkezine Hz. Osman'ı alarak dönemi tasvir etmek olduğu anlaşılmaktadır. “Hz. Osman Dönemine Genel Bakış” isimli başlık altında; zikrettiğimiz sosyal, siyasî, dinî ve ekonomik sebeplerden ayrıntılı şekilde bahsedilecektir.

Muir, ilgili bölüm ile ilgili yukarıdaki bilgileri aktardıktan sonra bir dipnot vermek suretiyle Abdurrahman b. Avf'ın hakemlik görevi ve Hz. Osman'ı halife ilan etmesinin gerekçeleri üzerinde fikir yürütmüştür. Ona göre, Abdurrahman b. Avf'ın; Hz. Osman'ı aday göstermesinin asıl nedenini bulmak kolay değildir. Abbâsî rivayet geleneği (tradition), Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarına sıkı sıkıya uyacağına yemin etmekte tereddüt etmesinin Abdurrahman'da yarattığı vicdânî çekincelerin onu böyle bir karara ittiğini varsaymaktadır. Muir bunun ardından Hz. Ali'nin, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine kesin olarak (implicitly)¹⁸⁶ itaat edeceğini, ancak ilk halifelerin uygulamalarına ancak onlarla aynı fikirde olduğu sürece uyacağını iddia etmiş; Abdurrahman'ın önce Hz. Ali'yi sonra

¹⁸⁴ Muir, *Annals*, 292; a.mlf. *The Caliphate*, 204.

¹⁸⁵ Mehmet Bahaüddin Varol, “Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM* 6 (2005), 201-212; Şaban Öz, “Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim”, *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 327-338; Mehmet Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 113; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 26-27.

¹⁸⁶ Muir'in burada tercih ettiği kelime dikkat çekicidir. Yazar; İngilizce'de “kesin, tam, net olarak” gibi manalara haiz “exactly, completely, fully vb.” pek çok kelime bulunmaktayken aslî manaları “dolaylı, örtülü olarak, zımnem” olan ve “tam, kesin olarak” manalarını ancak tâlî olarak karşılayan “implicitly” terimini tercih etmiştir. Dolayısıyla kelimedem ve cümledeki bağlamından ne anlayacağı okuyucunun inisiyatifindedir.

da Hz. Osman'ı nasıl sorguladığını ve bu sahâbîlerin cevaplarını nakleden rivayetlerde bu varsayım için yeterli delilleri bulamadığını, tüm bunların daha sonra üretilen Abbâsî uydurmalarıyla uyumlu görüldüğünü ileri sürmüştür.¹⁸⁷

Müellif, rivayetlerde aktarılan hadiseleri Abbâsî uydurmaları olarak nitelese de bunun sebep ya da sebepleri ile ilgili açıklamalarda bulunmamaktadır. Aslında bu rivayetlerin uydurma olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir neden yoktur.¹⁸⁸ Ancak belirtmemiz gerekir ki, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman'ı tercih etmesinin tek sebebi, sorusuna Hz. Ali'nin net bir şekilde cevap vermemesi değildir. İslâm Tarihi araştırmacıları bu konuda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden biri Arap siyaset geleneğinde oldukça önemli olan “yaş ve tecrübe” kriteri ile ilişkilidir. Buna göre; daha genç yaşta olan Hz. Ali yerine tecrübeli ve yaşlı olan Hz. Osman'ın seçilmesinin gayet doğal olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁹ Ayrıca, halife adayları nezdinde kamu araştırması yapan Abdurrahman b. Avf'ın; Bedir, Uhud ve Hendek gibi savaşlara iştirak ederek bu muharebelerde Müslümanların müşrik olan yakınlarını öldüren Hz. Ali'ye karşı toplum içindeki hoşnutsuzluğu görmüş olabileceği; dolayısıyla da başlarında yönetici olarak mizacı sert Hz. Ali yerine yumuşak ruhlu Hz. Osman'ı görmeyi arzu eden bu insanların eğilimlerini göz önünde bulundurmış olabileceği de öne sürülmüştür.¹⁹⁰

Ayrıca yukarıda aktardığımız üzere Muir, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarını bir nevi şartlı olarak kabul ettiğini ima etmiştir. Fakat Hz. Ali'nin, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in sünnetini, ilk iki halifenin siretinden ayırdığına dair kaynaklarda herhangi bir karineye rastlanmamıştır. Ki Muir de böyle

¹⁸⁷ Muir, *Annals*, 292; a.mlf., *The Caliphate*, 204. Abdurrahman b. Avf'ın, halife adaylarını sorgulaması ile ilgili rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/583, 586.

¹⁸⁸ Oryantalist bazı İslâm Tarihi araştırmacıları da dahil olmak üzere pek çok tarihçi, Muir'in uydurma gördüğü bu rivayeti önemli bir sebep olarak addetmişlerdir. Muir'in çağdaşı Washington Irving (öl. 1859) de bu görüşte olan oryantalistlerdendir. Konuya ilişkin görüşleri için bk. Washington Irving, *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları*, çev. Muhammed Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 217.

¹⁸⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik* (İstanbul: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1991), 41.

¹⁹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 131. Benzer bir görüş ise meşhur oryantalist Julius Wellhausen (öl. 1918) tarafından dile getirilmiştir. Ancak onun konuyu aktarış biçimi, tercih ettiği kelimeler ve üslup itibarıyla klasik şarkiyatçı yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Bk. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Yıkılışı*, çev. Celal Emanet (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 48.

bir rivayet aktarmayıp Hz. Ali'nin yalnızca “Bilgim ve gücüm dâhilinde bunu yapacağım.” sözlerine eserinde yer vermiştir. Muir'in, rivayetlerdeki haberlerin aslına riayet etmeksizin böyle bir ayrımı Hz. Ali'ye izafe etmesi oldukça ilginçtir.

3.1.6. Ubeydullah b. Ömer'in Hürmüzân'ı Öldürmesi

Muir, Hz. Osman'ın göreve gelişini “utanç verici” olarak tarif ettiği bir olayın izlediğini kaleme almıştır. Bu olay, Ubeydullah b. Ömer'in Hürmüzân'ı öldürmesi ve akabinde yaşanan hadiselerdir. O, hadisenin meydana gelişi ve daha sonra vuku bulan olaylar ile ilgili şu bilgileri nakletmiştir: Bir şahıs,¹⁹¹ merhûm Halife'nin oğlu Ubeydullah'a, Ebû Lü'lü'nün kısa süre önce Pers prensi Hürmüzân ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'a ait Hristiyan bir köleyle özel bir görüşmede görüldüğünü ve fark edildiklerinde ise bu üçünün ayrıldıklarını, bu esnada suikastçının Hz. Ömer'i yaralamak için kullanılan hançere benzer bir hançeri düşürdüğünü iddia etmiştir. Ubeydullah, babasının ölümünün intikamını almak için kılıcını çekerek koşmuş ve hem prensi hem de köleyi katletmiştir. Kölesinin kaybına çok öfkelenen Sa'd b. Ebî Vakkâs, kurbanlarının kanı hala ellerinde olan Ubeydullah'ı yakalamış ve onu bir mü'minin katili olarak alıkoymuştur. Daha sonra olayın halli için bir meclis oluşturulmuştur. Hz. Ali, bir mü'mini sebepsiz yere öldürdüğü için şeriata göre Ubeydullah'ın öldürülmesi gerektiğini ifade etmiş, diğer Müslümanlar bunu duyunca şaşırarak “Ama daha dün Emîru'l-Mü'minîn öldürüldü. Ve şimdi biz onun oğlunu ölüme mi göndereceğiz!” demişlerdir. Bu itiraz üzerine Hz. Osman, kan yerine bir para tazminatı belirleme hükmünde bulunmuş ve bunu da kendisi ödemiştir. Bunun üzerine bazı görüşler ortaya atılmaya başlanmış ve insanlar, Halife'nin şimdiden şeriatın mutlakiyetinden ayrıldığını konuşmaya başlamışlardır. Ziyâd b. Lebîd, hem katili hem de onu salıveren Halife'yi iğneleyici mısralarla hicvetmiş, ama susturulmuştur. Mesele de zamanla gündemden düşmüştür.¹⁹²

Konu ile ilgili, Muir'in en çok yararlandığı eser olan *el-Kâmil fi't-târih* ve diğer mühim kaynağı *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'te yer alan rivayetleri

¹⁹¹ Rivayetlerden, bu şahsın Abdurrahman b. Ebî Bekir olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/466.

¹⁹² Muir, *Annals*, 293; a.mlf., *The Caliphate*, 205.

incelediğimizde Muir'in, her ne kadar konunun özü itibariyle meseleyi doğru aktardığını kabul etsek de dikkatimizi çeken bazı noktalar da olmuştur.

Bunlardan ilki; Ubeydullah'ı yakalayıp evine hapseden Sa'd b. Ebî Vakkâs hakkında Muir'in naklidir. O; kölesinin kaybına üzülmeye sebebiyle Sa'd'ın, Ubeydullah'a sinirlenip onu alıkoyduğunu iddia etmiştir. Fakat biz bu rivayetlerin hiçbirisinde buna delalet eden en ufak bir karineye rastlamadık.¹⁹³ Öyle ki bu eserlerde köle ile alakalı hiçbir şeyden bahsedilmemiştir. Eğer Muir, iddiasına temel teşkil eden rivayeti bir başka kaynaktan elde etmiş ise bunun sebebi de sorgulanmalıdır. Çünkü, isimlerini zikrettiğimiz bu iki kaynağı eserleri için adeta taslak haline getirdiği anlaşılan Muir, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile ilgili bu tâlî konuda başka bir kaynağın aktarımını esas almış olacaktır. Bu durum Muir'in objektifliği noktasında problem addedilebilecek bir konudur. Zira Sa'd b. Ebî Vakkâs, Müslüman olduğu bilinen Hüzmûzân'ın vefatına üzülp adaletin tesisi adına Ubeydullah'ı hapseden biri olarak değil de; malı kabul edilen kölesinin ölümüne sinirlendiği için zanlıyı alıkoyan bir şahıs olarak tasvir edilmiştir. Oysa ki Taberî'nin naklettiği rivayetlerden birinde onun, Ubeydullah cinayete özne olan bu kişileri öldürdükten sonra "Vallahi babamın öldürülmesinde payı olan herkesi öldüreceğim." deyince onu hemen yakaladığı anlatılmaktadır.¹⁹⁴

Muir'in, Ubeydullah b. Ömer'in cezalandırılması ile ilgili meselede de Hz. Osman'a karşı menfi tutumu göze çarpmaktadır. Nitekim o, Ubeydullah'ın "salıverildiğini" ve bu konuda hem Halife'yi hem de Ubeydullah'ı hicveden Ziyâd b. Lebîd'in "susturulduğunu" iddia etmiştir. Fakat yine rivayetlere bakıldığında "salıverilme" ve "susturulma" mevzularının farklı veçhelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Belki de Muir, eserinin hacmini artırmamak adına meselelerin aktarımında ihtisara gitmiştir. Lakin ne olursa olsun bu durumun, okuyucunun zihninde yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla biz, rivayetlerde geçen ve Muir'in aktarmadığı bazı bilgilere tezimizde yer ayıracağız. İlk olarak Ubeydullah b. Ömer'in serbest bırakılması konusunu ele almak istiyoruz.

¹⁹³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/586, 587, 590; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/466-467.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/586.

H. Osman, Ubeydullah'ı yargılamak için huzuruna çağırıldığında meclisinde bulunanlara şöyle demiştir: “İslâm'da ilk fitneyi çıkaran ve bu insanları öldüren bu adama uygulayacağım ceza konusunda bana yardımcı olun.” H. Ali bunun üzerine “Benim görüşüm onu öldürmendir.” demiş, fakat muhacirlerden bazıları bu fikre itiraz etmişlerdir. Ardından Amr b. Âs da görüşünü belirtmiş ve bu olay vuku bulduğunda H. Osman'ın görevde bulunmadığını, Allah'ın onu bu mesuliyetten kurtardığını söylemiştir. Bu sözler üzerine Halife, “Ben halife olarak onun velisiyim ve onun bu yaptığına karşılık kendi malımdan diyet vereceğim.” demiştir.¹⁹⁵ Bu rivayet; Ubeydullah'a kısas uygulanması noktasında halkın H. Ali'den farklı düşündüğünü, buna bağlı olarak da H. Osman'ın eşrâfın görüşünü aldıktan sonra içtihatla bulunarak suçlunun diyetini ödediğini göstermektedir.¹⁹⁶ Ayrıca konuya dair farklı rivayetlerde H. Osman'ın, Hüzmûzân'ın oğlu Kamâzebân'ı yanına çağırarak ona “Babanın katili işte karşında. Onu cezalandırmak bizden çok senin hakkındır. Git ve kısas uygula.” dediği; fakat insanların, Kamâzebân'dan Ubeydullah'ı öldürmemesi için ricada buldukları, sonuç itibarıyla onun da bu işten vazgeçtiği haber verilmektedir.¹⁹⁷ Sonuç olarak; Ubeydullah'ın “salıverilmesi” olayının H. Osman'ın insanlarla istişaresi neticesinde gerçekleştiğini, meselenin bir oldu bittiye getirilmediğini, hatta maktulün oğlunun bu serbest bırakılma hadisesinin başrolü olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁸

Ziyâd b. Lebîd'in “susturulması” mevzusu ile ilgili kaynaklarımızda, onun hicivlerinden oldukça rahatsız olan Ubeydullah'ın H. Osman'ın meclisine gelerek

¹⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/586; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/467. Konuya dair farklı kaynaklarda da nakiller bulunmaktadır. Krş. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-'Avâsim mine'l-kavâsim*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb - Mahmûd Mehdî el-İstanbulî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1407/1987), 118.

¹⁹⁶ Bu sıkıntılı meseleyi çözmek adına H. Osman'ın, H. Peygamber döneminde yaşanan bir olaya kıyas yaparak içtihatla bulunduğu ifade edilmiştir. Buna göre Üsâme b. Zeyd, kelime-i şehâdet getiren bir kişiyi düşman saflarında savaştığını göz önünde bulundurarak öldürmüş, fakat H. Peygamber ona kısas uygulamamıştır. Bk. Ahmed Ağırakça, *H. Osman* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 40.

¹⁹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/590; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/467.

¹⁹⁸ “Bâkîllânî, Ubeydullah'ın Hüzmûzân'a karşı kısas edilmemesine yönelik eleştirileri batıl görmektedir. Zira H. Osman bunu, ancak danışmak suretiyle ümmetin ve çoğunluğun görüşüne başvurarak yapmıştır. Bâkîllânî'ye göre, aşıptan bazılarının Ubeydullah'ın cezalandırılması gerektiğini düşünmeleri, buna karşın H. Osman'ın böyle düşünmemesi caizdir.” Bk. Adnan Demircan, “Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkîllânî'nin Cevapları”, *İSTEM* 8 (2006), 15-16.

ondan şikayetçi olmasıyla Halife'nin Ziyâd'ı bu işten menettiği; fakat bu kez Ziyâd'ın Hz. Osman'ı eleştirir nitelikte şiirler irat etmeye başladığı, Hz. Osman'ın ise yeniden onu bu işten sakındırdığı rivayet edilmektedir. Yumuşak tabiatı ile tanınan Halife'nin, bu şaire yönelik olumsuz bir fiiline kaynaklarımızda rastlamadığımızı belirtmemiz gerekir.¹⁹⁹

3.1.7. Maaşların Artırılması

Muir, Hz. Osman'ın ilk işlerinden birinin, tüm kabile reislerinin maaşlarını her birine yüz dirhem eklemek suretiyle artırmak olduğunu ve yapılan bu işin popüler ancak yeni yönetim adına savurganlık vaat eden bir karar olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁰ Onun, maaşın miktarı ve kimlere verildiğine dair beyanı hususunda bazı izahlar yapılmalıdır. Halka verilen ödeneği artıran ilk halife olarak bilinen Hz. Osman'ın, mevcut atıyyeye yüz dirhem ilave mi yaptığı yoksa verilen miktarı yüz dirheme mi tamamladığı konusu tartışmalıdır. Fakat genel kanaat, yüz dirhem eklediğine dairdir.²⁰¹ Muir'in de bu genel kanaatten yana olduğu anlaşılmaktadır.

Atıyyelerdeki zammın kimler için geçerli olduğu konusunda ise Muir'in bariz bir hatası bulunmaktadır. Ona göre, bu zamlar yalnızca kabile reislerinin maaşlarına yapılmış, toplumun sair grupları bu fiilin dışında tutulmuştur. Ancak *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'teki Âmir eş-Şa'bî rivayeti ve farklı kaynaklardaki rivayetler

¹⁹⁹ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Ğarame el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415/1995), 38/66; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/587; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/467; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/167. Ziyâd b. Lebîd ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Ziyâd b. Lebîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/482.

²⁰⁰ Muir, *Annals*, 293; a.mlf., *The Caliphate*, 205.

²⁰¹ Konu ile alakalı Taberî'nin eserindeki Âmir eş-Şa'bî rivayetinde "İnsanların atıyyelerini yüz dirhem artıran ilk halife Osman'dır. Ömer: "İnsanları kendi evlerinde doyuracağım." demişti. Osman da bu uygulamayı devam ettirdi. Ayrıca Ramazan yemeğini de ihdas etti." denmektedir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/591. Atıyyelerin yüz dirhem artırıldığını belirtenlerin görüşleri için bk. Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 108; Mehmet Nadir Özdemir, "Hz. Osman Döneminde Mâlî Yapı", *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 153; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askeri Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 42; Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman -Hayatı, Şahsiyeti, Dönemi* (İstanbul, Ravza Yayınları, 2020), 130. Atıyyelerin yüz dirheme çıkarıldığını belirtenlerin görüşleri için bk. Nejdet Akay, *Hz. Osman Dönemi Fitne Olayları ve Temel Sebepleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 91.

incelendiğinde böyle bir kaydın bulunmadığı görülecektir.²⁰² Bu zammın tüm halkın maaşlarına yapıldığını belirtenler olduğu gibi, askerlerin maaşlarına yapıldığını savunanlar da bulunmaktadır.²⁰³

3.2. Hz. Osman Dönemine Genel Bakış

Eserlerinde Muir, benzer bir başlık altında Hz. Osman'ın on iki yıllık hilafetinin genel bir tasvirini yapmaktadır. Müellif, bu dönemin ilk altı yılının iyi ve geriye kalan altı yılının ise tam tersi olduğunu söylediğini belirtmiştir. Ancak ona göre bu bilgi bir dereceye kadar doğrudur.²⁰⁴ Nitekim Hz. Osman'ın başarısız bir halife olmasına neden olan iki hususun, daha en başından beri yoğun bir şekilde iş başında olduğunu ifade etmektedir. Müellif bunlardan birincisinin genel olarak Arap ulusu ile Kureyş kabilesi arasındaki rekabet olduğunu; ikincisinin ise Kureyşlilerin kendi aralarında, yani Benî Hâşim ile Hz. Osman ve Muâviye'nin de mensubu oldukları Benî Ümeyye arasındaki kıskançlık olduğunu savunmaktadır.²⁰⁵

3.2.1. Arap Kabileleri ve Kureyş Arasındaki Rekabet

Devletin her tarafına yayılmış Arap askerlerinin, zaferin ihtişamı ve elde ettikleri ganimetin verdiği coşku ile oldukça iştiaqlı olduklarını iddia ederek fetihler ve cihat hakkında alışlagelmiş oryantalist söylemi sürdüren Muir; Suriye dışındaki diğer bölgelerde iskân edilen askerlerin, güçlerinin bilincinde olduklarını ve dolayısıyla pastadan pay almaya çalıştıklarını belirtmektedir. Yazar, bu Arap

²⁰² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/591; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/166; Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Mâlikî el-Endelüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fî-makteli's-şehîd Osmân*, thk. Muhammed Yûsuf Zâyid (Katar: Dâru'n-Neşr, 1405), 1/45. Ayrıca İbn Kesîr, Şa'bî'nin bu zammın, asker maaşlarına yapıldığını söylediğini de belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/166.

²⁰³ Akay, *Hz. Osman Dönemi Fitne Olayları*, 91; Sallâbî, *Hz. Osman*, 130.

²⁰⁴ Bazı çağdaş İslâm Tarihi araştırmacıları da bu ayrımın yapılmasına dair benzer görüşleri paylaşmaktadırlar. Onlar böyle bir ayırmada karışıklıkların ikinci altı yıllık dönemde temayüz etmesinin etkili olduğunu, ancak ortaya çıkan olayların sebeplerinin daha önceki dönemler içerisinde aranmasının gerekliliğini ifade etmişlerdir. Bk. Ünal Kılıç, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 240; Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2005), 157; Ali Hatalmış, "İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37 (2017), 186; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 96; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 78.

²⁰⁵ Muir, *Annals*, 294, a.mlf., *The Caliphate*, 206.

askerlerin en küstah ve fesatçı olanlarının merkezlerinin Kûfe ve Basra olduğunu belirtmiş, kötü karakterlerinin Hz. Ömer döneminde kendini gösterdiğini ve Halife'nin dahi onların aşırılıklarını etkili bir şekilde dizginleyemediğini savunmuştur. Muir bu noktada, Hz. Peygamber'in halefi olarak halifelerin gücünün mutlak ve herhangi bir anayasal otorite tarafından kontrol edilemez olduğunu iddia etmiş; fakat buna rağmen Hz. Ömer'in, Basra ve Kûfe halklarının yaygaralarına verdiği tavizler ile Hz. Osman'a yıkıcı bir miras bıraktığını ileri sürmüştür.²⁰⁶

Muir'in anlatımında dikkati çeken ilk mesele, İslâm fetihlerinin ruhunu ganimet sevdası ve zaferler kazanma arzusuna bağlamasıdır. *The Caliphate*'de Hz. Ebû Bekir dönemindeki askerî hareketleri aktardığı bölümde de benzer fikirler serdettiği görülmektedir. Fakat müellifin bu savının, şarkiyat çalışmaları içerisinde orijinallik ifade etmediği; zira onun pek çok oryantalist tarafından dile getirilenleri tekrardan ileri gidemediği anlaşılmaktadır.²⁰⁷ Genelde kendi inanç ve kültürlerinin onadığı yargıları kabullenen ve bu kabullerine dayanak olacak verileri dikkate alan şarkiyatçılar fetihlerin daha çok maddî temellerine işaret etmişler; en önemli faktör olan dinî-manevî faktörler ile sosyal, siyasî olguları ise ya görmezden gelmişler ya da tâlî sebepler olarak sunmuşlardır.²⁰⁸ Baskın bir misyoner hüviyetin sahibi olan Muir'in iddialarını da bu bağlamda değerlendirmek onu anlamak adına faydalı olacaktır.

Hz. Ömer'in Kûfe ve Basra'daki hizipçi grupları etkisiz hale getiremediğine dair Muir'in görüşleri tarihî rivayetler incelendiğinde anlam kazanacaktır ve makbul bir yorum olarak değerlendirilebilecektir. Çünkü Halife'nin, bu şehirlerdeki sorunlardan haberdar olduğu ve yaşananlardan rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁶ Muir, *Annals*, 294-295; a.mlf., *The Caliphate*, 206-207.

²⁰⁷ Ahmet Turan Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 170-171.

²⁰⁸ Cafer Acar, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2017), 2041, 2054. Elbette bu konuda daha objektif tavır sergileyebilen oryantalistler de olmuştur. Örneğin Fred Mcgraw Donner, fetihlerin ortaya çıkışı ve akabinde yakaladığı başarıyı Müslümanların dinlerine olan bağlılıkları ile ilişkilendirmiştir. Bunun yanı sıra Sasani ve Bizans devletlerinin içinde bulunduğu kötü vaziyetin, bu devletlerin boyunduruğunda yaşayanların yönetimden memnuniyetsizliklerinin ve buna bağlı olarak da Müslümanlar karşısında güçsüz duruma düşmelerinin rol oynadığını belirten oryantalistler de bulunmaktadır. Bk. Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", 178-179, 187-188.

Kûfe'den gelen şikayetler iyice arttığına Hz. Ömer ashabı toplamış ve yaptığı konuşmada “Bu Kûfe'den beni kim kurtaracak?” diyerek sitem etmiştir.²⁰⁹ Ayrıca Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi Basra valiliğine atadığında ona “Seni, şeytanın yumurtlayıp yavruladığı bir yere gönderiyorum.” demiştir.²¹⁰ Adı geçen şehirlerdeki sıkıntıların Hz. Osman devrinde halen devam ediyor olmasını ve bu şehirlerin halklarının vali değişikliği gibi taleplerinin Hz. Ömer devrinden Hz. Osman devrine tevarüs etmesini Muir, Hz. Ömer'in meseleye kalıcı çözümler getiremediği ve tavizler vermek suretiyle bu insanları daha da kontrol edilemez hale getirdiği şeklinde yorumlamış olabilir. Nitekim *Annals*'ta yer verip *The Caliphate*'den çıkarttığı ifadelerinde Muir, “Hz. Ömer'in verdiği tavizler” meselesini Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı Kûfe valiliğinden azli ve Basra valiliği yaptığı dönemde Mûsâ el-Eş'ârî'yi sorgulaması ile izah etmiştir.²¹¹

Muir'in, halifelerin gücünün mutlakiyeti hususunda ileri sürdüğü görüşlerin ise gerçeklikten tamamen uzak olduğu tespit edilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde halifelerin meşverete verdikleri önem, almış oldukları kararlarda sahâbilerin onlara yapmış oldukları tavsiye ve ikazlar göz önüne alındığında -ki Muir de buna dair pek çok rivayet aktarmıştır- müellifin bu iddiasının geçersiz olduğu görülecektir.²¹² Ayrıca Ahkâmü's-Sultâniyye türü eserlerde de belirtildiği üzere halifeler Kur'an'ın ahkâmı ve Hz. Peygamber'in tatbikatına tabiidirler.²¹³ Bu anlamda anayasal otoritenin kontrolü altında tutulan halifeler, mezâlimin ilk örneklerinin verildiği Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinden beri yüksek mahkemelerde yargılanmışlardır.²¹⁴ Neticede Muir'in bu iddiasının, oryantalistlerin sıkça gündeme getirdikleri “şark despotizmi” kavramı ile doğrudan alakalı kasıtlı bir iddia olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabba'-Ömer Enîs et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1407/1987), 393.

²¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/493.

²¹¹ Muir, *Annals*, 295.

²¹² Ali Delice, “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Konusunda Bazı Mülâhazalar”, *EKEV Akademi Dergisi* 2/2 (2000), 61.

²¹³ Avcı, “Hilâfet”, 17/539-540.

²¹⁴ Celal Yeniçeri, “Mezâlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/516-517.

3.2.2. Benî Hâşim ile Benî Ümeyye Arasındaki Kıskançlık

Hız. Osman'ı kendinden önceki iki halifeye nazaran daha az başarılı yapan hususlardan ikincisinin; esasında çok daha sinsî, hilafet ve bizzat Hız. Osman'ın şahsı için çok daha büyük tehlikelerle dolu olduğunu belirten Muir, şayet Kureyşliler yönetimin etrafında sadık bir şekilde toplanabilselerdi, Arap hizbinin erkenden ortadan kaldırılabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca ona göre; Hız. Osman'ın zayıflığı (weakness of Uthman) ve kendi akrabalarına olan düşkünlüğü, Hız. Ali'nin ve Peygamber ailesinin iddialarını övmeye ve Halife'nin ait olduğu Benî Ümeyye'yi değersizleştirmeye çalışan Benî Hâşim'in kıskançlığını uyandırmıştır. Böylece Kureyşliler bölünmüş; rekabet onların etkisini, kudretini felç etmiş ve bununla birlikte Hız. Osman, muhalif Arapların entrikalarını yok etmesini sağlayacak o desteği kaybetmiştir. Fakat müellife göre daha da vahim olan durum; Hız. Ali ve taraftarlarının, halifeliğin temellerini hızla çürüten ve Hız. Ali'nin daha sonra anlayacağı üzere, tahta geçtiği takdirde sonunda kendisine karşı geri tepecek olan bedevî grupların sadakatsiz politikalarına kendilerini kaptırmalarıdır.²¹⁵

Kaynaklar incelendiğinde Cahiliyeden beri devam eden ve Hız. Peygamber'in ahirete irtihalinin ardından kendisini açıkça hissettiren Emevî-Hâşimî sürtüşmesinin Hız. Osman devrine gelindiğinde fazlasıyla şiddetlendiği anlaşılmaktadır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında Hız. Osman'ın, devlet işlerine Benî Ümeyye'den tayinler yapmasının da önemli rol oynadığı zikredilmiştir.²¹⁶ Muir de bu konuyu kısa da olsa ele almış, fakat bunu yaparken Hâşimîleri; Hız. Osman ve hükümetinin arkasından iş çevirmekle, onları toplum nezdinde itibarsızlaştırmaya çalışmakla itham etmiştir. Ortaya çıkan huzursuzlukların, Hız. Ali ile Hız. Osman'ın arasını açtığı ve Hız. Ali'nin Ümeyyeoğullarına karşı sert bir tavır takındığı rivayetler vesilesi ile anlaşılmaktadır. Ne var ki Hız. Ali ve Benî Hâşim'in bu muazarasının umumiyetle nasihat verme, ikazda bulunma, iyiyi tavsiye edip kötünden de sakındırmaktan öteye gitmediği görülmektedir.²¹⁷ Bunun yanında, sadece Hâşimîlerin değil ashâbın önde gelenlerinin

²¹⁵ Muir, *Annals*, 295-296; a.mlf., *The Caliphate*, 207.

²¹⁶ İbrahim Sarıçam, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 88; Varol, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 200.

²¹⁷ Sarıçam, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 218.

de bu yolu izlediklerine dair rivayetler kaynaklarımızda yer almaktadır.²¹⁸ Belirtmemiz gerekir ki Muir'in en temel kaynakları *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk* ve *el-Kâmil fi't-Târîh*'te Hz. Ali'nin, Hz. Osman ve Beni Ümeyye'yi küçük düşürücü herhangi bir söz söylediğine ya da fiilde bulunduğu dair karineye rastlamadık. Bunun dışında Benî Hâşim'den ve diğer Araplardan Hz. Osman'a yöneltilen tenkitlerin bireysel meseleler olarak algılanması ve toplumun geneline ya da Hz. Ali gibi önemli şahsiyetlere izafe edilmemesi gerekir. Ancak Muir, “entrikaları”na dair tek bir örnek veremediği halde Hz. Ali'yi hainlikle ve isyancılarla iş birliği yapmakla suçlayarak ve sonuç itibariyle de delilsiz ithamlarda bulunarak akademik etikten de uzaklaşmıştır.

Hz. Osman dönemine ilişkin Muir'in “genel bakış”ına, görüş ve değerlendirmelerine yer verdikten sonra, bu dönemdeki İslâm fütuhatına dair yazarın ele aldığı hususları inceleyeceğiz.

3.3. Fetihler

Müellif, cümlelerine Hz. Osman'ın halifeliği zamanındaki sıkıntılarının son dönemlerde iyice ayyuka çıktığını, bu sıkıntılarının ortaya çıkışının gecikmesinin ise ilk dönemlerde Müslüman ordular tarafından çok yönlü ve yoğun bir şekilde yürütülen askeri operasyonların, dikkatleri iç sorunlardan uzaklaştırması ile büyük oranda alakalı olduğunu söyleyerek başlamıştır.²¹⁹ Muir, ilk olarak Pers diyarlarına yapılan harekâtlar hakkında bilgi vermiştir.

3.3.1. İran Seferleri

Muir, istila olarak nitelediği (invasion) İran'daki Müslüman ilerleyişinin Hz. Osman ile birlikte daha da yerleştiğini ve Müslümanların hâkimiyetinin bölgede kabul edildiğini belirtmektedir. Hz. Osman'ın halifeliğinin sekizinci yılında

²¹⁸ Buna bir örnek vermek gerekirse; Hz. Osman, valiliklere akrabalarını atayınca Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah ona gelerek, “Ömer sana, yakınlarını insanlara musallat etmemeni tembihlememiş miydi?” demişler, Hz. Osman ise buna cevap vermeyerek sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bk. Belâzürî, *Ensâbu 'l-Eşrâf*, 5/30.

²¹⁹ Muir, *Annals*, 296; a.mlf., *The Caliphate*, 208.

Yezdicerd ölmüş ve artık bundan sonra muhalefet düzensiz ve istikrarsız bir şekilde sürdürülmüştür.²²⁰

Müslümanların İran'daki zaferlerinden ziyade mağlubiyetlerine odaklandığı görülen Muir; İslâm ordularının zaferlerinden birkaç satır şeklinde bahsetmiş, mağlubiyetlerini ise uzun uzadıya ele almıştır. Hicretin 32. senesinde, Hazar'ın batı kıyısındaki Türkler'in, Arap liderlerin ve kıdemli askerlerin büyük bir bölümünün katledildiği bir galibiyete imza attıklarını, bu felaketi telafi etmek adına Hz. Osman'ın, Suriye'deki askerlerin Mezopotamya'ya geçmelerini ve Kûfe ordusunu takviye etmelerini emrettiğini aktarmaktadır. Buna göre; bu iki bölge arasında husumet bulunduğu için Suriyeliler, rakip birliğin emri altında hizmet etmeyi reddetmişler ve neredeyse kan dökülmesine yol açacak bir tartışma vuku bulmuştur. Muir bu olayın tarihçiler tarafından, Kûfeliler ile Suriyeliler arasındaki düşmanlığın ilk belirtisi olarak kabul edildiğini zikretmiştir. Öte yandan müellif aynı tarihlerde, Kirmân'ın karlı tepelerinde koca bir İslâm ordusunun yok olduğunu, ayrıca Türkistan'da da çok ciddi yenilgiler alındığını da cümlelerine eklemiştir. Yazar, oryantalist söylemin tipik örnekliliğini teşkil edecek şu ifadelerine de hemen bu cümlelerin ardından yer vermiştir: “Arabistan, büyük sayılarda savaşçı kabile kitlelerini doğurmaya devam ediyor ve inancın vahşi fanatizmi (the wild fanaticism of the faith) hala o kadar hızlı ilerliyordu ki, bu ve benzeri felaketler kabaran fetih dalgası içerisinde kısa sürede yok oldu gitti.”²²¹ Dolayısıyla Muir, İslâm fütuhatının ruhunu ifade eden cihat ve Allah rızası olgularını “wild fanaticism” kavramı ile ifade ederek İslâm'a karşı taraflı tutumunu sürdürmüştür.

3.3.2. Bizans Seferleri

Muir, Bizans üzerine yapılan seferlerden oldukça kısa bir şekilde bahsetmiştir. Buna göre Muir; Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yılında, karşı koyamayacağı büyüklükte bir ordunun Suriye'ye doğru yola çıktığı istihbaratını alan Muâviye'nin Halife'ye takviye birlik yardımı çağrısında bulunduğunu ve bunun

²²⁰ Muir, *Annals*, 296-297. Kaynaklarda Yezdicerd'in ölümü ile ilgili oldukça geniş malumat bulunmaktadır. Bu bilgiler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/620-625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/15-18.

²²¹ Muir, *Annals*, 296-297; a.mlf., *The Caliphate*, 209-210.

üzerine güçlendirilen Müslüman birliklerinin Bizans saldırısını püskürttüklerini nakletmiştir. Ardından Anadolu'nun ele geçirildiği, Ermenistan ve Taberistan'a ulaşıldığı, oradan Tiflis'e kadar kuzeye ve hatta Karadeniz kıyılarına kadar ilerlendiği ve nihayetinde, Afrika limanlarından yapılan deniz seferlerinin de yardımıyla Doğu Akdeniz ve Anadolu'da fetihlerin yapıldığı, kıyıların genişletilerek sınırların güçlendirildiği bilgilerini paylaşmıştır.²²²

3.3.3. Afrika Seferleri

Müellif, Müslümanlar nezdinde çok da imrenilecek bir üne sahip olmadığını ifade ettiği Hz. Osman'ın sütkardeşi²²³ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtipliğiyle görevlendirildiğini, fakat onun bir şekilde bu güvene karşı sadakatsiz olduğunu kanıtladığını ve Mekke'nin ele geçirildiği gün genel aften men edilenler arasına dâhil edildiği halde Hz. Osman'ın araya girmesiyle idam edilmekten kurtulduğunu ifade etmiştir.²²⁴ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ile ilgili Muir'in kaydettiği bu bilgilerin, İslâm Tarihi kaynaklarımızdaki verilerle uyum içerisinde olduğu tespit edilmiştir.²²⁵

Mısır'daki idârî görevleri noktasında Amr b. Âs ile Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh arasında ortaya çıkan anlaşmazlık hakkında Muir'in naklettiği bilgiler ilgiye muciptir. Yazar; idârî yetkinliği sebebiyle Hz. Ömer tarafından Yukarı Mısır'ın yönetimine atanan Abdullah b. Sa'd'ın arasının eyaletin denetimi adına en yüksek mevkiye sahip olan Amr b. Âs ile birkaç yıl sonra bozulduğunu ve her ikisinin de Hz. Osman'a başvurduklarını bildirmiştir. Neticede Hz. Osman, Amr b. Âs'ın kusurlu olduğunu ilan etmiştir. Amr'ın, sert münakaşaların ardından resmî ve askerî tüm yönetimi Ebû Serh'e teslim eden Osman'ın yanından öfkeyle ayrıldığını belirten

²²² Muir, *Annals*, 297-298; a.mlf., *The Caliphate*, 209-210. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları ve konu ile alakalı farklı rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/592, 607-608; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/478-479.

²²³ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in, Hz. Osman'ın sütkardeşi olduğuna dair kaynakların ittifak halinde olduğu zikredilmektedir. Bk. Yusuf Akpınar, *Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Hayatı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 20.

²²⁴ Muir, *Annals*, 298; a.mlf., *The Caliphate*, 210-211.

²²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü't-Târih ve'l-meğâzî ve'l-meb'as*, thk. Marsden Jones (Beyrut: 'Alemlü'l-Kütüb), 2/855-856 /865; Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, 1/358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/340-342; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412), 1/452.

Muir; bu eylemin Halife için tam bir talihsizlik olduğunu, nitekim Amr b. Âs'ın bu karar nedeniyle muhaliflerin safına katıldığını öne sürmüştür. Ayrıca, yetenekli bir savaşçı olmasına rağmen “mürted” olarak bilinen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in yanında durmasının, Hz. Osman'a karşı sıkça dile getirilen tarafgirlik ve adam kayırma suçlamalarını daha da güçlendirdiğini kaleme almıştır.²²⁶

Müellifin buraya kadarki anlatımına dair üzerinde durulması icap eden bazı hususlar bulunmaktadır. Daha önce Muir'in, eserlerinin önsözlerinde zikretmesi de nadiren farklı kaynaklardan da faydalandığını bildirmişti. Müellifin en önemli kaynaklarından olan Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde Mısır'ın yönetiminin Yukarı ve Aşağı Mısır olarak ikiye ayrıldığından bahsedilmemiş olması ve Hz. Ömer'in hilafeti ile Hz. Osman'ın hilafetinin ilk iki yılı içerisinde Abdullah b. Sa'd'ın vali olarak kabul edilmeyerek kendisinden yalnızca Amr b. Âs'ın emrindeki bir komutan olarak bahsedilmiş olması Muir'in Mısır ile ilgili konularda farklı kaynaklardan yararlanmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Daha önce belirttiğimiz üzere yazar; *The Caliphate* adlı eserinin Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethedilmesi ile ilgili bölümünde Mısırlı tarihçi Makrîzî'nin ismine atıfta bulunmuştur.²²⁷ Buna göre ismin yer aldığı konu ve Muir'in naklettiği bilgiler göz önünde bulundurularak ilgili bölümün hazırlanışında Makrîzî'nin Mısır ile ilgili kaleme aldığı eseri *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*'den istifade edilmiş olması mümkün gözükmektedir. Aynı şekilde Muir'in anlatımının izlerini taşıyan bir diğer eserin ise Ebu'l-Kâsım İbn Abdilhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'sı olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu eserler; hilafetinin son senesinde Hz. Ömer'in, Amr b. Âs'ın Mısır'daki yetkilerini azalttığını ve Mısır'ı yukarı ve aşağı şeklinde kısımlara ayırdığı bilgisini vermektedir. Buna göre Amr Aşağı Mısır'ın, Abdullah b. Sa'd ise Yukarı Mısır'ın yönetimine getirilmiştir. Ancak Hz. Osman halife olduğunda bu uygulamadan vazgeçerek ayrı bir uygulamaya gitmiş; Mısır'ı fizikî olarak bölen bu kararı kaldırmış ve idareyi birleştirerek bölgenin idaresini valilik ve haraç amilliği şeklinde iki farklı vazife ile yürütmeye karar vermiştir. Bu doğrultuda valilik

²²⁶ Muir, *Annals*, 298-299; a.mlf., *The Caliphate*, 211.

²²⁷ Muir, *The Caliphate*, 170.

görevini Amr'a, haraç amilliğini ise Abdullah b. Sa'd'a tevdi etmiştir.²²⁸ Muir'in Yukarı-Aşağı Mısır hakkındaki bilgileri bu eserler vesileyle elde etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat Muir, burada kritik bir hataya düşmüş ve Yukarı-Aşağı Mısır uygulamasının Hz. Osman tarafından kaldırıldığına dair malumatı es geçmekle kalmayarak valilik-haraç amilliği görevlerinden de aynı dönem içerisinde bahsetmeye başlamıştır. Halbuki Hz. Osman, valilik görevini tümüyle Amr b. Âs'a vermiş, haraç amili olarak da Abdullah b. Sa'd'ı atamıştır. Amr bu durumdan hazzetmeyerek Hz. Osman'a müracaat etmiş, netice itibariyle Mısır'ın tüm yönetimi Abdullah b. Sa'd'ın eline kalmıştır.²²⁹

Üzerinde durulması gereken hususlardan bir diğeri ise Amr b. Âs'ın muhaliflerin safına katıldığına dair iddiadır. Her ne kadar bazı rivayetlerde Amr'ın Hz. Osman'a azil meselesi nedeniyle kin beslediği²³⁰ söylense de onun Halife'ye, katledildiği güne kadar danışmanlık yaptığı ve Hz. Osman'ın onun yönlendirmeleriyle hareket ettiği ifade edilmektedir.²³¹ Bunun yanında Amr'ın, azledilmiş bir vali olduğu halde valiler toplantısına çağrıldığı ve kendisinin görüş ve önerilerinin alındığı²³² ve ne Muâviye ne de Benî Ümeyye'den herhangi bir yöneticinin Hz. Osman'ın vefatından sonra Amr'ı bu konuda hesaba çekmediği de unutulmamalıdır.²³³ Dolayısıyla Amr'ın, Hz. Osman'a muhalefet ettiği fakat muhaliflerin safına katılmadığı anlaşılmaktadır.

Muir; yaşananlar üzerine Afrika ordusunun yegâne komutanı haline gelen Ebû Serh'in Kuzey Afrika'daki askerî icraatlarından da bahsetmektedir. Buna göre; orduları Trablus ve Berka'nın ötesindeki sahil boyunca hızla ilerleten Abdullah b.

²²⁸ Ebü'l-Kāsim Abdurrahmān b. Abdillāh b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî, *Fütūhu Mısr ve ahhāruhu*, thk. Muhammed Haccîrî (Beyrut: Dāru'l-Fıkr, 1416/1996), 173-177; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibār bizikri'l-hıtat ve'l-āsār*; thk. Muhammed Zaynuhum-Medîha eş-Şarkāvî (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1997) 1/227-229, 825. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bk. Adem Apak, *İslām Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 126-127.

²²⁹ Belâzürî, *Fütūhu'l-Büldân*, 320; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/598-599; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/482; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/190-191.

²³⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/598.

²³¹ Ramazan Önal, "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akıbetleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2019), 1307.

²³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/643, 648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/41-42, 47-48.

²³³ Önal, "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler", 1307.

Sa'd, artık Kartaca'yı tehdit eder hale gelmiş; bunun üzerine, Bizans İmparatoru tarafından desteklenen Vali Gregory, yüz yirmi bin kişilik bir orduyla Müslüman kuvvetlerine doğru yola çıkmıştır. Bu tehlikeye karşı uyarılan Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd'ın yardımına çok sayıda sahâbînin de eşlik ettiği büyük bir birlik göndermiş, savaş alanı uzun ve çekişmeli çatışmalara sahne olmuştur. Abdullah b. Sa'd, askerlerini harekete geçirmek için, mehri karşılama sözü de vererek Gregory'nin kızını, Gregory'i öldürecek savaşıya vaat etmiştir. Sonunda düşman, büyük bir katliamın eşlik ettiği bozgunu yaşamış ve Medineli bir şahıs, Gregory'nin kızını ödül olarak elde etmiştir. Muir bu seferin yalancı olarak tavsif ettiği Vâkîdî ve daha sonraki yazarlara bol miktarda malzeme sağladığını zikretmiştir. Ayrıca; seferin akabinde Hz. Osman'ın, Abdullah b. Sa'd'a ganimetten devletin payının beşte birinin beşte birini kişisel ödül olarak vererek büyük bir rezilliğe imza attığını iddia etmiştir. Ganimetin geriye kalanının ise her zamanki gibi Medine'ye gönderildiğini ve burada Hz. Osman'ın, kuzeni Mervân b. Hakem'in geriye kalan ganimetin beşte birini yetersiz bir fiyata satın almasına izin vermekle suçlandığını belirtmiştir.²³⁴ Bu arada söz konusu anlatımlarında Muir, *Annals* adlı eserinde Mervân hakkındaki bu iddiaların, muhalefet karalamasına benzediğini ileri sürmüştü, fakat bu ifadelerini *The Caliphate*'den çıkartmıştır.

Rivayetler incelendiğinde, Muir'in Abdullah b. Sa'd ile ilişkilendirdiği Gregory'nin kızını ödül olarak verme mevzusunun aslında doğrudan Gregory ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in rivayet ettiğine göre Vali Gregory "Kim bana Ebû Serh'in başını getirirse kızımı ona vereceğim." demiş, öyle ki askerler büyük bir iştiaqla savaşmaya başlayınca İslâm ordusu zor duruma düşmüştür. Bunun üzerine Abdullah b. Sa'd'ın aynı şeyi Müslüman askerlere vaat etmesi, Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Osman tarafından yardıma gönderilmesi ve onun tavsiye ettiği savaş taktığının uygulanması ile İslâm ordusu muharebeden zaferle ayrılmıştır.²³⁵ Ancak Muir'in, okuyucuda olumsuz intiba bırakması oldukça muhtemel olan bu meselede rivayetlerin öncesi ve sonrasına dair detayları kasıtlı olarak görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Zira rivayetler, askerlere düşman

²³⁴ Muir, *Annals*, 299-300; a.mlf., *The Caliphate*, 211-212.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi t-târih*, 2/482-484.

ordusunun komutanının başına karşılık mehri karşılanmış şekilde prensesi ilk vaat edenin bizzat Vali Gregory olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Üzerinde durmak istediğimiz bir diğer konu Muir'in Vâkıdî ile ilgili ifadeleridir. Müellif, hem *Annals* hem de *The Caliphate*'de Vâkıdî'yi yalancılıkla itham etmekten *The Life of Mahomet* adlı eserinin önsözünde aynı tarihçiyi Garânîk hadisesine eserinde yer verdiği için dürüstlükle taltif etmiştir.²³⁶ Ayrıca yine aynı eserde Hz. Peygamber hakkında araştırma yapan “adil” bir tarihçinin; kendisini İbn Hişâm, Vakıdî, İbn Sa‘d ve Taberî'nin eserleriyle sınırlandırması gerektiğini de belirtmiştir.²³⁷ Muir'in bu tavrı, eserlerinin sıhhati, kaynak ve rivayet kullanımı açısından şüphe uyandırmaktadır.

Muir, Hz. Osman'ın Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh'e ganimetin humusunun humusunu verdiği ve Mervân b. Hakem'in ise bundan geriye kalan ganimetin beşte birini ucuz bir fiyata satın aldığına dair birtakım nakillerde bulunmuştur. Yazarın aktardıklarının doğruluk ve sıhhatini tespit etmek adına hadiseyi kaynaklardaki rivayet ve görüşlerde arama yoluna gittiğimizde ise meselenin ihtilafli bir yönünün olduğu görülmektedir.

Buna göre; *el-Kâmil fi't-târih*'te Hz. Osman'ın Ifrikıyye ganimetinden Abdullah ve Mervân lehine bazı tasarruflarda bulunduğu aktarılmış, fakat İbnü'l-Esîr naklin sonunda “Doğrusunu Allah bilir.” diyerek şüphesini izhar etmiştir.²³⁸ Taberî'nin eserinde yer verdiği rivayetlerden birinde Hz. Osman'ın, yapmış olduğu bu icraatla alakalı insanlara izahatta bulunduğu ve eğer razı değiller ise verdiklerini geri alacağını söylediği bildirilmektedir. Orada bulunanlar verilenler hususunda razı olmadıklarını bildirince Halife, bunları geri almıştır. Bir diğer rivayete göre ise Hz. Osman, insanlara niçin Abdullah b. Sa‘d'a humusun beşte birini verdiği açıklanmış

²³⁶ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/1xxiii.

²³⁷ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/ciii.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/48.

ve insanlar da Hz. Osman'ın sözlerini doğru bulduklarını beyan etmişlerdir.²³⁹ Fakat William Muir, eserinde bu rivayetlere işaret etmemiştir.²⁴⁰

3.3.4. Deniz Seferleri

Muir konuya, deniz üzerinden fetihler yapmak için bir İslâm donanması kurmayı arzulayan Muâviye'nin Hz. Ömer ile mektuplaşmalarından bahsederek başlamıştır. Yazarın anlatımına göre Muâviye, fetihler için donanma desteğini çok istemiş ve askerlerini gemilere bindirip sefer yapmak için Hz. Ömer'den izin istemiştir. O, Halife'ye “Doğu Akdeniz'in adaları Suriye kıyılarına o kadar yakındır ki, neredeyse oradaki köpeklerin havlamalarını ve tavukların gıdıklamalarını duyabilirsiniz. Onlara saldırmama izin verin.” diyerek bir mektup yazmış; fakat Hz. Ömer denizden korkmuş ve konuyu Amr b. Âs'a danışmıştır. Amr b. Âs Hz. Ömer'e, “Deniz uçsuz bucaksız bir genişliktir, üzerindeki büyük gemiler ancak küçük zerrecikler gibi görünür. Yukarıdaki gök ve altındaki sular dışında orada başka hiçbir şey yoktur. Rüzgâr dindiğinde denizcinin kalbi paramparça olur, fırtınalı olduğundaysa duyuları sarsılır. Ona az güven, çokça kork. Denizdeki adam, bir kıymık üzerinde yüzen ve her an yutulmak üzere olan, her dakika ölmekten korkan bir böcek gibidir.” diyerek yanıt vermiştir. Bu endişe verici cevabı alan Hz. Ömer, Muâviye'nin gemilerle herhangi bir işe kalkışmasını “Suriye denizinin, karadan daha uzun ve daha geniş olduğu söylendi bana. Ben halkımı kâfirin bağına nasıl emanet edeyim? Alâ'yı hatırla. Hayır dostum. Benim için halkımın güvenliği, Rumların bütün hazinelerinden daha değerlidir.” diyerek yasaklamıştır. Muir bu nedenle Hz. Ömer'in saltanatı (reign) boyunca deniz yoluyla hiçbir şeye teşebbüs edilmediğini, ancak Muâviye'nin Hz. Ömer'in vefatı üzerine talebini yinelediğini ve Hz. Osman'ın, bu hizmetin gönüllülük esası ile olması şartıyla yasağı gevşettiğini kaleme

²³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/597, 651.

²⁴⁰ Hz. Osman'ın Mervân b. Hakem'e böyle bir ihsanda bulunduğunu iddia eden rivayetlerin sahil olmadığını, yanlış ya da eksik olduğunu belirten müverrihler de vardır. Bunların görüşleri için bk. İbnü'l-Arabî, *el-Âvâsım mine'l-kavâsım*, 100-101; Demircan, “Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî'nin Cevapları”, 16. Konuya dair rivayetlerin doğru olduğu görüşünde olan tarihçilerin görüşleri için bk. *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/31; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 5/514.

almış; hicrî 28 senesinde Kıbrıs'a karşı hazırlanan bu ilk donanma ile Kıbrıs'ın kolayca ele geçirildiğini ve çok sayıda esir alındığını nakletmiştir.²⁴¹

Hız. Ömer'in bu kararının arkasında Muir'in belirttiği gibi korkunun değil, daha ziyade ihtiyatın olduğu açıktır. Öte yandan Hız. Ömer bir korku yaşadığına dahi, bunu kendi için değil Müslümanların can güveliğinden endişe ettiği için yaşamıştır. Zira o dönemde Müslümanlar denizler konusunda halen tecrübesizlerdir. Dolayısıyla deniz seferleri ile ilgili Halife'nin yasaklayıcı tutumunun İslâm ordusunun boğulma yahut yok edilme ihtimâline kaynaklandığını düşünmek daha mantıklıdır.²⁴² Hız. Ömer'in Alâ b. Hadramî'yi Muâviye'ye hatırlatmasının sebebini bu bağlamda düşünmek gerekir. Çünkü Hız. Ömer'in Bahreyn valisi olan bu şahıs 638 yılında Fars bölgesine deniz üzerinden bir çıkarma düzenlemiş fakat bu sefer yenilgi ile neticelenmiştir. Halife Ömer, zor durumda kalan İslâm ordusunu yok edilmekten kurtarmak için yardımcı birlikler sevk etmek mecburiyetinde kalmış ve emri dışında izinsiz girişilen bu iş sebebiyle Alâ el-Hadramî'yi Bahreyn valiliği görevinden azletmiştir.²⁴³

Kıbrıs'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi hadisesine dair değerlendirmelerinin ardından Muir, Müslümanlarla Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan ilk deniz muharebesi olma niteliğine sahip Zâtüssavâri Seferi²⁴⁴ ile ilgili bilgiler vermektedir. Müellif, Kıbrıs'ın düşmesinden üç yıl sonra Afrika limanlarından sürülen ve Doğu Akdeniz'deki varlıkları tehdit altında olan Bizanslıların, yaklaşık beş yüz savaş gemisinden oluşan bir donanma toplayarak Müslümanlara meydan okuduklarını ve bu meydan okumaya cevap vermek üzere Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in görevlendirildiğini belirtmiştir.

²⁴¹ Muir, *Annals*, 300-301; a.mlf., *The Caliphate*, 212; Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin bazı İslâm Tarihi kaynaklarındaki karşılıkları ve konu ile alakalı farklı rivayetler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/285; Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, 178-181; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/600; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/488-489.

²⁴² Murat Öztürk, “İhtiyat mı? Korku mu?” Hız. Ömer'in (13-23/634-644) Deniz ve Denizcilğe Bakışı”, *Tarih Dergisi* 72 (2020), 26-35; Nebi Bozkurt, “Bahriye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/495-497.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/492-493.

²⁴⁴ Murat Öztürk, “Zâtüssavâri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/152; a.mlf., “Hız. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler”, *Hız. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 132-133.

Bizans donanması, İskenderiye yakınlarında görüldüğünde her iki taraf da bir süre demir atmış; Müslümanlar geceyi Kur'an tilaveti ve dua ile, Rumlar ise çan çalarak geçirmişlerdir. Sabah, şiddetli çarpışmalar gerçekleşmiş, kılıç ve hançerler ile göğüs göğse bir mücadele başlamıştır. Muir, kayıpların her iki tarafta da büyük olduğunu ancak Rumlar'ın, Sarazenlerin vahşice saldırısına daha fazla dayanamayarak bozguna uğrayıp dağıldıklarını ifade etmiştir.²⁴⁵ Müellifin bu ifadeleri, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh* 'inde neredeyse aynen geçmektedir. Ancak yazar, şahsî temayül ve şarkiyatçı zihin dünyasını burada da hissettirmektedir. Zira, vahşi/barbar Müslüman söylemini desteklemek adına Taberî ve İbnü'l-Esîr'in aktardığı rivayetlerin sadece kendi tarih kurgusunu takviye edebilecek kısımlarını aktardığı tespit edilmiştir. Her iki eserde de şiddetli Bizans saldırıları neticesinde Müslümanlardan pek çok kişinin şehit düştüğü, fakat gösterdikleri sabır sayesinde Allah'ın onları muzaffer kıldığı ifade edilmektedir. Buna rağmen yazar, "Sarazenlerin vahşice saldırısı" diyerek kendi tarih anlatımını yapmış, Hristiyan ordusu hakkında görüş belirtmemiştir.

Ayrıca Muir'in, Müslümanlar için "Sarazen" terimini kullanması da önemlidir. Çünkü bu terim, Hristiyan Batı dünyasında olumsuz manalar içermekte ve genel olarak Arap kavmini tahkir etmek niyetiyle kullanılmaktadır. Avrupa'daki Osmanlı hâkimiyeti ve *reçonquistadan* sonra bu kelimenin yerini Türk ve Moro kavramları almış, Sarazen teriminin barındırdığı menfî manalar bu kelimelere yüklenmiştir.²⁴⁶ Dolayısıyla Muir'in, "Müslümanlar" yahut "Araplar" demek yerine "Sarazen" kelimesini tercih etmiş olması manidardır.

Savaşın akıbeti hakkında okuyucuya sunduğu bu malumatın ardından Muir, alınan bu görkemli zafere rağmen Hz. Osman'a karşı duyulan hoşnutsuzluğun önde gelen bazı sahâbîler (some of the leading Companions) tarafından ilk defa açık ve tehlikeli şekilde ifade edildiğini ileri sürmüştür. Bu sahâbîlerin, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i amiral olarak atadığı için Halife'ye karşı söylenmeye başladıklarını ve "Osman, seleflerinin emirlerini değiştirdi ve donanmanın başına Peygamber'in

²⁴⁵ Muir, *Annals*, 301-302; a.mlf., *The Caliphate*, 213. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları ve konu ile alakalı farklı rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/619-620; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/12.

²⁴⁶ Cengiz Tomar, "Sarasinler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/116; Kalın, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", 5.

ölüme mahkum ettiği bir adamı atadı. Ayrıca benzeri adamlara da Kûfe, Basra ve başka yerlerde başkomutanlıklar verdi.” diyerek söylendiklerini belirtmiştir.²⁴⁷ Ancak belirtmeliyiz ki Muir, bu ifadelerinde de oldukça vahim bir yanlışla düşmektedir. Şimdi bu hatanın üzerinde duracağız.

Klasik İslâm Tarihi kaynaklarında Zatüssavârî Seferi esnasında bazı kimselerin hakikaten de muhalif tavır sergiledikleri ve hem Hz. Osman’ı hem de Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh’i eleştirdikleri görülmektedir. Peki bu kişiler kimlerdir ve müellifin iddia ettiği gibi ashâbın ileri gelenlerinden midirler? Rivayetler incelendiğinde Zatüssavârî Seferi esnasında muhalif tavırlar sergileyen kişiler arasında Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe’nin adlarının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.²⁴⁸ Nitekim Muir’in “önde gelen bazı sahâbîler”den kastının da bu şahıslar olduğu görülmüştür. Çünkü müellif *Annals*’ta bu “önde gelen bazı sahâbîler”in kim olduğunu belirtmiş ve bu isimlere işaret etmiştir. Fakat *Annals*’ın güncel versiyonu sayılan *The Caliphate*’den bu iki şahsın adlarını çıkartması ilgi çekicidir. Müellif bu icraatıyla okuyucuya açık bir şekilde yanlış bilgi vermektedir. Zira ne Hz. Peygamber’i gördüğünde henüz çocuk yaşta olan Muhammed b. Ebî Huzeyfe’nin²⁴⁹ ne de adı kaynaklarda ilk olarak Hz. Osman dönemi olaylarında geçen ve Hz. Peygamber’in vefat ettiği yıl dünyaya gelen Muhammed b. Ebî Bekir’in ashâbın büyüklerinden kabul edilmeleri ihtimal dâhilinde değildir.²⁵⁰ Muir’in bu isimlerden “ashâbın önde gelenleri” şeklinde bahsetmesi ashâba karşı ciddi bir ithamı ihtiva etmekte ve okuyucunun zihninde olumsuz bir algı oluşturmaktadır.

3.4. Hz. Osman’ın Halifeliğinin Son Zamanlarındaki İç Hadiseler

Müellif bu başlık altında, Kûfe ve Basra valiliklerinde yapılan değişiklikler hakkında değerlendirmelerde bulunduktan sonra bu şehirlerdeki huzursuzluğu artıran sebepler üzerinde durmuştur.

²⁴⁷ Muir, *Annals*, 302; a.mlf., *The Caliphate*, 213-214.

²⁴⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/620; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/14.

²⁴⁹ Casim Avcı, “Muhammed b. Ebû Huzeyfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/517; Önal, “Hz. Osman’ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler”, 1309.

²⁵⁰ Adem Apak, “Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/516.

3.4.1. Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın Yeniden Kûfe Valiliğine Getirilmesi

Hiz. Ömer devrinde Kûfe valiliğine atanan Mugîre b. Şu‘be’nin, buradaki hâkimiyetinin tadını çıkaramadan Hiz. Osman tarafından azledildiği iddiasında bulunarak konuya giriş yapan Muir, ondan doğan boşluğun ise Hiz. Ömer’in son arzusuna uymak suretiyle Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın bu şehirdeki eski görevini iade edilerek doldurulduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Mugîre b. Şu‘be’nin görevden azli ve akabinde Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın tayini rivayetlerle sabittir. Ancak Muir’in Mugîre b. Şu‘be hakkında “hâkimiyetin tadını çıkarmak” şeklindeki ifadelerine sebebiyet veren hususları, kendisi de herhangi bir açıklama getirmediği için tespit etmek mümkün değildir. Belirtmek gerekir ki Hiz. Ömer tarafından Bahreyn, San‘a, Basra ve Kûfe gibi dört farklı merkeze vali olarak atanan Mugîre b. Şu‘be’nin ne daha önce ne de daha sonra Müslümanların malına el uzattığına yahut idâri görevlerini kötüye kullandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bilakis onun devletin gelir ve giderleri ile ilgili oldukça hassas bir tutuma sahip olduğu, bir defter tanzim ettiği ve Hiz. Ömer’in de onu bu vesileyle takdir ettiği aktarılmaktadır.²⁵² Onun böyle bir defter tutup gelir ve giderleri kayıt altına alması, valiliğinde devlet harcamalarına dikkat ettiğinin ve hesap verme anlayışına sahip olduğunun kanıtı olarak düşünülebilir. Muâviye b. Ebî Süfyan dönemindeki Kûfe valiliği esnasında da bölgeye ciddi hizmetler getirdiği, bayındırlık faaliyetlerinde bulunduğu ve Kûfe şehrinin selameti için çalıştığı anlaşılmaktadır.²⁵³

Muir, Mugîre b. Şu‘be’den sonra Kûfe valiliğine getirilen Sa‘d b. Ebî Vakkâs hakkında da asılsız iddialarda bulunmuştur. Sa‘d’ın, lüks yaşantısını karşılayabilmek için, hazinenin başında bulunan Abdullah b. Mes‘ûd’dan borç aldığını, bu borcu da azar azar geri ödeme hususunda ısrarcı olunca hararetli bir tartışmanın çıktığını ve Sa‘d’ın İbn Mes‘ûd’a sövdüğünü nakletmiştir. İnsanlarından kimisi Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın, kimisi ise Abdullah b. Mes‘ûd’un tarafını tutmuşlardır. Bu tartışma Hiz. Osman’ın kulağına kadar gitmiş ve Hiz. Osman bundan hiç memnun kalmamıştır.

²⁵¹ Muir, *Annals*, 303; a.mlf., *The Caliphate*, 215.

²⁵² İrfan Aycan, “Mugîre b. Şu‘be”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/375.

²⁵³ Ömer Aktaş, “Mugîre b. Şu‘be’nin Hayatı ve Kişiliği”, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 2 (2018), 39, 46-49.

Neticede, görevinde henüz bir yılı bile doldurmamış Sa'd azledilmiş ve Halife'nin ana bir kardeşi Velîd b. Ukbe vali olarak görevlendirilmiştir.²⁵⁴

Muir'in, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın aldığı borcun nedenini ilişkilendirdiği hususa dair ne Taberî'nin ne de İbnü'l-Esîr'in eserinde bir ipucuna rastlanmamıştır. Örneğin İbnü'l-Esîr rivayetinde Sa'd'ın beytülmâl yöneticisi İbn Mes'ûd'tan bir miktar borç aldığı, fakat kendisinden borcun tazmini istendiğinde bu borcu ödeyecek imkanı bulamadığı aktarılmıştır. Bu eserlerin hiçbirinde, lüks yaşamını idame ettiremediği için borç aldığına dair bir ifade yer almamaktadır. Ayrıca bunun üzerine yaşanan münakaşalarda da herhangi bir sövme hadisesi vuku bulmamıştır. Sadece Sa'd b. Ebî Vakkâs sinirlenip de ellerini semaya kaldırınca kendisine beddua edeceğini anlayan İbn Mes'ûd'un onu uyardığı ve Sa'd'ın da bu filinden vazgeçtiği rivayet edilmektedir.²⁵⁵ Muir, bu iddialara temel teşkil edecek malumatı başka eser ya da eserlerden tespit etmiş olsa dahi, niçin aslî kaynakları olarak nitelediği *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* ve *el-Kâmil fi't-târîh*'e bu noktada sadık kalmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabının, müellifin oryantalist-misyoner kimliği ile yakından alakalı olduğu söylenebilir.

Babası Ukbe b. Ebî Muayt'ın geçmişi dolayısıyla Hz. Osman'ın Velîd'i Kûfe valiliğine atamasının talihsiz bir olay olduğunu savunan Muir, Velîd'in her şeye rağmen popüler bir kişi olduğunu ve birkaç yıl boyunca doğuda peş peşe seferler yürütmek suretiyle halkın huzursuz ruhlarını ülke içindeki hoşnutsuzluktan uzaklaştırmayı başardığını zikretmektedir.²⁵⁶

Esasında Velîd b. Ukbe, valiliğinin büyük kısmını Hz. Osman'ın ilk altı yıllık yönetimi döneminde yapmıştır. Muir'in ifade ettiği gibi fetih hareketleri ile yakından ilgilenen Velîd, bu sayede halkı iç meselelerden uzak tutmuş olmalıdır. Ayrıca rivayetlerden, onun halk ile iyi ilişkiler kurmaya gayret sarf eden, huzursuzluğa yol açabilecek davranışlardan uzak durmaya çalışan bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in eserindeki bir rivayette ise onun Kûfe halkı tarafından çok sevildiği,

²⁵⁴ Muir, *Annals*, 303; a.mlf., *The Caliphate*, 215.

²⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/595-596; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/477.

²⁵⁶ Muir, *Annals*, 303; a.mlf., *The Caliphate*, 215.

beş yıllık valiliği süresince hiç kimsenin onun kapısına dayanmadığı nakledilmektedir.²⁵⁷

Muir, Velîd b. Ukbe hakkındaki şikayetlere sebep teşkil eden hadiselerle ilgili de bilgiler vermektedir. Müellifin aktardığına göre; şehirde bir cinayet işlenmiş ve üç zanlı ölüm cezasına çarptırılarak şehir kapısında infaz edilmişlerdir. İnfaz edilen kişilerin akrabaları, durumu kaldıramamışlar ve “alışkanlıkları, amaçlarına ulaşmaları için onlara fırsat veren valiye” karşı bir suçlama zemini bulmak için beklemeye başlamışlardır. Muir; sonunda bu kişilerin, Velîd sefahatinin etkisiyle uykuya dalmışken onun çalışma odasına girip, parmağındaki mühür yüzüğünü aldıklarını ve yüzüğü Medine’ye götürdüklerini nakletmiş; ancak bundan daha da kötüsünün, son derece sarhoş olan Velîd b. Ukbe’nin bir keresinde sabah namazını kıldırırken mevcut vaktin namazı sona erdikten sonra durmaksızın diğer vaktin namazını kıldırılmaya başlaması olduğunu zikretmiştir. Dolayısıyla Velîd Medine’ye çağırılmış, şeriat gereğince kırbaçlandıktan sonra görevden alınmıştır.²⁵⁸

Muir’in meseleyi aktarırken kullandığı “alışkanlıkları, amaçlarına ulaşmaları için onlara fırsat veren” ve “sefahatinin etkisiyle” ifadelerinin okuyucuda, onun Velîd’e yönelik bu iddiaları kabul ettiği izlenimini uyandırması muhtemeldir. Ancak Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerinde Velîd’in suçluluğuna delil teşkil edecek rivayetler bulunmamaktadır. Bilakis bu rivayetlerde Velîd’in suçsuz olduğuna ve iftiralara maruz kaldığına işaret edecek nakiller öne çıkmaktadır. Velîd’in bu ithamlardan önceki beş yılda içki içtiğine dair herhangi bir haberin bulunmamasının da onun içki düşkününü bir kişi olmadığına kanıt olarak sunulabileceği ileri sürülmüştür.²⁵⁹ Aynı zamanda Vali’yle arası iyi olmadığı halde onun aleyhine kabul edilebilecek bu iddia İbn Mes’ûd’a bildirildiğinde o, bu sözlere itibar etmemiş ve müddeileri uyarmıştır.²⁶⁰ Hz. Osman’ın da iddialara temkinle yaklaştığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Osman son kertede Velîd’e “Biz hadleri uyguluyoruz, yalan yere şahitlik eden cehennemdeki yerine hazırlasın. Sen sabret ey kardeşim!” diyerek bu konudaki şüphesini ortaya

²⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/477-478, 3/3.

²⁵⁸ Muir, *Annals*, 304; a.mlf., *The Caliphate*, 216.

²⁵⁹ Kılıç, “Kûfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, 249.

²⁶⁰ Taberî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/610; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 3/3.

koymuştur.²⁶¹ Konu ile ilgili farklı senetlerle -özellikle Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk'ünde*- pek çok rivayet aktarılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu haberlerden Velîd'in iftiralara uğradığı sonucunu çıkartmak çok daha muhtemel görünmektedir. Nitekim ona yönelik ithamların daha çok hadis ilminde ihtisası yeterli olmayan ve ulaştıkları her veriyi derleyen müelliflerin haberleri ile Şîf müelliflerin mübalağa yaparak aktardıkları bazı rivayetlere dayandığı belirtilmektedir.²⁶² Muir'e gelince; o doğrudan bu iddialara katılmasa bile, kullandığı bazı ifadeler sebebiyle onun da aynı görüşü paylaştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o, daha sonra *The Caliphate*'den çıkarttığı bir dipnot bilgisinde, Velîd hakkında Mes'ûdî ve sonraki yazarlar tarafından pek çok uydurmanın üretildiğini söylemiştir.²⁶³ İlginç olan ise kendisinin, ashâbın mal varlığından bahsettiği bir başka yerde Mes'ûdî'yi "önyargısız bir tanık" olarak övmesidir.²⁶⁴ Bu durum onun, oryantalist zihin dünyasına bağımlı tarih kurgusuna hizmet edecek veriler sunduğunda bu kaynaklardan yararlanıp onları takdir eden, ancak tam tersi olup da kurgusuna muhalif veriler sunulduğunda ise onları tenkit eden taraflı bir müellif olduğuna bir işaret olarak değerlendirilebilir.

3.4.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Görevden Alınması

Müellifin bu başlık altında aktardığı malumatın Taberî ve İbnü'l-Esîr rivayetleriyle doğrudan paralellik arz ettiğini belirtmemiz gerekir. Muir bu rivayetleri esas alarak genel bir tasvir ortaya koymuş ve bazı değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre o; Basra'da da işlerin kötüye gittiğini ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin huzursuz

²⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/611. Velîd'e atılan bu iftiraların temelinde dinî sebepler yerine ekonomik sebeplerin etkin olduğu da belirtilmiştir. Fetih hareketlerinin büyük oranda durması ile yaşadıkları garnizon kentleri dönen bedevî askerler, bir istihdam sıkıntısı ile karşılaşmışlar, dolayısıyla gözleri kendilerinden çok daha fazla atıyye alan gruplara çevrilmiştir. Bunun üzerine Velîd'e karşı harekete geçmişler ve ekonomik gayelerini gizleyerek sanki olayın dinî bir veçhesi varmış gibi hareket etmişlerdir. Bk. Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 28. Konu ile alakalı farklı görüşler için bk. Adem Apak, *Hiz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 101; Adem Dölek, "el-Velîd b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 103-107; Topaloğlu, "Hz. Ali'nin, Hz. Osman Döneminde Halife ile İlişkileri", 5.

²⁶² Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/35-36.

²⁶³ Muir, *Annals*, 304.

²⁶⁴ Muir, *Annals*, 309, a.mlf., *The Caliphate*, 220.

vatandaşlar onun yönetimine karşı sabırsız hale gelene dek uzun yıllar valilik yaptığını belirtmiştir.²⁶⁵

Yazarın bu ifadeleri, klasik İslâm Tarihi kaynaklarından mülhem olmalıdır. Çünkü konuya dair bir rivayette Gaylân b. Hareşe ed-Dabiî adlı şahsın Hz. Osman'a gelerek "Sizin Basra'ya vali yapacağınız yaşı küçük bir insanınız yok mudur? Bu yaşlı adam (Ebû Mûsâ el-Eş'arî) daha ne kadar bu şehri idare edecek?" diyerek validen memnun olmadığını belirttiği zikredilmektedir. Bir başka rivayette ise aynı şahsın "Ey Kureyş topluluğu! Bu Eş'arî şeyhi daha ne kadar bu diyarı yiyecektir?" dediği ve bunun üzerine Halife'nin, valiyi azlederek yerine Abdullah b. Âmir'i atadığı nakledilmektedir.²⁶⁶

Ardından Muir, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Kûfeli askerler arasında yaşanan bir hadiseyi aktarmıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, emrindeki askerlere zorluğa dayanmanın ve dolayısıyla savaşa ayakları üzerinde yürüyerek gitmenin erdemini vaaz ettiğini; bir sonraki seferde insanların kendisinin bu hususta örnek teşkil edip etmeyeceğini görmek için onu izlemeye koyulduklarını, ancak Ebû Mûsâ el-Eş'arî, vali konağından savaş teçhizatını yüklediği uzun bir katır kervanı ile çıkınca ona saldırarak "Bu hayvanlardan bize binmemiz için ver ve bize vaaz ettiğin dayanıklılığın bir örneği olarak sen ayakların üzerinde yürü." diyerek bağırmaya başladıklarını nakletmiştir. Muir; Hz. Osman'ın bu gürhün şikâyetlerine karşılık ortaya koyduğu tavrı eleştirerek onların huysuzluklarını ivedilikle kontrol etmek yerine onları dikkate alarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi görevden aldığını ve genç kuzeni Abdullah b. Âmir'i vali tayin ettiğini belirtmiştir.²⁶⁷

²⁶⁵ Muir, *Annals*, 305, a.mlf., *The Caliphate*, 216.

²⁶⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/604-605; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/491; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi'fünûni'l-edeb*, 19/273.

²⁶⁷ Muir, *Annals*, 305-306; a.mlf., *The Caliphate*, 216-217. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/604-605; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/491.

3.4.3. Saîd b. Âs'ın Kûfe Valiliği

Saîd b. Âs ve valiliği hakkında olumsuz bir yaklaşım benimseyen Muir,²⁶⁸ onun geçmişi ile ilgili birtakım bilgiler vermekle meseleye başlamış, ardından valiliğini ele almıştır. Onun babasının, Bedir'de Hz. Peygamber'e karşı savaşırken öldürüldüğünü kaydetmiştir.²⁶⁹ Yazarın naklettiği bu bilgiler kaynaklarımızda da bulunmaktadır.²⁷⁰

Muir, yetim kalan Saîd b. Âs'ı Hz. Ömer'in büyüttüğünü ve onu Suriye'deki savaşlara gönderdiğini belirtmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in, yetişme tarzı ve yiğitliği hakkında iyi bir izlenim edindiği Saîd'e iki Arap kızını eş olarak verdiği bilgisini de eserine eklemiştir. Muir'in konuya dair şarkiyatçı tavrı ise Saîd'in evlilik hayatı ile ilgili ifadelerinde kendini göstermektedir. Müellif, Saîd'in sayısız hareminin olduğunu ve geriye yirmi oğul ve bir o kadar da kız çocuk bıraktığını ileri sürmüştür.²⁷¹ Bu noktada iki meselenin üzerinde durmak istiyoruz.

Bunlardan ilki, Saîd'i Hz. Ömer'in himaye ederek yetiştirdiğine dair Muir'in aktardıklarıdır. Fakat bu bilgi doğru görünmemektedir. Zira kaynaklarımızda Saîd'in Hz. Osman tarafından büyütüldüğü bildirilmektedir. Kaldı ki akrabalarına gösterdiği ihtimam ile bilinen Hz. Osman'ın, Saîd'in himayesini üstlenmesi daha muhtemeldir. Hz. Ömer ile Saîd'in ilişkisi ise; Halife'nin henüz gençlik yıllarında olan Saîd'i evlendirmesi ile bağlantılıdır.²⁷² Dolayısıyla Muir'in Saîd b. Âs'ın kimin himayesinde büyüüp yetiştiği hususunda naklettiği bilginin hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

²⁶⁸ Bu çıkarımımız, metnin devamında daha iyi anlaşılacaktır. Her ne kadar Muir aktarmayı tercih etmese de biz, Saîd'in valiliği dönemindeki müspet icraatlarından bazılarını burada -konuyu uzatmamak adına- değinmek istiyoruz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'te zikredilen rivayete göre Saîd de tıpkı Velîd gibi Kûfe halkı ile iyi ilişkiler kurmaya çabalamıştır. Şehrin eşrafını evinde tertip edilen sohbetlere davet etmiş, kendisi de onları ziyaret etmeye çalışmış ve onlarla istişarede bulunmuştur. Saîd, Hz. Osman ve selefi Velîd aleyhindeki olumsuz fikirlerin giderilmesi adına şehir halkının gönlünü kazanabilecek işler yapmıştır. Ancak fitne ateşi, bütün bunların önüne geçmiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/612-613.

²⁶⁹ Muir, *Annals*, 306; a.mlf., *The Caliphate*, 217.

²⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/31; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/355. Saîd b. Âs'ın İslâm öncesi hayatına dair ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Yerkazan, "Kur'an'ın İstinsah Heyetinde Bulunan Saîd b. el-Âs Kimdir?", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 39-40.

²⁷¹ Muir, *Annals*, 306; a.mlf., *The Caliphate*, 217.

²⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/612; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 3/5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/147.

Üzerinde duracağımız hususlardan ikincisi ise, Muir'in Saîd b. Âs'ın eşleri ve çocukları ile ilgili ifadeleridir. Yazar tarafından ileri sürülen “sayısız harem” meselesi, oryantalistlerin alışlagelmiş şark fantezisi kurgusunun adeta bir devamı gibidir. Zira kaynaklarımızda Saîd'in ömrü süresince yapmış olduğu evliliklerin sayısı on üç olarak verilmektedir.²⁷³ Bu evliliklerinde kırk ya da kırk iki çocuğunun dünyaya geldiği nakledilmiştir.²⁷⁴ Ancak Muir, konuya dair net bilgiler paylaşmak yerine “sayısız harem” gibi muğlak ve abartılı ifadeler kullanmayı tercih etmiştir.

Saîd'in valiliği hususunda Muir'in üzerinde durduğu nokta, onun toy bir yönetici olarak yanlış fiillerde bulunması ile alakalıdır. Zira Muir'e göre o, Kureyşlilerin kibir dolu iddialarıyla yetiştirilmiş biri olarak, bedevî kabileleri hesaba katmaksızın hareket etmiştir. Yazar Saîd'in Kûfe'ye vardığında Hz. Osman'a, Kûfe'de egemenliğin hüküm sürdüğünü fakat asil doğumlu olanların (Kureyşlilerin) sefil vaziyette olduklarını ve bedevîlerin kontrolden çıktıklarını söylediği bir mektup gönderdiğini; üstelik vali olarak yaptığı ilk konuşmasının, Kûfelilerin fitne ve hadsizliklerini demir bir asa ile ezmekten bahsettiği küstahça bir nutuk olduğunu ifade etmiştir. Saîd'in küstah tavırlarının Hz. Osman tarafından onandığını ileri süren Muir; yeni valinin Kureyş soylularına kışkırtıcı bir ayrımcılık yaparken, çoğunluğu oluşturan diğer vatandaşlara ise kötü muamelede bulunarak huzursuzluğu alevlendirdiğini; neticede bu gruplaşma ve ayrılıkçı ruh halinin her geçen gün daha da güç kazandığını kaleme almıştır.²⁷⁵ Yine Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerine çokça müracaat ettiği anlaşılan Muir'in, Saîd'in menfi tavırlarının Hz. Osman tarafından onandığına dair iddiasına kaynaklarımızdaki rivayetler dolayısıyla şüpheyle yaklaşılmalıdır. Zira Hz. Osman, Muir'in de yukarıda bahsettiği mektuba, Allah'ın bu bölgeleri fetheden İslâm'ın ilk askerlerine ayrı bir fazilet ve üstünlük bahsettiğini, bu bölgelere daha sonra gelip yerleşenlerin onlara tâbî olması gerektiğini, ancak bu ilk fatihlerin hakkı terk edip ondan uzaklaşmaları durumunda diğerlerinin bu üstünlüğü ele geçirmelerinin de gayet doğal olduğunu söylemiştir. Bu sözlerinin

²⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/30-31.

²⁷⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1981), 296.

²⁷⁵ Muir, *Annals*, 307; a.mlf., *The Caliphate*, 217-218. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/612-613; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/5.

ardından ise Saîd'e herkese hakka tabi olduğu kadar muamele etmesini ve herkese hak ettiğini vermesini emretmiştir.²⁷⁶ Görüldüğü üzere Hz. Osman'ın Saîd'i onaylamak bir yana bölgeyi fetheden bedevî Araplara haklarını teslim ettiği görülmektedir.

3.4.4. Hoşnutsuzluğa ve Hz. Osman'ın Tenkit Edilmesine Sebep Olan Hadiseler

Muir, Kûfe'de baş gösteren huzursuzluğa ilişkin bu mevzuların akabinde, dönemin İslâm şehirlerinde hoşnutsuzluğun artmasına sebep olan başka saiklerin de iş başında olduğunu belirterek bunlar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Şimdi bu değerlendirmelere değineceğiz.

3.4.4.1. Kur'an'ın Çoğaltılması

Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde yoğun bir şekilde sürdürülen İslâm fütuhâtı vesilesiyle devletin sınırları oldukça genişlemiş ve İslâm dini, fethedilen bölgelerin insanları arasında yayılmıştır. Bu noktada, dinin sıhhatli bir biçimde öğrenilmesine katkıda bulunmak adına bu bölgelere Hz. Ömer döneminden itibaren muallimler gönderilmeye başlanmıştır. Fakat bu muallimlerin kendi bildikleri şekliyle Kur'an'ı okutma ve öğretme usullerinin farklı oluşu, ilerleyen süreçte birtakım sıkıntı ve münakaşalara kapı aralamıştır.²⁷⁷ Muir de meseleye ilişkin benzer görüşler ortaya koyduktan sonra konuya dair bilgiler sunmuştur.

Buna göre müellif; Huzeyfe b. Yemân'ın, İran-Azerbaycan seferi esnasında farklı vilayetlerdeki kıraat çeşitliliklerine şahit olunca, olayın ciddiyetini fark ederek acilen Kûfe'ye döndüğünü, fakat Abdullah b. Mes'ûd'un, metnin otoritesinin bu şekilde hiçe sayılmasına çok kızdığını kaleme almıştır. Görüşlerinde ısrarcı olan Huzeyfe b. Yemân'ın Hz. Osman'a durumu "Müminler kendi kutsal kitaplarında, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi ihtilafa düşmeye başladılar." diyerek bildirdiğini; bunun üzerine Halife'nin, Medine'deki önde gelen sahâbîlerin tavsiyelerini alarak

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/613; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/5-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, 19/276; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 21/121-122.

²⁷⁷ Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 127-129; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi -İlk Dönem-* (Ankara: y.y., 2001), 413; Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, 96.

ülke genelinde kullanılan Kur'an nüshalarının örneklerini istediğini ve bu nüshaları Hz. Hafsâ'nın elinde bulunan orijinal nüshalar ışığında derlemek üzere Kureyşlilerden müteşekkil bir komite görevlendirdiği bilgilerini aktarmıştır. Bu komitenin nezaretinde uzlaştırılan nüshaların Mekke, Medine, Kûfe ve Şam'a birer örneklerinin gönderildiğini ve bunların ülkenin her yerinde çoğaltılarak eski nüshaların da tedavülden kaldırılarak yakıtıldığı belirtilmiştir.²⁷⁸

Yazar, oluşturulan komite üyelerinin Kureyşlilerden seçildiğini belirtse de sayıları dört ve on iki kişi arasında olan bu topluluğun Ensar ve Muhacirlerden oluştuğunda ihtilafın olmadığı bazı araştırmacılarca belirtilmiştir.²⁷⁹ Muir, Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde yalnızca Kureyş asıllı Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs ve Abdurrahman b. Hars b. Hişâm'ın isimlerine yer verilmesi²⁸⁰ sebebiyle bu çıkarıma ulaşmış olmalıdır.

Muir, Hz. Osman'ın bu eyleminin Kûfe hariç hak ettiği gibi genel bir rıza ile karşılandığını; Kûfe'de ise, Peygamber'in dudaklarından dökülen vahyi hatasız okumasıyla övünen İbn Mes'ûd'un yapılan bu eylem dolayısıyla rahatsızlık duyduğunu ve bu durumun da hizipçi vatandaşlar tarafından hemen benimsenerek Halife aleyhine bir propaganda aracı olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca müellif, bu suçlamanın uydurma ve temelsiz olduğunu ileri sürerek Hz. Ali'nin mevzuya dair tutumunu da okuyucu ile paylaşmıştır. Rivayete göre Hz. Ali, halifeliği döneminde Kûfelilerin halen selefini suçladıklarını görünce: "Sessiz olun! O,

²⁷⁸ Muir, *Annals*, 307; a.mlf., *The Caliphate*, 218. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/8-9. Gönderilen nüshaların sayısı konusunda ihtilaf bulunduğu, alimlerin ekseriyetinin dört adet nüsha oluşturulduğunu beyan ettikleri, bazılarının ise bu sayıyı artırdıkları ve sayıyı dört ile sınırlayanların bu nüshaların Medine, Şam, Kûfe ve Basra için hazırlandığı görüşünde oldukları belirtilmiştir. Bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, çev. Abdulaziz Hatip – Mahmud Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 51; Sallâbi, *Hz. Osman*, 212. Muir'in de dört şehir ismi zikrettiği görülmekle birlikte, o bu şehirlere Basra şehrini eklememiş ve bunun yerine Mekke'yi zikretmiştir. Ancak bu nüshanın Mekke yerine, muharip bedevî Arapların ve farklı milletlerden insanların daha yoğun olarak yaşadığı Basra kentine gönderilmesinin daha muhtemel olduğu düşünülebilir.

²⁷⁹ Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*, 131.

²⁸⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/9.

çevresindekilerin tavsiyelerini dikkate alarak bu işi yaptı. Eğer ben onun yerinde olsaydım ben de aynısını yapardım.” demiştir.²⁸¹

Abdullah b. Mes‘ûd’un, Kur’an’ın istinsah edilmesi hadisesi çerçevesinde Hz. Osman’a muhalefet ettiği ve ona kırgın olduğu pek çok tarihçi tarafından itiraf edilmiştir. Fakat, bu sahâbînin hangi sebep ya da sebeplerle bu kırgınlığı yaşadığı hususunda ihtilafa düşülmüştür. Bazıları onun, istinsah komisyonunda kendisine görev vermediği için Halife’ye kırgın olduğunu; bazıları ise şahsına ait nüshanın Hz. Osman’ın emri doğrultusunda imha edilmesine kızdığını bildirmişlerdir. Bununla birlikte Hz. Osman’ın yapmış olduğu bu işin isabetli bir icraat olduğu ve tâlî nüshaları yaktırmasının doğru bir karar olduğu hususunda çoğu alim ve araştırmacı görüş beyan etmişlerdir.²⁸² Nitekim Muir de Hz. Osman’ı bu konuda tenkit edenlerin haksız olduğunu düşünmektedir.²⁸³

3.4.4.2. Kureyşlilerin Irak’a Göç Etmesi

Muir, Hz. Osman’ın yönetimi döneminde Mekke ve Medine soylularının büyük bir kısmının Kûfe ve Basra’da ikamet etmeye başlamalarının da eleştiri sebebi yapıldığını belirtmektedir. Bu kişilerin Irak’tan pay alma haklarının olmadığını; zira bu payların, yapmış oldukları fetihlerden dolayı özel ayrıcalıkları olan hâlihazırdaki vatandaşlara ayrıldığını, fakat Hz. Osman’ın, Hicaz’daki mülklerini teslim etmeleri şartıyla Irak’ta ikamet etmelerine ve mülk edinmelerine izin verdiğini de ifadelerine eklemiştir. Muir taviz olarak nitelediği bu iznin, Kureyş’in abartılı iddialarına karşı artan hoşnutsuzluğa yeni bir zemin sağladığını düşünmektedir.²⁸⁴

Bu noktada bazı hususların üzerinde durmak uygun olacaktır. Öncelikle belirtelim ki Halife’nin, bu yasağı getirmesinin sebepleri ile ilgili farklı görüşler ortaya konmuştur. Hz. Ömer’in, Hz. Peygamber’in dizinin dibinde yetişmiş olan sahâbenin devlet idaresi noktasında kendisine yardımcı olacağını düşündüğü için

²⁸¹ Muir, *Annals*, 308; a.mlf., *The Caliphate*, 218-219.

²⁸² İbnü’l-Arabî, *el-‘Avâsım mine’l-kavâsım*, 77-78; İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/116; Sallâbî, *Hz. Osman*, 213; Aydın, *Kur’an’ın Metinleşme Tarihi*, 135; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, 138.

²⁸³ Muir, *Annals*, 308; a.mlf., *The Caliphate*, 218.

²⁸⁴ Muir, *Annals*, 309; a.mlf., *The Caliphate*, 219.

böyle bir karar aldığını belirtenler olduğu gibi;²⁸⁵ Halife'nin, Medine'yi terk edecek sahâbîlerin Hz. Peygamber'e olan yakınlıkları dolayısıyla bölge insanları üzerinde etkili bir güç olmalarından endişe duymasının²⁸⁶ yahut mal-mülk sahibi oldukları halde daha da zenginleşerek göç ettikleri bölgelerde hoşnutsuzluklara neden olma ihtimallerini ortadan kaldırmak istemesinin bu kararında etkili olduğunu ifade edenler de olmuştur.²⁸⁷ Hz. Osman ise bu yasağı kaldırmış ve hakikaten Muir'in de belirttiği gibi bu durum, Kûfe ve Basra gibi şehirlerin ganimetler ve muharip maaşı ile geçinen halkı arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Fakat rivayetler doğrultusunda Muir'in atladığı bir başka husus da burada kendini izhar etmektedir: Hz. Ömer döneminde Medine'ye hapsolunduklarını düşünen bazı sahâbîler, Hz. Osman'ın bu uygulaması dolayısıyla memnuniyet duymuşlardır. Velhasıl, Halife bir yandan eleştirilirken bir yandan da destek kazanmış, hatta sırf bu sebeple Hz. Ömer'den daha çok sevildiği kaynaklarda nakledilmiştir.²⁸⁸

3.4.4.3. Ebû Zer el-Gıfârî'nin Yaşadıkları

Müellifin, nispeten daha geniş şekilde ele aldığı muhalefet sebeplerinden birisi de Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye sürülmesi/gitmesi meselesidir. *el-Kâmil fi't-târih* ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserlerdeki veriler aracılığıyla konuya dair genel şablonu sunan Muir, meselenin Ebû Zer ile Hz. Osman arasındaki veçhesine geldiğinde ise bu iki eserin ekseninden çıkmış olmalıdır. Çünkü her iki eserin müellifi de konuyla alakalı “Hz. Osman ve Ebû Zer ile ilgili bazı rivayetleri hoş görmediğimiz için kitabımıza almadık.”²⁸⁹ ifadelerini kullanmışlardır. Tarihin çeşitli saiklerle kurgulanmasına güzel bir örnek teşkil eden bu durum, Muir'in konuyu aktarımı özelinde de geçerliliğini korumaktadır. Zira o, biraz sonra aktaracağımız üzere, bahsi geçen kaynaklarda ısrarla yinelenen “Rebeze'ye gitmek isteyen Ebû Zer” söylemi yerine “Halife tarafından Rebeze'ye sürülen Ebû Zer” söylemini yeğlemektedir.

²⁸⁵ Mustafa Ağırman, “Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in Koyduğu Yasakları Kaldırması”, *Diyanet TV* (25 Haziran 2020), 00:11:50—00:13:55.

²⁸⁶ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak - Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 188; Şaban Öz, *İslâm Tarihi Metodolojisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 65-66.

²⁸⁷ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*, 141-142.

²⁸⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/679; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/70.

²⁸⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/615-616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

Muir, İslâm'ın emrettiği bazı ibadetleri Hz. Peygamber daha bildirmeden yerine getiren ve ayrıca en erken iman edenlerden biri olarak bahsettiği Ebû Zer el-Gıfârî'nin,²⁹⁰ yaşadıkları itibariyle dönemin benzersiz bir tasvirini sunduğunu ve ona reva görülen muamelenin Hz. Osman'a karşı ileri sürülen suçlamaların temellerinden birini teşkil ettiğini ifade etmiştir. Göz kamaştırıcı saraylar, köleler; çok sayıda at, deve, küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri, görkemli giysiler, pahalı yemekler ve muhteşem at arabalarının artık sadece Suriye ve Irak'ta değil, aynı zamanda İslâm'ın kutsal şehirlerinde de görülmeye başlandığını nakleden müellif, dünyevî zevklere ve sel gibi akıp giden kötülöklere karşı koyan biri olarak Ebû Zer el-Gıfârî'nin, halkın moralini bozduğunu belirtmiştir.²⁹¹ Müellifin Mekke ve Medine dâhil olmak üzere İslâm toplumunda yaygınlık kazanmaya başladığını ileri sürdüğü lüks yaşantı tarzına dair işaretler rivayetlerle de sabittir.²⁹²

Yazar, Ebû Zer el-Gıfârî'nin Suriye'yi ziyareti ile başlayan hadiseler silsilesini ise şu şekilde haber vermektedir: Ebû Zer el-Gıfârî, Suriye'deki debdebeli ve lüks yaşam karşısında hayrete düşerek insanları tövbeyi vaaz etmiş ve onlara şunları söylemiştir: “Sizin bu altın ve gümüşleriniz, o gün cehennemın kızıl ateşinde kızıştırılıp; bunlarla alınlarınız, sırtlarınız ve yanlarınız dağlanacak ey günahkâr müsrifler! Bu nedenle, şimdi ayınısını sadaka olarak harcayın, kendinize günlük ekmeğinizden başka bir şey bırakmayın. Yoksa o gün vay sizin halinize!”²⁹³ Ebû Zer'in bu konuşmasının, kalabalıkları etrafına topladığını aktaran müellif; bazı kişilerin onun bu azarlayıcı nutku sebebiyle korkuya kapıldıklarını, bazılarının ise bu şekilde kınanan zengin sınıfın hazinelerini paylaşma arzusuyla heyecanlandıklarını belirtmiştir.²⁹⁴ Rivayetler incelendiğinde²⁹⁵ hakikaten, fakir halk üzerinde ciddi tesiri

²⁹⁰ Bizzat Ebû Zer el-Gıfârî, İslâm'ı kabul etmeden yaklaşık iki üç yıl önce Allah'a ibadet etmeye başladığını belirtmiştir. Hz. Peygamber'in tebliğ çalışmalarından haberdar olunca onun huzuruna çıkmış ve Müslüman olmuştur. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/222-223. Ebû Zer el-Gıfârî'nin İslâm öncesi yaşamına dair ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydın, “Ebû Zer el-Gıfârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/267.

²⁹¹ Muir, *Annals*, 309-310; a.mlf., *The Caliphate*, 219-220.

²⁹² Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürüccü'z-zeheb*, thk. Esad Halil Dâğir (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 2/332-334.

²⁹³ “O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak. İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı!” *Kur'ân Yolu* (Erişim 21.09.2023), Tevbe 9/35.

²⁹⁴ Muir, *Annals*, 309-310; a.mlf., *The Caliphate*, 220.

olduğu görülen Ebû Zer el-Gıfârî'nin, bu insanları ister istemez bir başkaldırıya teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Muir, bu hususta haklı bir yorumda bulunmuştur.

Ardından Muir, Ebû Zer'in vaazlarının Suriye'de kargaşaya yol açmasından çekinen Muâviye'nin onu Medine'ye, Hz. Osman'ın yanına gönderdiğini bildirmiştir. Halife'nin huzuruna çıkan Ebû Zer, soyluları ve zenginleri eleştirmeye devam etmiş ve onları, servetlerini ellerinden çıkarmaya zorlamıştır. Bunun üzerine Hz. Osman "İnsanlar yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, onları daha fazla fedakârlığa nasıl zorlayabilirim ki?" diye sorup eski bir Yahudi olan Ka'b b. Ahbâr'a kendini tasdik ettirmek için dönünce Ebû Zer "Ey Yahudi'nin çocuğu! Benim seninle ne işim olur?!" diye bağırması ve Ka'b'ın karnına sert bir şekilde vurmuştur. Muir, ortaya koyduğu argümanlarının artık hiçbir faydasının olmadığını gören Hz. Osman'ın, Ebû Zer'i iki yıl sonra yoksulluk içinde öldüğü Rebeze'ye sürgün ettiğini ve bu hüznü hikâyenin kısa sürede herkesin diline dolanarak Hz. Osman'ın düşmanları tarafından ciddi biçimde gündeme getirildiğini nakletmiştir.²⁹⁶

Görüldüğü üzere William Muir, Ebû Zer el-Gıfârî'nin Hz. Osman tarafından Rebeze'ye sürgün edildiği görüşündedir. Ancak, Ebû Zer el-Gıfârî Rebeze'ye sürgün mü edilmiştir yoksa kendi isteği ile mi buraya gitmiştir sorusuna rivayetlere bakarak farklı yanıtlar bulmak mümkündür. Bu noktada, Muir'in aslî kaynakları olan *el-Kâmil fi't-târih* ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'te ne tür rivayetler aktarılmıştır? Taberî ve İbnü'l-Esîr'in tercihleri, Ebû Zer'in kendi rızasıyla göç ettiği şeklindedir. Adı geçen bu müverrihler, Ebû Zer'in sürgün edildiğine dair hiçbir rivayete eserlerinde yer vermemişlerdir. Bilakis tam aksine rivayetlerde bulunmuşlardır. Hatta Taberî *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'inde Ebû Zer'in Hz. Osman'a "Medine'den çıkmama izin verecek misin? Zira Medine artık benim için yurt olamaz." dediği ve Halife'nin "Medine'den iyi yurt bulamazsın." şeklinde yanıt vererek onun bu kararını desteklemediğini ima ettiği nakledilmektedir.²⁹⁷ Ancak Muir, bu rivayetleri

²⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

²⁹⁶ Muir, *Annals*, 310-311; a.mlf., *The Caliphate*, 221-222. Ka'b b. Ahbâr ve Ebû Zer el-Gıfârî arasında gerçekleşen bu olay ile ilgili kaynaklarımızdaki rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/615, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

²⁹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

görmezden gelmiş ve onun sürgün edildiğini savunmuştur. Ayrıca İbn Sa'd ve İbn Kesîr de Ebû Zer'in kendi isteği ile Rebeze'ye göç ettiğine dair rivayette bulunmuşlardır.²⁹⁸ Belâzürî'nin aktardığı bir rivayette ise Ebû Zer, Rebeze'ye gelerek ona isyan çağrısında bulunan grubu “Osman beni sürgün etmedi, ona isyan bayrağı açmam.” diyerek reddetmiştir.²⁹⁹ Muir'in anlatımının paralellik arzettiği Yâ'kûbî ve Mes'ûdî ise eserlerinde Ebû Zer'in sürgün edildiğine dair rivayetler nakletmişlerdir.³⁰⁰

3.4.4.4. Haram Eğlencelerin Medine'de Yasaklanması

Muir'in, Hz. Osman'a yönelik muhalefetin sebepleri arasında gösterdiği bu sebep başlı başına ilginç olduğu gibi, başlık altında serdettiği görüş ve veriler de bir o kadar dikkat çekicidir. Müellif; Hz. Osman'ın, dindışı davranışları sebebiyle toplumu paylamaya karar verdiğinde vaziyetin daha da kötü bir hal aldığını öne sürmüştür. Hz. Osman'ın, İslâm'a aykırı olduğu düşünülen oyunları ve diğer uygulamaları kontrol etmeye kalkışmasının, özellikle de eşcinsel (gay) gençlerin eğlencelerini engellemesinin onlarda bir dargınlık meydana getirdiğini iddia etmiştir. Bu sözlerinin ardından ise, Halife'nin müdahalesinden hoşnut olmayanların ve onu eleştirenlerin feryadına katılan çok fazla kimsenin olmadığını belirtmiştir.³⁰¹

Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde Hz. Osman'ın; güvercin yarıştırmak, *culâhik* adı verilen yaylarla oyunlar oynamak gibi insanlar arasında yaygınlık kazanan işleri yasakladığı aktarılmaktadır. Daha da önemlisi bu rivayetlerde, “Müslüman dünyasının genişlemesi ile Medine'de zuhur eden ilk münker” olarak Hz. Osman'ın yasakladığı bu işler zikredilmiştir.³⁰² Refahın artması ve yeni kültürlerle tanışılmasının İslâm toplumunun bazı kesimlerine kötü/faydasız alışkanlıklar kazandırması kaçınılmaz olsa da bu rivayetlerden Hz. Osman döneminin bu tarz alışkanlıklar ve haram eğlenceler için oldukça erken bir dönem olduğunu anlamak mümkündür. Hele de Kur'an ve hadisler ile çirkinliği sabit olan

²⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/164-165.

²⁹⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 6/168.

³⁰⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Yâ'kûbî, *Târîhu'l-Yâ'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2/172; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, 2/341.

³⁰¹ Muir, *Annals*, 311-312; a.mlf., *The Caliphate*, 222.

³⁰² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/680.

livâta³⁰³-sihâk³⁰⁴/eşcinsellik³⁰⁵ meselesinin böyle bir dönemde net bir şekilde varlığına, varlığını kabul etsek dahi konunun yalnızca eşcinsellerin kırgınlığı ile kapanacağına inanmak güçtür.

Sihâkın İslâm toplumunda ne zaman yaygınlaştığına dair veri elde edemesek de livâtanın, ilk olarak Abbâsîler devri gibi daha geç bir dönemde yaygınlık kazandığı zikredilmektedir.³⁰⁶ Dolayısıyla, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığın tüm olumsuzluklara rağmen halen üst düzeyde olduğu bir dönemde eşcinsellerin "gay eğlenceleri" yapmaları/yapmaya cesaret etmeleri ve bu işlerinden ötürü de cezalandırılmamaları mantığa mugayirdir. Neticede Muir'in, "özellikle de eşcinsel gençlerin eğlencelerinin engellenmesi"nin Hz. Osman'a karşı muhalefeti güçlendirdiği iddiasının asılsız olduğunu; hatta Halife'nin bu konudaki tavrının, kendi hilafeti adına kazanımlar sağlamasının daha muhtemel görüldüğünü söylememiz mümkündür.

3.4.4.5. Kâbe Avlusunun Genişletilmesi

Muir, Hz. Osman'ın eleştirilere maruz kaldığı bir diğer hususun Kâbe'nin avlusunu genişletmesi ile irtibatlı olduğunu belirtmiştir. Yazarın ifadelerine göre bu iş sebebiyle evleri yıkılan bazı aileler, teklif edilen tazminatı kabul etmeyerek ciddi bir sıkıntı oluşturunca Hz. Osman onları hapse atmış, hapiste olmalarının nedenini ise

³⁰³ Erkekler arasındaki cinsel ilişkiyi ifade etmektedir. Bk. Mehmet Kamil Yaşaroğlu, "Livâta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/198-199.

³⁰⁴ Kadınlar arasındaki cinsel ilişkiyi ifade etmektedir. Bk. Salim Ögüt, "Sihâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/169.

³⁰⁵ Kur'an'da A'râf 7/80-84, Hûd 11/78-83, Enbiyâ 21/74, Şu'arâ 26/161-175, Neml 27/54; Ankebût 29/28-35'te, livâtanın yaygınlık kazandığı ilk toplumun Lût kavmi olduğu ve onların bu çirkin fiilleri nedeniyle helâk edildikleri anlatılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber de bu fiili işleyenleri kınamış ve bu kişilerin lânetlendiğini buyurmuştur. Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb Arnavûdî (Kahire: Müessesetü Kurtuba), 1/317 (No. 2915). Ayrıca Hz. Peygamber, "Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey Lût kavminin davranışdır." diyerek konuya dair hassasiyetini belli etmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (b.y.: Dâru İhyâ-i Kutubi'l-Arabî, ts.), "Hudûd", 12 (No; 2563); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâ-i Tûrâsi'l-Arabî, ts.), "Hudûd", 24 (No: 1457).

³⁰⁶ Yaşaroğlu, "Livâta", 27/198-199.

“Benim selefim de aynısını yaptığı halde ona karşı çıkmamıştınız.” diyerek açıklamıştır.³⁰⁷

Konuya dair rivayetlere göz gezdirildiğinde Muir’in, ev sahiplerinin hapsedilmesi ile ilgili hadisenin devamını okuyucu ile paylaşmadığı fark edilecektir. Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerinde, hapsedilen bu kişilerin akıbetleri de zikredilmektedir. Buna göre; Abdullah b. Hâlid b. Esîd devreye girip, hapse atılanlar hakkında Hz. Osman ile konuşmuş, Halife de onları serbest bırakmıştır.³⁰⁸

3.4.4.6. Hac Menâsikinde Yapılan Değişiklikler

Hz. Osman’ın, esasında kendi içlerinde önemsiz (trivial) ve anlamsız (unmeaning) olsalar da, hac ibadetini yerine getirirken icra ettiği bazı işlerin bir başka homurdanmaya sebebiyet verdiğini belirten müellif, bu icraattan ilkinin, daha önce hiç yapılmamış bir şekilde Mina’da çadırlar kurdurması; diğerinin ise Mina’da ve Arafat Dağı’nda kılınan namaza iki secde daha ekleyerek kılması olduğunu belirtmiştir. Muir, bu hac ritüelinin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından titizlikle takip edildiğini ve en küçük ayrıntılarına bile batıl bir saygıyla (superstitious reverence) bağlı kalındığını; dolayısıyla Hz. Osman’ın bu uygulamalarının birçok kişiyi rahatsız ettiğini ve sahâbîler arasında onun aleyhinde bir çığlık yükseldiğini nakletmiştir. Fakat Hz. Osman, eleştirilere makul bir yanıt verememiş, sadece bunun kendi görüşü olduğunu söylemiştir.³⁰⁹

Rivayetler doğrultusunda Muir’in naklettiği malumat incelendiğinde, tenkit konusu edilen olayın ardında Hz. Osman’ın çadırlar kurdurmasından çok, Mina’da kendisinden önce iki rekât olarak kılınan namazı mukim gibi dört rekât olarak eda etmesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki İbnü’l-Esîr, Müslümanların onun aleyhinde ilk defa bu konu münasebetiyle konuştuklarını bildirmiştir.³¹⁰

³⁰⁷ Muir, *Annals*, 312; a.mlf., *The Caliphate*, 222.

³⁰⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/595; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/481.

³⁰⁹ Muir, *Annals*, 312-313; a.mlf., *The Caliphate*, 222-223. Sir William Muir’in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/606; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/494.

³¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/494. Hz. Osman’ın, içtihatla bulunmak suretiyle böyle bir fiili işlediğini ve bu fiilin yanlış olmadığını savunanlar da bulunmaktadır. Ebû Bekir İbnü’l Arabî ve

İbadetlerin edası, ancak rükünlerin yerine getirilmesi ile gerçekleşecektir; zira rükün, ibadetin ana unsurudur.³¹¹ Muir'in, Hz. Peygamber'in Müslümanlara öğrettiği şekliyle haccın rükünlerini yerine getirmelerini “batıl bir saygı” şeklinde nitelemesi; onun genel olarak ibadetin yapısı ve işleyişi ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığına, özelde ise hac ibadetini tanımadığına işaret etmektedir.

3.4.4.7. Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'in Yüzüğünü Kaybedişi

Hz. Osman'ın Medine civarındaki eski kuyuları derinleştirmesi ve yeni kuyular açtırmasının takdire şayan bir iş olduğunu dile getiren Muir; Halife'nin yine böyle bir iş ile meşgulken, zamanında hem Hz. Peygamber hem de halefleri tarafından kullanılan gümüş yüzüğü kuyuya düşürerek kaybetmesinin kendisine karşı muhalefet sebebi yapıldığını belirtmiştir. Hz. Osman, paha biçilmez bu kutsal emaneti kurtarmak için her türlü çabayı gösterse de yüzükten hiçbir iz bulunamamıştır. Halife, bu kayıp sebebiyle büyük bir üzüntü yaşamış ve mecburen bu yüzük yerine buna benzer bir başka yüzük yaptırmıştır.³¹² Yapılan inceleme neticesinde, Muir'in meseleye dair aktardıklarının klasik İslâm Tarihi kaynaklarındaki malumat ile uyum içerisinde olduğu görülmüştür.³¹³

3.4.4.8. Hz. Osman'ın Pek Çok Düşman Edinişi

Muir; dar kafalılık (narrow), bencillik (selfish), düşüncesizlik (indiscreet) ve inatçılıkla (obstinate) nitelediği Hz. Osman'ın, akrabalarından oluşan yakın çevresinin ötesinde hiçbir arkadaş edinmediğini, yanındaki sadık insanları da zamanla kendinden uzaklaştırdığını ve sonuç itibarıyla birçok düşman edindiğini belirtmektedir. Buna örnek olarak da İskenderiye Deniz Seferi esnasında ona küsen Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin isimlerini zikretmiştir. Muhammed b. Ebî Bekir'in “tutku ve hırs” tarafından harekete geçtiğinin

Bâkılânî bunlardandır. Bk. İbnü'l-Arabî, *el-'Avâsım mine'l-kavâsım*, 90; Demircan, “Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî'nin Cevapları”, 15.

³¹¹ Tefik Ayengin, “Rükün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/286.

³¹² Muir, *Annals*, 314; a.mlf., *The Caliphate*, 223.

³¹³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi'fünûni'l-edeb*, 19/27; İbn Haldûn, *Târîhu Ibn Haldûn*, 2/140.

söylendiğini,³¹⁴ Hz. Osman'ın yakın akrabası olan ve onun tarafından şefkatle büyütülen Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin ise yapılan devlet görevlisi ve komutan atamaları nedeniyle Halife'yi eleştirdiğini nakletmektedir.³¹⁵ Yazara göre halkın genelinde de durum farklı değildir.³¹⁶

Müellifin, Hz. Osman'ın karakterinde bulunduğunu iddia ettiği dar kafalılık, bencillik, düşüncesizlik ve inatçılık sıfatlarının aşırı ve yersiz olduğu aşıkardır. Zira Hz. Osman'ın; Hz. Peygamber ve haleflerinin meclislerinde bulunup çeşitli idarî görevlere layık görüldüğü,³¹⁷ İslâm ile müşerref olduğu andan itibaren Müslümanlar için çaba sarf ettiği³¹⁸ ve yumuşak huylu tabiatı gereği çabuk etkilenen bir şahıs olduğu pek çok örnekle sabittir. Ayrıca akrabaları haricinde dost edinmediğine dair müellifin iddiasının da hangi veri(lere) binaen ortaya atıldığı meçhuldür. Daha önce de belirtildiği gibi bazı sahâbîler ile Hz. Osman arasında kırgınlıklar yaşandığı bilinmektedir. Fakat İslâm'da önceliği bulunmadığı halde ashâbı kıskanan, İslâm'a ve Müslümanlara herhangi bir faydaları olmadığı halde malî ve idarî işlerde söz sahibi olmak isteyen, işledikleri suçlar nedeniyle kendileri yahut yakınlarına had cezası uygulandığı için şahsî kinler güden, Abdullah b. Sebe gibi kötü niyetli kişilerin peşine takılan, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe gibi Hz. Osman'ın iyiliklerini gördüğü halde şahsî hırslarına yenik düşen kimseler³¹⁹ dışında Halife'ye kin güdüldüğünün -özellikle de sahâbe arasından- düşünülmesini sağlayacak bir durumun olmadığı görülmektedir.

Yazar, muhalefetin ve eleştirilerin sebeplerine dair bu son hususu da okuyucu ile paylaştıktan sonra Hz. Osman ile Nâile bint Ferâsifa'nın evliliği konusuna temas etmiştir.

³¹⁴ Muhammed b. Ebî Bekir'in isyancılarla hareket etmesinin sebeplerine dair Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde de benzer ifadeler yer almaktadır. Buna göre, Sâlim b. Abdullah'a Muhammed b. Ebî Bekir'in niçin isyan ettiği sorulduğunda "Kızgınlık ve dünya tamahı." şeklinde cevap vermiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/681; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/71.

³¹⁵ Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi muhalefete iten sebeplerle ilgili Muir'in bu ifadelerine benzer bilgileri Belâzürî de aktarmaktadır. Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 2/387-388.

³¹⁶ Muir, *Annals*, 313-314; a.mlf., *The Caliphate*, 223.

³¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/134.

³¹⁸ Mehmet Apaydın, "Hz. Peygamber Döneminde Osmân b. 'Affân", *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 16.

³¹⁹ Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, 113.

3.4.5. Hz. Osman'ın Nâile bint Ferâsifa ile Evliliği

Muir, kaynakların Nâile bint Ferâsifa ile ilgili yeterince bilgi içermediğini ancak yine de bazı önemli verileri ihtiva ettiğini bildirmiştir. Buna göre; bir zamanlar Hristiyan olan Nâile, Halife ile evlenmeden hemen önce İslâm'ı kabul etmiş ve bir kız çocuğu dünyaya getirmiştir. O, kocasının yaşadığı tüm sıkıntılarda onun yanında olmuştur. Muir bu evliliğin, Hz. Osman'ın halifeliğinin beşinci yılında, yetmiş ile seksen yaşları arasındayken gerçekleştiğini ve bu esnada üç karısının hâlâ hayatta olduğunu aktarmıştır.³²⁰

Nâile bint Ferâfisa'nın hayatına dair yeterli veri bulunmayışı ile ilgili Muir'in kanaati çağdaş araştırmacılar tarafından da dillendirilmiştir. Hz. Osman'ın eşi olması ve şehit edildiği anda onun yanında bulunması hasebiyle İslâm Tarihi kaynakları, onun hayatının daha çok bu devresi üzerinde durmuşlardır.³²¹

Muir'in, Hz. Osman'ın Nâile'den bir kız çocuğunun olduğuna ilişkin naklinin Taberî ve İbnü'l-Esîr rivayetleri ile uyumlu olduğu görülmüştür.³²² Ancak Nâile ile evlendiğinde üç eşinin de hayatta olduğuna dair sözleri kuşkuludur. Rivayetlerde, şehit edildiğinde nikahı altında Remle bint Şeybe, Nâile bint Ferâsifa, Ümmü Benîn bint Uyeyne ve Fâhite bint Gazvân'ın bulunduğu nakledilmiş; hilafetinin beşinci yılında gerçekleşen bu evliliği esnasında başka hangi hanımlarla evli olduğu ise haber verilmemiştir. Müellifin hatası, metindeki ibareyi yanlış anlamasından yahut meseleyi kasıtlı olarak bu şekilde nakletmesinden kaynaklanıyor olabilir.³²³

3.5. Kûfe'deki Hoşnutsuzluk

İslâm Tarihinin en vahim olaylarının belki de başında gelen Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesi; sebepleri, meydana geliş şekli, olaya kimlerin iştirak ettiği

³²⁰ Muir, *Annals*, 315; a.mlf., *The Caliphate*, 223-224.

³²¹ Gencal Şenyayla, "Hz. Osman ile Evliliği Bağlamında Nâile Bint el-Ferâfisa'nın Hayatı", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 780.

³²² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/692-693; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/75. Ayrıca İbn Sa'd da Meryem adında tek bir kızı bahsetmiştir. Bununla birlikte Ümmü Hâlid, Ervâ ve Ümmü Ebân adlarında üç kızı olduğundan da bahsedilmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/54; Rıza Savaş, "Nâile Bint Ferâfisa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/315.

³²³ Hz. Osman'ın muhasara altında iken Ümmü Benîn'i boşadığına dair bir rivayet de vardır. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/692-693; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/75.

vb. sorularıyla üzerinde çokça durulan ve neticede farklı birçok yanıtın verildiği bir konu olagelmıştır. Misyoner-şarkiyatçı kimliği ile William Muir de yaşananları değerlendirmiş, yorumlarda bulunmuş ve bazı argümanlar ileri sürmüştür. Şimdi bunları aktaracak ve inceleyeceğiz.

Muir, sadece Suriye hariç uzun zamandır her yerde iş başında olan ancak kendini belli etmeyen tahrikât hareketinin, Hz. Osman'ın yönetiminin sonlarına doğru artık gün yüzüne çıktığını ve meydana gelecek isyanın, Hz. Osman'ın zayıflığı (weakness) ve iradesizliğinden (vacillation) beslendiğini savunmuştur.³²⁴ Yazar, varlığı noktasında şüphelerin bulunduğu Abdullah b. Sebe'nin tahrikât faaliyetlerini de bu bağlamda ele almıştır.

3.5.1. Abdullah b. Sebe'nin Mısır'da Fitneyi Yayması

William Muir, Arabistan'ın güneyinden Yahudî asıllı bir muhtedî olan Abdullah b. Sebe'nin fitne ateşini körüklediği Basra, Kûfe ve Suriye'den kısa süre sonra ardı sıra kovulduğunu, ancak buna rağmen bu şehirlerin zaten hoşnutsuz olan sakinleri için tehlikeli bir kıvılcım çaktığını belirtmiştir. Nihayet bu şahıs, Mısır'da kendine güvenli bir sığınak bulmuş ve orada toplumun yabancı olduğu ürkütücü doktrinlerin öncüsü olmuştur. Bu doktrinlere göre tıpkı Mesih'in yeniden dünyaya gelmesinin beklendiği gibi Hz. Peygamber de yeniden dünyaya gelecektir. İbn Sebe'nin bir diğer söylemi ise Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in varisi olduğuna dairdir. Dolayısıyla Hz. Osman bir gaspçidir ve valileri de buldukları makamları haksız yere işgal etmektedirler. Hakikat ve adaletin yeniden tesisi, bu yozlaşmış hanedanın devrilmesine bağlıdır. Muir, Abdullah b. Sebe'nin bu vaazlarının, Mısır'da ve yoğun yazışmalar yoluyla diğer şehirlerde karşılık bulduğunu belirtmiş ve görüşlerinin insanların zihinlerinde infiale sebep olduğunu nakletmiştir.³²⁵

³²⁴ Muir, *Annals*, 316; a.mlf., *The Caliphate*, 225.

³²⁵ Muir, *Annals*, 316-317; a.mlf., *The Caliphate*, 225-226. Abdullah b. Sebe hakkında Muir'in naklettiği bilgilerin Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/639, 647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/46.

Hz. Osman dönemi olayları anlatılırken çoğu tarihçi tarafından yaşanan dâhilî krizin baş müsebbibi olarak gösterilen Abdullah b. Sebe³²⁶ hakkında Muir'in kanaatinin de benzer olduğu, en azından varlığına dair bir kuşkusunun olmadığı ve kaynaklardaki rivayetleri aktarmak ile yetindiği görülmektedir.

3.5.2. Kûfe'de Ortaya Çıkan Karışıklık ve Sürgünler

Muir, özellikle Kûfe merkezli muhalefet hareketinin üzerine eğilerek, konuya dair rivayetleri şahsî tarih bilinci ve kurgusu içerisinde nakletmiştir. Bu noktada, Saîd b. Âs'ın Kûfe valiliği eksenindeki olaylara ve daha sonra yaşananlara yer vermiştir. Buna göre Muir; şehirdeki hizipçi unsurları bastırmak için ne gücü ne de kıvrak bir zekâsının olmadığını düşündüğü Saîd'in muhalefete güç kazandıran birtakım uygulamalarda bulunduğunu bildirmektedir. Örneğin Saîd, minbere çıkmadan önce Velîd tarafından kirletildiğini düşündüğü minberin basamaklarını yıkatmış ve böylece kendi destekçilerini dahi gücendirmiştir. Ayrıca yazar onun, Kureyşlilerin kibirli tavır ve iddialarını yüceltecek kadar akılsız (unwise); çevrelerindeki toprakların fethini kılıçlarına borçlu oldukları bedevî Arapları küçümseyecek kadar da aptal (fooly) olduğu fikrindedir. Zira Saîd, Sevâd'ın güzel vadisi için "Kureyş'in Bahçesi" ifadesini kullanmıştır. Bunun üzerine orada bulunan Araplar "Sanki bizim kuvvetli bedenlerimiz ve sağlam mızraklarımız olmasaydı burayı kazanabilirlerdi." diye çıkışmışlardır. Eşter en-Nehâî ve bir grup muhalif tarafından kızıştırılan bu hoşnutsuzluk ortamı, sonunda bir isyan olarak patlak vermiştir.³²⁷

Muir, hoşnutsuzluğa neden olan bir diğer olayı daha nakletmektedir. Onun aktardığı kadarıyla Vali Saîd ve halktan bir grup insan, bir gün birlikte sohbet için oturdukları esnada konu, Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'e kalkan olan Talha b. Ubeydullah'ın cesaretine (bravery) gelir. Saîd, "Ah! O öyle bir savaşçıdır ki, sizin yapmacık bedevîliğinizin yanında gerçek bir mücevherdir. Onun gibi birkaç tane daha çıksa da biz de rahat etsek." der ve oradaki bir genç valinin Kûfe yakınlarında bulunan ve nehrin kıyısında bulunan bir mülke sahip olmasının ne kadar hoş

³²⁶ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 259.

³²⁷ Muir, *Annals*, 317; a.mlf., *The Caliphate*, 226.

olacağını dile getirince bedevî Araplar hep bir ağızdan “Ne! Sevâd’ımızdan, bizim topraklarımızdan uzak durun!” diye bağırarak genci ve babasını dövmüşlerdir.³²⁸

Müellifin aktardığı “Kureyşin Bahçesi” temalı ilk rivayet, Taberî ve İbnü’l-Esîr’in nakilleri ile uyum içerisinde olsa da ikinci rivayet ile ilgili ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Kaynaklardaki rivayetlere göre olay şöyle gelişmiştir: Saîd’in sohbet meclisinde vuku bulan tartışmalardan birinde el-Esedî nisbeli biri, Talha b. Ubeydullah’ın çok cömert olduğunu söylemiş ve Saîd bunun üzerine “Neşâstec çiftliği kimin olursa onun cömert davranması gerekir. Benim olsaydı size rahat bir hayat yaşattırdım.” demiştir. Orada bulunan Abdurrahman b. Hanîs adlı kişi “Vallahi bu çiftliğin senin olmasını dilerdim.” deyince ortalık karışmış ve Mâlik b. Eşter ile taifesi bu şahsın üzerine atılmışlardır. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu rivayetlerde “Talha’nın cesareti” değil “Talha’nın cömertliği” söz konusudur. Bu mana أجود ve جواد kelimeleri ile karşılanmıştır. Muir’in, meclisteki Arapları Talha ile kıyaslayarak onları aşağıladığına ve Kureyş’i tazim ettiğine işaret eden bir nakle kaynaklarda³²⁹ rastlamadığımızı belirtmek isteriz.

3.5.3. İsyanın Elebaşlarının Suriye’ye Sürülmesi

Hiz. Osman’ın, yaşanan olay ile taşkınlıkları daha da artan bu şahısları, Muâviye’nin Suriye’deki güçlü yönetimi ve Suriyelilerin sadakatlerinin örnekliliği ile ehlileştirilmek isteyerek Şam’a sürdüğünü belirten Muir, Muâviye’nin onları St. Mary kilisesi civarına yerleştirdiğini ve her fırsatta onların ikamet ettiği bölgeye uğrayarak bu bedevîleri, Kureyş’in feshedilemez haklarına karşı yavan iddialar ortaya koymaktaki akılsızlıklarından dolayı azarladığını iddia etmiştir. Onlar, haftalarca süren bu muameleye boyun eğmişler ve ardından Hıms’a gönderilmişlerdir. Müellif, Hıms valisinin de bir ay boyunca onları aşağılamalara maruz bıraktığını; ne zaman onların yanına at sürse barbar ve hizipçi yaratıklar olduklarını söyleyerek onlara

³²⁸ Muir, *Annals*, 317-318; a.mlf., *The Caliphate*, 226.

³²⁹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*, 2/634-635, 637; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 3/30-31. Farklı kaynaklarda da hadise benzer şekilde aktarılmıştır. Bk. İbnü’l-Arabî, *el-‘Avâsim mine’l-kavâsim*, 125-126; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 24/94.

hakaretler yağdırdığını söylemiştir. Sonunda tövbe ettiklerini, pişman olduklarını söylediklerinde ise serbest bırakıldıklarını aktarmıştır.³³⁰

Yazarın kaleme aldığı malumat, Muâviye'nin bu muhalif gruba karşı tutumuna dair iddiası dışında, kaynaklarımızdaki verilerle paralellik arz etmektedir. Hakikaten Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'in bu şahıslara oldukça sert muamelede bulunduğu, hakaretler ve tehditlerle onları yıpratmaya çalıştığı bilinmektedir. Fakat aynı durumun, Muâviye için de geçerli olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Aksine Mâlik b. Eşter ve taifesinin Muâviye'ye oldukça kaba davrandıkları, hakaretvari sözler sarf ettikleri, hatta bir keresinde sakalını çekecek kadar ileri gittikleri nakledilmektedir. Fakat o yine de onlarla tatlı dille iletişim kurmaya, onları sürekli ziyaret etmeye, Irak'ta aldıkları maaşlarını ödeyerek hayatlarını kolaylaştırmaya, hatta akşam yemeklerini onlarla yiyerek gönüllerini almaya ve olumsuz tavırlarını tolere etmeye çalışmıştır. Rivayetlerde, Halife ile valileri hakkında yaptıkları kötü konuşmaları sürdürerek nihayet Muâviye'yi bıktırdıkları ve onu sert bir münakaşaya ittikleri de görülmektedir.³³¹ Fakat her halükârda durum, Muir'in iddiasından çok farklıdır. Ayrıca İbn Kesîr'in aktardığına göre Hz. Osman Muâviye'ye, onlara güzellikle muamele etmesini emrettiği bir mektup yollamıştır. Vali, Halife'nin emrini yerine getirmiş, ancak vaziyette değişim gözlemlenemeyince taktik değiştirilerek Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd gibi sert bir yönetici ile mesele halledilmek istenmiştir.³³²

3.5.4. Saîd b. Âs'ın Kûfe'den Kovulması

Tarihe Cer'a Vakası yahut Yevmü'l-Cer'a olarak geçen³³³ ve Saîd b. Âs'ın görevden azli ile sonuçlanan olaylar dizisi ile ilgili Muir'in değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Muir bu değerlendirmelerden önce hadisenin meydana gelişini ele almıştır. O; Kûfe'nin huzursuz ruh halinin aylar geçmesine rağmen değişmediğini, halkı kontrol altında tutmayı başarabilecek nüfuzlu kimselerin çoğunun sefer için İran'da olmasının ise durumu iyice zorlaştırdığını belirtmiştir. Böyle sıkıntılı bir zamanda

³³⁰ Muir, *Annals*, 318-319; a.mlf., *The Caliphate*, 226-227.

³³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/635-636, 640; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/32-35.

³³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/185.

³³³ Muhalifler, Saîd b. Âs'ı Cer'a denilen mevkide karşıladıkları için yaşanan olaya bu isim verilmiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/644; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/39.

Vali Saîd b. Âs'ın, Kûfe'deki sıkıntıları Halife'ye arz etmek niyetiyle Medine'ye gittiğini ve dolayısıyla meydanın muhaliflere kaldığını ifade etmiştir. Muhalifler sürgün cezaları kaldırılan Mâlik b. Eşter ve adamlarını Kûfe'ye geri çağırışlar ve Eşter, Kûfe Camii'nin kapısının önünde durarak ibadet için toplanan halkı Saîd'e karşı şu sözlerle kışkırtmaya çalışmıştır: “O Medine’de sizin yıkımınızı planlıyor; Halife’ye, kadınlar da dâhil olmak üzere, sizlerin atiyyelerinizi kesmesini tavsiye ediyor ve sizlerin fethettiği bu toprakların Kureyş’in bahçesi olduğunu dile getiriyor.”³³⁴ Saîd’in geride bıraktığı vekil,³³⁵ kopan bu fırtınayı boş yere dindirmeye çalışarak insanlara sabrı tavsiye etmiş; Ka’kâ’ b. Amr ona, “Sabır ha! İstedikleri şeye sahip olmadıkça insanların hengâmesini bastırmak ne mümkün? Selin coşkusu nasıl durdurabilirsin!” diyerek yanıt vermiş ve sürgün edilenlerden birisinin kardeşi olan Yezîd, kaptığı bir sancağı göğe kaldırarak insanları, o sırada dönüş yolunda olan Saîd’in Kûfe’ye girişini engellemeye davet etmiştir. Bunun üzerine Saîd’e artık ona ihtiyaçları kalmadığını bildirerek onu şehre almamışlardır. Böyle bir karşılama beklemeyen Saîd, onlara “Şikâyetiniz için Halife’ye bir heyet göndermeniz yeterliydi, ama şimdi tek bir adama karşı bin kişi çıkıyorsunuz!” demiş, fakat isyancılar onun bu sitemine kulak asmayınca Saîd aceleyle Medine’ye dönmüştür. Muir, Medine’ye dönen Saîd’in burada Hz. Osman’ı isyan haberleri nedeniyle dehşete kapılmış ve isyancıların talep edebileceği her şeyi sağlamaya hazır vaziyette bulduğunu; isyancıların talebi gereği Hz. Osman’ın Saîd’in yerine Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi vali olarak Kûfe’ye atadığını nakletmiştir.³³⁶

Müellif, yaşanan bu hadiselerle ilgili değerlendirme ve yorumlarda da bulunmuştur. Ona göre; şayet Hz. Osman boyun eğmek yerine Kûfelilerin elebaşlarını cezalandırmış olsaydı, muhtemelen hem o an için ortaya çıkan karışıklık

³³⁴ Mâlik b. Eşter’in bu konuşmasını müellif özetleyerek aktarmıştır. Rivayetlere göre Eşter, “Ben Mü’minlerin Emiri Osman’ın yanından size geldim. Ben ayrılırken Saîd, ondan eşlerinizin tahsisatının yüz dirheme indirmesini, yararlık sahibi insanların tahsisatını ise iki bin dirheme düşürmesini istiyordu. Ayrıca sizin feyiniz olanın Kureyş’in bostanı olduğunu söylüyordu. Eşrafın kadınlarının benden çekecekleri vardır, ben kudretliyim, cin gibiyim diyordu.” diyerek halkı tahrik etmiştir. Bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/641-642; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 3/9-10.

³³⁵ Muir’in, ismini zikretmediği vali vekilinin adı Amr b. Hureys’dir. Bk. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/142.

³³⁶ Muir, *Annals*, 319-320; a.mlf., *The Caliphate*, 227-228. Sir William Muir’in aktardığı bilgilerin Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerindeki karşılıkları için bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/641-642; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 3/9-10, 39-41.

hem de gelecekte yaşanacak problemler kolayca atlatılabilecekti. Ancak Hz. Osman'ın bu icraatı, yalnızca Kûfe'de değil; Basra ve Mısır'da da isyanı hızlandırmıştır. Muir bu noktada, Benî Hâşim ile Benî Ümeyye arasındaki problemleri ilişkiye dair kaleme aldıkları ile tezat oluşturacak bir görüş ortaya koyarak; Halife eğer isyancıları cezalandırmış olsaydı, kendisinin şehit edilmesi ile sonuçlanan isyanda güçlü bir desteğe sahip olabileceğini belirtmiştir. Zira ona göre burada çekişme, İslâm'ın soyluları ve Kureyş ile Arap kabileleri ve isyancı şehirlerin ayakta kalması arasındadır. Bununla birlikte Halife'nin, isyancıların taleplerini yerine getirmesini acınası bir zayıflık (pitiable weakness) olarak gören ve yeniden onu iradesizlik ve dar görüşlülükle tavsif eden (lacked the wisdom and strenght) Muir, insanların onun bu krizi karşılayacak akıl ve güçten yoksun olduğunu görerek halefi olabilecek kişilere yönediklerini, böylece fitnenin neredeyse tüm bölgelere ulaştığını belirtmiştir.³³⁷

Hz. Osman'ın Kûfe'deki bu vali değişikliği kararının, merkezî otoriteyi zayıflatarak farklı şehirlerdeki kalkışmalara da zemin hazırladığı görüşü isabetli olmakla birlikte; yaşanan bütün olumsuzlukları bir şekilde Hz. Osman'ın karakteri, yönetim anlayışı ve icraatları ile ilişkilendiren Muir'in Halife için kullandığı ifadelerin ölçsüzlüğü itiraf edilmelidir. Ayrıca Muir'in, bu elim hadiselerin yaşandığı dönemden asırlar sonra ortaya koyduğu varsayımların ne derece haklı olduğunu bilmek de mümkün değildir. Bu varsayım ve ihtimallerin tarihçiyi anakronizm tehlikesi ile baş başa bırakacağına da farkında olunmalıdır. Bunun yanı sıra yazarın, "Kûfelilerin elebaşları cezalandırılmış olsaydı..." söylemine mugayir görüşler dile getirmiş, cezalandırma hadiselerinin yönetime karşı muhalefeti daha da güçlendirdiği belirtilerek buna örnekler verilmiştir. İdam, had vb. cezalardan çok daha basit bir ceza olarak addedilebilecek sürgün cezasının Mâlik b. Eşter ve taifesi üzerindeki tatbikinin neticeleri hakkında; bu grubun sürgün edilmesinin hiçbir fayda sağlamadığı gibi, yönetime muhalefeti de artırdığı yorumu yapılmıştır. Zira Kûfe'de sürgün cezası ilk kez uygulanmıştır. Üstelik sürgüne gönderilenlerden bazıları kabile reisidirler.³³⁸ Sürgün hadisesindeki şahısların, bahsi geçen kalkışmanın da failleri

³³⁷ Muir, *Annals*, 320-321; a.mlf., *The Caliphate*, 228.

³³⁸ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*, 38-39.

oldukları unutulmamalıdır. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, taşkınlıklarından Hz. Ömer'in bile rahatsızlık duyduğu ve Muir'in ifadesi ile “tavizler verdiği” Kûfe şehrinin muhalefete yatkın tabiatının farkında olan Muâviye b. Ebî Süfyan'ın, oğlu Yezîd'e verdiği şu tavsiye dikkat çekicidir: “Onlar senden her gün valilerini değiştirmelerini isterlerse bunu yap.”³³⁹ Dolayısıyla Hz. Osman'ın halifeliğinden sonra dahi Kûfe'deki vaziyetin değişmediği ve Kûfe özelindeki vali değişikliği uygulamasının devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Netice itibariyle Muir'in varsayımları, yaşanan hadiselerin çeşitli veçheleri ve dikkate alınması gereken yönlerinden hâlî olduğu söylenebilir.

Müellifin, Müslümanların yeni halife arayışına giriştiklerine dair iddiasına ise isyancılar ve belki bazı muhalifler özelinde hak verilebilir. Ancak halkın genelinde böyle bir temayülün olduğunu düşünmek kesinlikle mümkün değildir. İsyancıların Medine yakınlarında kamp kurdukları dönemde, ashâbın önde gelenlerine halifelik teklif ettikleri ancak hepsinin bunu sert bir dille reddettikleri ve asilerin kalkışma davetinin halk arasında genel bir karşılık bulmadığı rivayetlerden menkuldür.³⁴⁰

3.5.5. Hz. Ali ile Hz. Osman'ın Münakaşası

Hz. Osman ile Hz. Ali'nin ilişkisi hakkında neredeyse olumlu hiçbir nakilde bulunmayan Muir; Hz. Ali'nin Medine'nin eşrâfi tarafından Hz. Osman'a gönderildiğini, bu esnada Hz. Osman'a düşmanca bir tavırla (unfriendly attitude) “Halk, sana öğütlerde bulunmamı istedi. Oysa ben sana ne diyeyim ki? Sen Peygamber'in damadı, sen onun can dostu değil miydin? Yol senin önünde dümdüz uzanıyor, ama gözlerin kördür ki göremiyorsun. Kan bir kez dökülünce, Kıyamet gününe dek akmaya devam eder. Hak ortadan kalkmıştır; bundan böyle ihanet, denizin şiddetle köpüren dalgaları gibi köpürecektir.” dediğini belirtmiştir. Hz. Osman ise onun bu şekilde davranmasından şikâyet ederek “Kendi adıma elimden geleni yaptım. Beni suçladığınız adamlara gelince; Ömer, Muğîre'yi Kûfe'ye atamamış mıydı? İbn Âmir benim akrabamsa, o bundan daha mı kötüdür?” demiştir. Hz. Ali buna “Hayır. Ama Ömer, valilerini dizginlerdi ve onlar yanlış yaptıklarında

³³⁹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/19.

³⁴⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/652-653; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/50-51.

onları cezalandırırđı. Oysa sen onlara yumuşak davranıyorsun, çünkü onlar akrabaların.” şeklinde yanıt vermiştir. Ardından Muir Hz. Osman’ın, “Muâviye’yi Suriye’ye atayan da Ömer’di.” demesi üzerine Hz. Ali’nin, “Evet. Yine de yemin ederim ki, Ömer’in köleleri bile Muâviye kadar ondan korkmamışlardır. şimdi o “O Osman’dır.” diyerek dilediğini yapıyor. Ve sen, her şeyi bildiğin halde onu başıboş bırakıyorsun!” diyerek oradan ayrıldığını aktarmıştır.³⁴¹

Muir, Hz. Ali’nin mesajının halktan geldiğini öğrenen Hz. Osman’ın minbere çıkararak namaz için toplanan insanlara yaptığı bir konuşmadan da bahsetmektedir. Müellif, bu nutkunda Hz. Osman’ın “Ömer’in zamanında neşeyle karşıladığınız şeyler için bugün beni suçluyorsunuz. Ömer sizi ayaklar altına aldı, kamçısıyla dövdü ve size sövdü. Siz hem hoşunuza giden ve hem de hoşlanmadığınız şeyleri sabırla karşıladınız. Ben ise size yumuşak davrandım, sizin için sırtımı büktüm. Dilimi sövmekten, elimi dövmetken alıkoydum. Ve şimdi siz bana karşı çıkıyorsunuz!” dediğini; ardından kendi yönetiminin yurtiçinde ve yurtdışındaki başarıları üzerinde durup “Bu nedenle, şayet fitne ve isyan alevlerinin görölmesini istemiyorsanız, size yalvarıyorum bana ve valilerime sövmekten kaçının.” diyerek sözlerini bitirdiğini ifade etmiştir. Ancak onun bu yakarışının, Abbâsî geleneği tarafından her zaman kötü bir şeytan olarak kabul edilen Mervân b. Hakem’in “Eğer Halife’ye karşı çıkarsanız, yakında mevzuyu kılıç meselesine getireceğiz.” demesi ile gölgelendiğini; bunun üzerine Hz. Osman’ın onu “Sessiz ol! Beni arkadaşlarımla yalnız bırak. Ben sana konuşma dememiş miydim?” diyerek azarladığını nakletmiştir.³⁴²

Taberî ve İbnü’l-Esîr’in eserlerindeki rivayetler incelendiğinde, Muir’in Hz. Ali’nin sözlerini “unfriendly attitude” olarak nitelemesine doğrudan olarak sağlayacak ifadelerin bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Muir’in Hz. Ali’ye ithaf ettiği “...ama gözlerin kördür ki göremiyorsun.” ifadesine kaynaklarımızda rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Muir, “düşmanca tavır” iddiasını temellendirmek

³⁴¹ Muir, *Annals*, 321-322; a.mlf., *The Caliphate*, 228-229. Bu diyaloğun İslâm Tarihi kaynaklarındaki karşılığı için bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*, 2/645-646; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 3/43-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/188-189.

³⁴² Muir, *Annals*, 319-320; a.mlf., *The Caliphate*, 227-228.

istercesine bu cümleyi diyaloga eklemiş gibidir. Zira bunun haricinde Hz. Ali'nin sözlerinin “düşmanca/dostane olmayan” şeklinde nitelenebilmesi için, rivayetler vasıtasıyla ancak dolaylı ve zorlama çıkarımlar yapılabilir.³⁴³ Aksine Hz. Ali'nin, “Vallahi sana ne diyeceğimi bilemiyorum. Senin bilmediğin bir şeyi biliyor da değilim. Sana hakkında yol göstereceğim şeyleri bilmiyor da değilsin. Sen bildiklerimizi biliyorsun. Senden önce bir şeye ulaşmış değiliz ki onu sana haber verelim. Senin dışında bize özel bir şey tahsis edilmiş de değildir. Sen de gördün, işittin ve Rasûlullah'ın arkadaşı ve damadı oldun. Kendin hakkında Allah'tan sakın. Vallahi basiretsiz değilsin ki sana hakikat gösterilsin. Cahil değilsin ki sana öğretilsin. Yol açık ve seçiktir. Dinin alametleri de ortadadır.”³⁴⁴ diyerek en az kendileri kadar Hz. Osman'ın da vaziyetin farkında olduğuna ve problemlerin halli için çözümler üretmesi gerektiğine işaret etmesi kayda değerdir.

Muir'in rivayetlerde yer almayan bir diğer ifadesi ise “Ömer'in köleleri” ifadesidir. İlgili rivayetler içerisinde sadece Hz. Ömer'e ait Yerfe adlı kölenin ismi geçmekte ve Hz. Ali'nin “Muâviye'nin Ömer'in kölesi Yerfe'den daha çok Ömer'den korktuğunu bilmiyor musun?” cümlesi aktarılmaktadır.³⁴⁵ Fakat müellif, “köleler” şeklinde çoğul kullanımı tercih etmiştir.

Kimi müverrihlerin, Hz. Osman döneminde yaşanan problemlerin sorumlusu olarak suçu tamamıyla Mervân'a yükledikleri; bazılarının ise Mervân'ın çirkin iddialarla töhmet altında bırakıldığını savunarak onu aklama çabasına giriştikleri belirtilmiştir.³⁴⁶ Muir de Mervân b. Hakem ile ilgili rivayetlerin Abbâsîlerce abartıldığı ve tabiri caizse onun “günah keçisi” yapıldığına dair görüşüyle ikinci gruptaki araştırmacılar arasında değerlendirilebilir. Fakat elbette oryantalist kimliği

³⁴³ “Unfriendly attitude” şeklindeki ifadeye malzeme teşkil edebilecek bir nakli burada vermek istiyoruz. Buna göre; Hz. Ali'nin nasihatlarının ardından Hz. Osman “Senin bu söylediklerini söyleyen kimselerin kimler olduğunu anladım. Vallahi sen benim yerimde olsaydın sana asla böyle serzenişte bulunmaz, seni kınamaz, seni böyle ayıplamazdım.” diyerek Hz. Ali'ye sitem etmiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/645-646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/189.

³⁴⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/644-645; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/43-44.

³⁴⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/645-646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*; 3/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/188-189. İbn Haldûn, Hz. Ali'nin ifadelerini “onun valileri” şeklinde aktarmıştır. Bk. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 2/143.

³⁴⁶ Yılmaz Çelik, “İlk Dönem İslam Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 79-85.

gereği William Muir'in diğer araştırmacılarından farklı bir konumda olduğu da zikredilmelidir. Zira hangi rivayetlerin “Abbâsî uydurması” kabul edileceğine dair bir esas bildirmeyen, rivayetlere dair ithamlarını delillendirmeyen Muir'in; uydurma rivayetler üreterek Velîd b. Ukbe'yi kötülediğini iddia ettiği Mes'ûdî'yi, daha sonra ashâbın mal varlıkları ile ilgili aktardığı bilgiler sebebiyle “önyargısız bir tanık” olarak nitelediği unutulmamalıdır.

3.6. Muhalefetin İsyana Dönüşmesi

Yönetime karşı muhalefet sebepleri ve İslâm şehirlerinde huzursuzluğun artması konusundan sonra Muir, isyandan önceki son merhale olarak niteleyebileceğimiz bazı hadiseler üzerinde yine rivayetlerden iktibasla durmaktadır. Bu konular, Hz. Osman'ın şikâyet ve fitne haberlerinin işitildiği şehirlere denetçiler göndermesi ve akabinde valiler ile yaptığı görüşmedir.

3.6.1. Hz. Osman'ın Şehirlere Denetçiler Göndermesi

Müellif, henüz görünürde bir hareketlilik olmasa da isyancı grupların uzun süredir gizlice yürüttükleri entrikalarının artık gün yüzüne çıktığını ve ihanet söylentilerinin ülkenin her yerinde konuşulur hale geldiğini söyleyerek konuya giriş yapmıştır. Devletin yaşam kalitesi yüksek sınıflarının (the better affected classes) yaşanan gelişmelerden tedirginlik duyduğunu, Medine'ye sürekli bu söylentilerin ihbar edildiği mektupların ulaştığını ve nihayet tavsiyeler üzerine Hz. Osman'ın; Şam, Kûfe, Basra ve Fustat gibi büyük merkezlerin her birine, şüpheli durumların herhangi bir yerde ortaya çıkıp çıkmadığını gözlemlemek ve varsa bunları bildirmek üzere güvenilir birer görevli gönderdiğini aktarmıştır.³⁴⁷ Gönderilenlerden üçünün, olağandışı bir şey keşfetmediklerini söyleyerek geri döndüklerini; dördüncüleri olan Ammâr b. Yâsir'in ise Mısırlı ayrılıkçılar tarafından ayartıldığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Hz. Osman, tüm vilayetlere bir ferman göndererek bir sonraki hac döneminde valilerini sorgulayacağını, onların aleyhine kimin bir davası ve şikâyeti varsa başkente gelmelerini; eğer valileri hatalı bulunursa gereğinin yapılacağını, aksi

³⁴⁷ Kaynaklarda; Muhammed b. Mesleme'nin Kûfe'ye, Usâme b. Zeyd'i Basra'ya, Ammâr b. Yâsir'i Mısır'a, Abdullah b. Ömer'i Şam'a ve bunlardan başka kişileri de farklı şehirlere gönderdiği rivayet edilmektedir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/647-648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/47.

takdirde insanların zihnini bulandıran temelsiz iftiraların çürütülmüş olacağını bildirmiştir. Muir, bu kederli çağrının tesiri ile insanların ağladıklarının ve Hz. Osman için Allah'tan rahmet dilediklerinin nakledildiğini belirtmiştir.³⁴⁸ Kaleme alınan bu bilgilerde Taberî ve İbnü'l-Esîr rivayetlerinin etkisi bariz olmakla birlikte, ülkedeki karışıklıktan “yaşam kalitesi yüksek sınıfların” rahatsızlık duyması ve Mısır'daki ahvali teftiş için gönderilen Ammâr b. Yâsir'in Mısırlı muhaliflerinin safına geçmesi ile ilgili yazarın bildirdikleri üzerinde durulması gerekmektedir.

İlk olarak; “Müslümanlar, insanlar, vatandaşlar” demek yerine “the better affected classes” şeklindeki kullanımı tercih eden Muir'in, hangi rivayet(ler)e dayanarak böyle bir ifadeyi tercih ettiği tespit edilememiştir. Zira incelenen kaynaklarda buna delalet edecek haberlere rastlanmamıştır. Konuya dair bir rivayette, halkın yalnızca belli bir kesiminde değil; genelinde endişe halinin hâkim olduğu ve sosyal statüleri belirtilmeksizin bir grup insanın, Halife'ye giderek “Ey Müminlerin Emiri! Bize diğer şehirlerden gelen haberler sana ulaşıyor mu?” dedikleri, Halife'nin ise “Bana iyilik ve esenlikten başka bir şeyin ulaştığı yok. Siz benim yönetim işinde ortaklarımsınız ve müminlerin de şahitlerisiniz. Gelen haberleri bana iletin, bana öğütte bulunun.” diyerek yanıt verdiği bildirilmektedir.³⁴⁹ Dolayısıyla Muir'in ya bu ifadelerin doğrudan sahibi olduğu yahut ifadelerine temel teşkil eden haberleri Taberî ve İbnü'l-Esîr rivayetlerine sadık kalmaksızın eserine aldığı düşünülmelidir. İlginç olan ise, az sonra üzerinde duracağımız Ammâr b. Yâsir hakkındaki ihanet iddiasının bu iki İslâm Tarihi kaynağında da zikrediliyor olmasıdır.³⁵⁰ Oryantalist yazarın kaynaklara yaklaşımı ve kaynaklardaki rivayetleri hangi kriterler çerçevesinde eserine aldığı sorusuna cevap olması hasebiyle bu veriler önem arz etmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserleri, Ammâr b. Yâsir'in isyancıların safına geçtiğine işaret eden rivayetler içermektedir. Bu rivayetlere göre, diğer denetçiler Medine'ye döndüğü halde Ammâr b. Yâsir'den haber alınamamış, insanlar onun başına bir şey geldiğini hatta suikasta uğramış olabileceğini düşünmeye başlamışlardır. Bu esnada Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'ten

³⁴⁸ Muir, *Annals*, 325; a.mlf., *The Caliphate*, 231-232.

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/46-47.

³⁵⁰ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/47.

gelen bir mektupta, Mısır'daki bir taifenin Ammâr'ı kendi taraflarına meylettirdikleri ve onun Abdullah b. Sebe, Hâlid b. Mülcem, Sûdân b. Humrân ve Kinâne b. Bişr ile olduğu bildirilmiştir.³⁵¹ Ancak İbn Şebbe *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere* adlı eserinde Ammâr b. Yâsir ile Sa'd b. Ebî Vakkâs arasında geçen bir diyalogu aktarmaktadır. Burada Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ammâr'a "Senin hakkında Müslümanları fesada uğrattığın ve Müminlerin Emirine düşman ettiğin hakkında bana ulaşanlar da nedir?" demiş ve onu sorgulamış, bunun üzerine Ammâr "Fitneden Allah'a sığınırım." diyerek iddiaları reddetmiştir.³⁵² Bununla birlikte *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eserinde Zehebî; Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın sorularına cevaben Ammâr'ın "Şu sarığı başımdan attığım gibi Osman'ı da vazifeden böyle attım!" dediği, Sa'd'ın ise "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi raciûn. Yazık sana! Yaşın ilerledi, kemiklerin inceldi, ömrün bitti gitti. Şimdi İslâm'ın halkasını boynundan çıkarıp atıyorsun. Dinden çırilçıplak soyunuyorsun öyle mi?" diye çıkıştığı ve bunun üzerine Ammâr'ın öfkelenerek "Sa'd'ın fitnesinden Allah'a sığınırım!" dediğini nakletmiştir.³⁵³ Ayrıca, Ammâr b. Yâsir'in böyle bir fiilde bulunduğu, ancak Medine'ye geldiğinde Hz. Osman'ın onu sorgulayarak azarladığı, Ammâr'ın ise orada bulunan sahâbiler önünde Halife'den özür dilediği ve affedilmesi üzerine de konunun tatlıya bağlandığı belirtilmiştir.³⁵⁴ Görüldüğü üzere konuya ilişkin birbirleriyle tezat oluşturan çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Muir'in bu noktada, ashâbın büyüklerinden olan Ammâr b. Yâsir'in ihanetine dair haberleri esas aldığı görülmüştür.

3.6.2. Valiler ile Görüşme

Yönetime karşı muhalefetin sebepleri ve bunların halli için Hz. Osman'ın, kaynaklarda aktarıldığı kadarıyla, Medine'de valileri ile iki kez görüştüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki hicretin 34. yılında, Saîd b. Âs'ın isyancılar tarafından Kûfe'ye alınmaması ve onların talepleri doğrultusunda Halife'nin Ebû

³⁵¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/47.

³⁵² Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şaltût (Beyrut: y.y., 1410/1990), 3/1122-1123.

³⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 3/434.

³⁵⁴ Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, 142.

Mûsâ el-Eş'arî'yi vali olarak atamasının akabinde gerçekleştirilmiştir. Diğer görüşme ise bir sene sonra hicrî 35 yılında, Hz. Osman'ın şehirlere denetçiler göndermesinin ertesinde icra edilmiştir. Yapılan ilk görüşmede Kûfe valisi Saîd b. Âs, isyancıların ortadan kaldırılmasını; Basra valisi Abdullah b. Âmir, isyancıların cihatla meşgul edilmelerini; Suriye valisi Muâviye, valilerin muhalefet meselesi ile yakında ilgilenmelerini; Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise muhaliflerin mal-mülk ile susturulmalarını önermiştir. Tavsiyeleri dinleyen Hz. Osman'ın, valilerine emirleri altındakileri boş bırakmalarını, onları uzun seferlere çıkarmalarını tembihlediği³⁵⁵ ve kendisine muhtaç olmaları için isyancıların atıyyelerini kesmelerini emrettiği rivayet edilmiştir.³⁵⁶ Hac döneminde yapılan ikinci görüşmede ise Saîd b. Âs, asılsız iddiaları yayanların bertaraf edilmesini; Muâviye, işin valilere bırakılmasını önermiştir. Abdullah b. Sa'd ise ilginç bir teklif sunarak "İnsanlara hakları olanı vereceğine, yerine getirmeleri gereken görevleri iste." demiştir. Bunun üzerine Hz. Osman, valilerine "fitne değirmeni"nin dönmekte olduğunu, insanlara sakin olmalarını söylemelerini ve halka haklarını gerektiği gibi vererek bu konuda çok çalışmalarını emretmiştir. Sonrasında valiler, görev yerlerine dönmüşlerdir.³⁵⁷ Muir'in aktarımına gelince; onun, farklı zamanlarda meydana gelen bu iki görüşmeyi birleştirerek nakilde bulunduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü o, isim bildirmeksizin valilerin; komplocuların tutuklanması ve elebaşlarının idam edilmesi, tüm asi erkeklerin maaşlarının ceza olarak kesilmesi, halk arasında tefrika çıkaranların yeni bir sefer yoluyla dağıtılmaları ve valilerin yönetim usullerini düzeltmesi önerilerinde bulduklarını belirtmiştir. Bununla birlikte müellif; son karar olarak Hz. Osman'ın, kesinlikle kan dökülmesini istemediğini³⁵⁸ ve

³⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/643; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/187.

³⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/643; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/41-42.

³⁵⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/48.

³⁵⁸ Hz. Osman, valilerin nasihatlerini dinledikten sonra "Biz bu fitneyi iyilikle, tatlılıkla ve insanlara Allah'ın emrettiği sınırlar çerçevesinde ihsanlarda bulunarak yok etmeye çalışacağız. Allah, benim insanlara karşı hayırdan başka bir şey dilemediğimi biliyordu." demiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/48. Sadece bu olay özelinde değil, genel olarak Hz. Osman'ın, Müslüman kanı dökülmemesi hususunda kararlı bir duruş sergilediği bilinmektedir. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde üzerinde duracak olsak da Hz. Osman'ın konuya dair hassasiyetine misal olacak birkaç rivayeti zikretmek istiyoruz. İsyancılar Medine'ye geldiklerinde Hz. Osman, Medine ehlini mescitte toplamış ve onlardan çözüm önerileri istemiştir. İnsanlar ona; isyancılarla savaşmasını, zira Hz. Peygamber'in imamın olduğu yerde başka imam seçmeye kalkanın öldürülmesini

onaylayabileceği tek çarenin savaşmaları için muhaliflerin yabancı ülkelere gönderilmesi olduğunu nakletmiştir.³⁵⁹

3.6.3. Hz. Osman'ın, Muâviye'nin Yardım Önerisini Reddedişi

Valiler ile yapılan bu toplantının, krizin çözümüne katkı sağlamadığını düşünen Muir, şehirden ayrılmak üzere olan Muâviye'nin önce Hz. Osman ve ardından da bazı sahâbîlerle yaptığı görüşmeleri aktarmıştır. Muir'in aktarımına göre Muâviye, Suriye'ye gelmesi için Hz. Osman'a yalvarmış, ama Halife, “Canımı kurtarmak için bile Peygamber'in ikamet ettiği diyarı ve onun mukaddes bedeninin yattığı şehri terk etmeyeceğim.” diye cevap vermiştir. Muâviye'nin “Öyleyse yanında durması için bir ordu göndermeme izin ver.” teklifini de “Hayır, yapmayacağım. Peygamber'in evinin çevresinde oturanlara asla sert davranmayacağım yahut üzerlerine silahlı adamlar yollamayacağım.” diyerek kesin bir dille reddetmiştir. Bunun üzerine Muâviye, “Öyleyse seni bekleyen yıkımdan başka bir şey göremiyorum.” demiş, Hz. Osman ise, “Allah benim savunmamdır. O bana yeter.” demiştir.³⁶⁰

Yazar, özü itibariyle problem teşkil etmese de, burada sahâbe arasında geçen konuşmaları manen aktararak rivayetlerin aslından uzaklaşmıştır. Küçük farklılıklarla birlikte kaynaklardaki rivayetler şöyledir: Muâviye, Hz. Osman'a “Sana karşı isyan ettiklerinde kendilerine mukavemet edemeyeceğin kimseler sana saldırmadan evvel benimle Şam'a gel. Zira Şam ehli hala istikamet üzeredirler.” demişti. Hz. Osman ise bu sözlere “Ben Rasûlullah'ın komşuluğunu boğazım kesilecek olsa dahi hiçbir şeye değişmem.” diyerek yanıt vermiş, bunun üzerine Muâviye, “O halde, seni onlara karşı koruyacak bir ordu göndereyim.” demiş, Hz. Osman ise “Aralarında konuşlanacak askerler sebebiyle Rasûlullah'ın komşularının rızkını kısmış ve Ensâr ile Muhâcirîni geçim darlığına sokmuş olurum.” diyerek bu teklifi reddetmişti. (İbnü'l-Esîr, Hz. Osman'ın sadece “Ben Rasûlullah'ın komşularını sıkıntıya sokmam.” dediğini nakleder.) Muâviye bunun üzerine “Yâ Emîra'l-Mü'minîn!

emrettiği sözlerini hatırlatarak kan dökmesini tavsiye etmişlerdir. Fakat Hz. Osman bunu kesin şekilde reddettiği bir konuşma yapmıştır. Bk. Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, 2/650-651.

³⁵⁹ Muir, *Annals*, 326; a.mlf., *The Caliphate*, 232-233.

³⁶⁰ Muir, *Annals*, 327; a.mlf., *The Caliphate*, 233.

Vallahi ya suikasta uğrayacaksın ya da sana savaş açılacak.” deyince Halife “Allah bana yeter. O ne güzel vekildir.” diyerek konuyu kapatmıştı.³⁶¹

Naklettiği bu diyalogun ardından Muir; Muâviye’nin yol üzerinde aralarında Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın da bulunduğu Kureyşli bir grubun yanından geçtiğini ve onlara uyarı mahiyetindeki şu sözleri söylediğini bildirmiştir: “Size, bu çaresiz yaşlı adamı emanet ediyorum. Ona yardım edin, bu sizin için daha iyi olur. Hoşça kalın.” Muâviye gittikten sonra Hz. Ali, “En iyisi onun dediği gibi yapmaktır.” demiş, Zübeyr ise “Vallahi, ne senin ne de benim göğsüme bugün Osman’ın bu yükünden daha ağır bir yük binmemiştir.” demiştir.³⁶²

İslâm Tarihi kaynakları ile mukayese edildiğinde Muir’in anlatımının rivayetlerle neredeyse paralel olduğu görülecektir. Fakat bununla birlikte, üzerinde durulması gereken bir husus bulunmaktadır. Yazar, Muâviye’nin tehditle karışık bir uyarıda bulunduğunu anladığımız konuşmasının ardından Hz. Ali’nin “En iyisi onun dediği gibi yapmaktır.” dediğini söylemiştir. Fakat rivayetlere göre bu çeviri “Bu durumda bir hayır olacağını zannetmiyorum.” şeklinde yapılmalıdır.³⁶³ Zübeyr b. Avvâm’ın sözlerini doğru tercüme ettiği anlaşılan Muir’in, Hz. Ali’nin sözlerini niçin bu şekilde çevirdiği hususunda iki ihtimal akıllara gelmektedir. İlk ihtimal; bu çevirinin Muir’in Arap diline vukufiyetinin yetersizliğinden kaynaklandığına ilişkindir. İkincisi ise; yazarın, şayet Muâviye böyle bir uyarıda bulunmasaydı, bir karışıklık durumunda Hz. Ali’nin Halife’ye yardım etmeyi düşünmediğini, bu uyarı üzerine “En iyisi onun dediği gibi yapmaktır.” diyerek buna mecbur kaldığını düşündürmek istemesi ile ilgilidir. Tezimizin ilerleyen sayfalarında daha iyi anlaşılacağı üzere; Hz. Ali’nin muhasara altındaki Hz. Osman’a desteği hakkında olumsuz bir kanaate sahip olduğu tespit edilen müellifin, okuyucuya da benzer bir fikri vermek istediği düşünülebilir. Üstü kapalı bir ithamı ihtiva eden bu sözlerden sonra Muir, Hz. Ali ve ashâb için dolaysız şekilde artarak devam edecek suçlamalarda bulunacaktır.

³⁶¹ Taberî, *Târîhu ’l-ümem ve ’l-mülûk*, 2/650; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi ’t-târîh*, 3/50.

³⁶² Muir, *Annals*, 327-328; a.mlf., *The Caliphate*, 233.

³⁶³ Taberî, *Târîhu ’l-ümem ve ’l-mülûk*, 2/649; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/308; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi ’t-târîh*, 3/50; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-nihâye*, 10/267, Endelüsî, *et-Temhid ve ’l-beyân fi-makteli ’ş-şehîd Osmân*, 1/102.

3.7. İsyancıların Medine Saldırısı ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Hz. Osman'ın şehadeti ile sonuçlanan isyan hadisesinin planının yapılması, isyancı taifenin Medine'ye gelerek kamp kurmaları ve ardından yaşanan talihsiz olaylar silsilesi hakkında yine hususen Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerindeki rivayetlerinden faydalanmak suretiyle Muir, tasvîrî bir tarih anlatısı sunmuştur. Bunu yaparken okuyucu ile paylaştığı veriler, veriler üzerinden ortaya koyduğu değerlendirme ve iddialar ile misyoner-oryantalist kimliğini açıkça göstermeye devam etmiştir.

Müellif, valilerin görev yaptıkları şehirlerden uzak olmasının sebep olduğu idarî boşluğun isyana hız kazandırdığını ve bir eylem planının belirlendiğini ifadeyle konuya giriş yapmıştır. Muir'e göre bu kolektif hareket, umre yapma bahanesiyle Mekke'yi ziyaret etmek istediklerini bildirerek harekete geçmiştir. Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hz. Osman'ı haberdar etmek için hemen bir mektup göndermiş, onları takip etmesi emredilince emri yerine getirmiş; fakat isyancılar, çoktan onun karşı koyamayacağı kadar ilerlemişlerdir. Abdullah b. Sa'd şehre geri döndüğünde ise Mısır'ı bir hainin eline geçmiş olarak bulmuştur. Muir'in, isim vermeksizin zikrettiği bu "hain", Muhammed b. Ebî Huzeyfe'dir. Kendisinin daha sonra Mısır'dan ayrılıp Filistin'e gittiği ve Hz. Osman şehit edilene kadar orada kaldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁴

Kûfeliler, Basralılar ve Mısırlılardan oluşan isyancı topluluğun Medine civarında ayrı ayrı kamplar kurduğunu belirten Muir; isyancıların, Hz. Peygamber'in eşlerine ve şehrin ileri gelenlerine temsilciler gönderdiklerini ve "Peygamberin evini ve istirahat yerini ziyaret etmeye, bazı valilerin görevden alınmasını talep etmeye geldik." dediklerini nakletmiştir.³⁶⁵ Ancak istedikleri izin verilmeyince her grubun

³⁶⁴ Muir, *Annals*, 329-330; a.mlf., *The Caliphate*, 234-235. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin çeşitli İslâm Tarihi kaynaklarındaki karşılıkları için bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 2/388; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/652; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/317, 29/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/53; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 3/439; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/191; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 2/146.

³⁶⁵ Taberî ve İbnü'l-Esîr'in, meşhur eserlerinde isyancıların Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'a geldiklerini ve "Biz bu beyti (Kabe'yi) ziyaret edip emirden bazı valilerimizin görevden alınmasını isteyeceğiz. Biz yalnızca bunun için buradayız." diyerek Medine'ye giriş izni istemişlerdir. Ancak bu sahâbiler buna müsaade etmemişlerdir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/652; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/51.

kendi adaylarına birer heyet yolladığını, ama olumlu geri dönüş alamadıklarını ifade eden yazarın; Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm başta olmak üzere Medine halkının asilere karşı tavrı hususunda aktardığı bilgiler önemlidir. Muir, bu sahâbîlerin kendilerine gelen elçilere sinirlendiklerini, onları Hz. Peygamber'in lânetlediği melun asiler olarak nitelediklerini söylemiştir.³⁶⁶ Ayrıca Medine halkının asilere karşı askerî hazırlık yaptıklarını, isyancıların Medine'den ayrılıyormuş gibi yapmaları üzerine silahlarını bıraktıklarını, ancak bu grubun bir anda şehre dönmesiyle herkesin şaşkınlığa uğradığını da sözlerine eklemiştir.³⁶⁷ Ne yazık ki Muir, bizzat haber verdiği bu verileri daha sonra görmezden gelerek, başta Hz. Ali olmak üzere büyük çoğunluğu ashâbdan olan Medine halkını Hz. Osman'ın şehit edilmesinden mesul tutmuş, hatta bazılarının gizli anlaşmalarla bu işin doğrudan sorumlusu olduklarını iddia etmiştir. Bu iddiaları tezimizin ilgili bölümünde inceleyeceğiz.

Muir, isyancıların, Medine'den ayrıldıkları halde yeniden bir anda çıkageldiklerini; Hz. Ali başkanlığındaki bir heyetin bunun nedenini sormak için şehrin dışına çıktığını ve isyancıların, onlara Halife'nin mührünü taşıyan bir mektubu gösterdiklerini nakletmiştir. İsyancıların hapsedilmeleri, işkence görmeleri veya ölüme mahkûm edilmeleri için emirler içeren bu mektubun³⁶⁸ Fustat yolunda acele ile yolculuk yaparken yakalanan Hz. Osman'ın hizmetçisinin üzerinden çıktığını söylediklerinde bir entrikadan şüphelenen Hz. Ali'nin, farklı yönlerde yol alan diğer isyancı grupların bu mektubun keşfediliş haberinden nasıl olup da herkesi bir kerede bir araya getirecek kadar çabuk haberdar olduklarını sorduğunu, isyancıların ise

³⁶⁶ Medine'ye girmek için gerekli izni alamayan isyancıların; Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'a elçiler yollayarak "Ya adamımıza biat edecekler ya da onlara karşı planımızı uygulayacak ve topluluklarını dağıtacağız. Sonra aniden saldırarak ve onları bertaraf edeceğiz." diyerek taleplerini ilettikleri ve adı geçen sahâbenin ise benzer cümlelerle "Salih insanlar bilirler ki Zü'l-Merve ve Zü'l-Huşub askerleri Rasûlullah tarafından lanetlenmişlerdir." diyerek onları huzurlarından kovdukları aktarılmaktadır. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/652; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/51.

³⁶⁷ Muir, *Annals*, 330-331; a.mlf., *The Caliphate*, 235.

³⁶⁸ Mektup hadisesi ile ilgili kaynaklarda oldukça fazla haber bulunmaktadır. Bazı rivayetlere göre; mektupta yalnızca isyancıların öldürülmeleri ve hapsedilmeleri emredilmiştir. Bk. Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 5/557; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/653; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/52; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/56. Ancak Muir'in de aktardığı gibi bazılarında ise gruptakilerin öldürülmesi, asılması veya el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi emri verilmiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/655-656.

“İstedığınız kadar konuşun. İşte yazı ve işte Halife'nin mührü.” diyerek itiraz ettiklerini de belirtmiştir.³⁶⁹

Özellikle *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ün konuya dair ihtiva ettiği pek çok rivayeti kullanarak, yaşanan mektup olayına ilişkin genel bir anlatı sunmaya çalıştığı anlaşılan Muir; Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın yanına gittiğini ve Halife'nin meseleyi aydınlatmak amacıyla isyancı liderleri huzuruna kabul etmeye razı olduğunu bildirmiştir. Yanına girdiklerinde Hz. Osman'a karşı şikayetlerini dillendiren isyancılar, mektup olayına dair Halife'ye sorular sormuşlar; o ise hiçbir şey bilmediğine dair yeminler etmiştir. Muir, bu yeminlerin dahi isyancıları ikna etmeye yetmediğini; onların Hz. Osman'a, her halükârda halifeliğe layık olmadığını, Allah'ın onu bu görevden azlettiğini söylediklerini aktarmış, ancak buna rağmen Hz. Osman'ın görevden çekilmeyi açıkça reddettiğini belirtmiştir. Bu tartışmanın ardından Hz. Ali oradan ayrılmış ve isyancılar şehirde kendilerine yer edinmişlerdir.³⁷⁰

Yazarın okuyucu ile paylaştığı bir dipnot bilgisinde yer alan mektup olayı ile ilgili şu ifadeler de mühimdir: “Bu belgeye dair gerçekler belirsiz olmakla birlikte, belgenin Halife'nin mührü ile mühürlendiği kesindir. Fakat onu kimin belgeye iliştiirdiği ve nasıl elde edildiği hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Kimse Osman'ın, suç ortağı olduğunu iddia etmemektedir. Gelenek içerisindeki çoğu kişi, eylemi Halife'nin sevilmeyen kuzeni Mervân'a bağlarlar. Bu anlatı boyunca Mervân,

³⁶⁹ Muir, *Annals*, 330-331; a.mlf., *The Caliphate*, 235-236. İsyancılar, ellerinde bir mektupla geri döndüklerinde Hz. Ali “Gittikten sonra sizi geri dönmeye sevk eden şey nedir?” diye sormuş, onlar “Öldürülmemizi emreden bir mektubu bir postacıyla gönderilmiş iken yakaladık. Biz kardeşlerimizin her birine yardım edeceğiz.” demişlerdir. Sanki sözleşme yapmış gibi hareket eden bu topluluğa Hz. Ali “Ey Kûfe ve Basra ehli! Birkaç günlük mesafe katettikten sonra Mısırlıların durumunu nasıl bildiniz de tekrar bize yöneldiniz? Vallahi bu, Medine'de kararlaştırdığınız bir iştir.” demiş, onlar ise “İstedığınız gibi yorumlayın. Tek sözümüz bu adamı (Hz. Osman'ı) istemediğimizdir.” şeklinde yanıt vermişlerdir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/653; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/51-52; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 2/593.

³⁷⁰ Muir, *Annals*, 331-333; a.mlf., *The Caliphate*, 236-237. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin İslâm Tarihi kaynaklarındaki karşılıkları için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/67-73; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/662-666; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/60-61. Kaynaklarda geçen rivayetlerin bir kısmında; Hz. Osman'ın, mektup olayı ile hiçbir şekilde alakasının olmadığına dair yemin ettiğini, bunun üzerine Hz. Ali ve Muhammed b. Mesleme'nin “Doğru söyledi.” diyerek onu tasdik ettikleri bildirilmektedir. Ancak akabinde büyüyen tartışma sebebiyle bu iki sahâbî, meclisi terk etmişler ve asiler de huzurdan çıkarılmışlardır. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/666.

Osman'ın başına gelen sıkıntıların müsebbibi olarak sürekli suiistimal edilir. Bu anlatıların hepsi Abbâsî nefretiyle doludur. Elbette Mervân'ın, emrin verilmesi ve mektubun gönderilmesi işine kalkışmış olması mümkündür. Ancak aslında, onun böyle bir yola girmesi için gerekli sebepler bulunmamaktadır.”³⁷¹ Muir'in buradaki değerlendirmelerine bakılarak birkaç soru sorulması icap etmektedir. Bu sorulardan ilki “Mektubun üzerindeki mührün, hilafet mührü olduğu kesin midir?” sorusu, ikincisi ise “Mervân b. Hakem'in, mektup hadisesindeki rolü tam olarak nedir?” sorusudur.

İlk soruya ilişkin Muir'in “kesindir” cevabının şüpheli bir yanıt olduğu anlaşılmaktadır. Zira kaynaklarımızda, mektubun üzerindeki mührün gerçek olmadığı ve taklit edilmiş olunabileceğinin belirtildiği rivayetlere rastlanmaktadır. Bu rivayetlerde Hz. Osman'ın, bu ihtimali asilere karşı kanıt olarak sunduğu da kaydedilmiştir. Buna göre Hz. Osman “Siz gayet iyi biliyorsunuz ki bir kişinin dilinden yazı yazılabilir, bir mühür de taklit edilebilir.” diyerek asilerin ithamlarına karşı çıkmıştır.³⁷² Nitekim Hz. Ali, onların aynı anda yeniden Medine'ye gelebilmelerinin bir kumpas olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu mektubun ve üzerindeki mührün, planları dâhilinde asiler tarafından hazırlanmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Muir, her ne kadar Mervân b. Hakem'in mektup hadisesinde rolünün olma ihtimalinden söz etse de böyle bir fiil için gerekli sebebinin olmadığını belirterek bu ihtimali geçersiz kabul etmektedir. Öncelikle müellifin Mervân b. Hakem hakkındaki rivayetleri “Abbâsî yalanları” şeklinde tavsif etmesi hatalı bir yaklaşımdır. Belâzürî, Ya'kûbî, Mes'ûdî gibi Şîa'ya temayülü olan yazarlar tarafından Benî Ümeyye'den yöneticiler hakkında asılsız, insaftan uzak ve fazla abartılı rivayetler nakledildiği ifade edilmekle birlikte³⁷³ döneme dair bilgi sahibi olmak isteyen her tarih

³⁷¹ Muir, *Annals*, 332; a.mlf., *The Caliphate*, 236.

³⁷² İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 4/1150; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/656; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, tkh. Şuayb Arnavûdî (Beirut: Müessesetü'l-Risâle, 1414/1993), 15/357; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Kitâbu Fezâ'ili's-sahâbe*, thk. Vasıyyüddin b. Muhammed Abbâs (Beirut: Müessesetü'l-Risâle, 1403/1983), 1/470.

³⁷³ İsmail Hakkı Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999), 343.

araştırmacısının icbârî olarak, çoğu Abbâsîler devrinde yazılmış bu kaynaklara müracaat etmeleri gerekecektir. Nitekim Muir'in kaynakları da bu kaynaklardır. Dolayısıyla, “Abbâsî yalanları” ürettiğini ileri sürdüğü kaynaklardan hiçbirinin adını vermeksizin böyle bir iddia da bulunmak, tüm İslâm Tarihi kaynaklarını şüpheli hale getirecektir. Esasında Muir'in bu yaklaşımı, İslâm kaynaklarında geçen hadis ve tarihî verilerin uydurma olduğuna ilişkin oryantalistlerce dile getirilen hâkim görüşün³⁷⁴ bir yansıması gibi görünmektedir. Mervân b. Hakem'in mektup olayındaki rolü meselesine geldiğimizde ise, İslâm Tarihi kaynaklarının meselede Mervân b. Hakem'in dahli olduğuna işaret eden pek çok haberi içerdiği belirtilmiştir.³⁷⁵ İbn Haldûn ise mektup olayının düzmece olduğunu ve asiler tarafından uydurulduğunu öne sürmüştür.³⁷⁶ Neticede, hadiseye dair rivayetlerin çeşitliliği ve birbirleriyle tezat oluşturur nitelikte olmaları, son tahlilde net bir tercihte bulunmayı zorlaştırmaktadır.³⁷⁷

3.7.1. Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın Tutumları

Muir, mektup olayının yarattığı hararetli tartışmanın ardından isyancıların, Mescid-i Nebevî'de kılınan namazlara katılmaya başladıklarını, fakat Hz. Osman konuşmak için ayağa her kalktığında onu yanılmaya çalışarak zorluk çıkardıklarını aktarmıştır. Hatta bir keresinde mescitte kargaşa çıkmış ve isyancılar, Medinelileri taş yağmuru ile mescitten kovmuşlardır. Bu taşlardan biri minberdeki Hz. Osman'a çarpmış ve baygın halde bitişikteki evine götürülmüştür. Halife, birkaç gün boyunca vakit namazlarına önderlik edebilmiş; fakat sonunda isyancıların küstahlığı onu evinde kalmaya mecbur etmiş ve abluka dönemi başlamıştır. Yazar; Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın, yaşanan bu kargaşanın ardından Halife'nin durumunu öğrenmek için yanına gittiklerini; ancak Mervân b. Hakem önderliğindeki Ümeyyeoğullarının daha onlar içeri girer girmez başlarına gelen bu felaketin baş

³⁷⁴ İmaduddin Halil, *Oryantalistler ve Sıyer-i Nebi*, çev. Mücahit Yüksel (İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2020), 15; Yaşar Çolak, “İslam Tarihi Çalışmalarının Batı'daki Tarihsel Gelişimi Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 106.

³⁷⁵ Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü”, 333.

³⁷⁶ İbn Haldûn, bu mektubu sahte (مجلس) kabul etmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 1/216.

³⁷⁷ Mektup hadisesi, Mervân b. Hakem'in bu işteki rolü ve buna dair görüşler ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü”, 330-338; Çelik, “İlk Dönem İslam Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem”, 82-85.

müsebbibi olarak Hz. Ali'ye bağırıp çağırıldıklarını ve bu işin vebalinin onun boynuna olduğunu söylediklerini nakletmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali öfkelenerek meclisi terk etmiştir.³⁷⁸ Rivayetler incelendiğinde, Muir'in naklettiği bu verilerin İslâm Tarihi kaynaklarından mülhem olduğu anlaşılacaktır.³⁷⁹

Yazarın bu noktadan sonra ileri sürdüğü iddialara şüpheyle yaklaşmak icap etmektedir. Zira Muir; Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi sahâbîler başta olmak üzere Medine halkının, Hz. Osman'ı muhasaracıların eline bıraktıklarını açıkça söylemektedir. O; Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın, saray (palace) kapısına dikilen gruba katılmak üzere birer oğullarını gönderdiklerini, ama esasen kendilerini, süreç boyunca tamamen arka planda tuttuklarını iddia etmiştir. Ayrıca Muir, Ümeyyeoğulları'nın Hz. Ali'ye yaptıkları suçlamaları da “bu doğrudur.” diyerek onaylamıştır. Cesareti ve yiğitliği şöhret bulmuş olan Hz. Ali'nin, Ümeyyeoğulları'nın sarf ettiği sözler sebebiyle meclisi terk etmesini ise “acımasız ve korkakça bir firar” (a cruel and dastardly desertion) olarak nitelemiş ve onun, Hz. Osman'ı asilerle baş başa bıraktığını ima etmiştir.³⁸⁰ Eserinin ilerleyen sayfalarında müellif, adı geçen sahâbîlerin isyancılarla anlaşmaları olduğunu ve bu sebeple halifelerinin kaderine soğukkanlılıkla kayıtsız kaldıkları iddiasında da bulunmuştur.³⁸¹

Kaynaklardaki pek çok rivayet göz önünde bulundurulduğunda, bu sahâbîler özelinde Medine ehlinin muhasaraya karşı gerekli önlemi alamamaları ve Hz. Osman'ın şehit edilmesini önleyememelerinin birtakım sebepleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeplerden ilkinin zaten Muir kendisi de zikretmektedir. Ona göre isyancı grubun Medine'ye ani dönüşü, savaş teçhizatını çıkarmış şehir halkını hazırlıksız yakalamıştır. Bu sayede isyancılar şehrin hâkimiyetini büyük oranda ele

³⁷⁸ Muir, *Annals*, 333-334; a.mlf., *The Caliphate*, 237-238.

³⁷⁹ Muir'in aktardığı bu rivayet İbnü'l-Esîr rivayetidir. Taberî ise konuya dair beş ayrı rivayet nakletmiştir. Bunlardan yalnızca birinde Ümeyyeoğullarının Hz. Ali'ye bu sözleri sarf ettiği görülmektedir. Ayrıca bu rivayette, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'tan da bahsedilmemiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/661. İbnü'l-Esîr'in aktardığı kadarıyla olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah; yaralı haldeki Hz. Osman'ı ziyaret ettiklerinde tüm Emevîler, “Bizi helak ettin ve bu tuzakları sen hazırladın. Vallahi ulaşmak istediğine vardığında dünyayı başına yıkacağız!” demişlerdir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/53.

³⁸⁰ Muir, *Annals*, 334; a.mlf., *The Caliphate*, 237-238.

³⁸¹ Muir, *Annals*, 337; a.mlf., *The Caliphate*, 239-240.

geçirmişlerdir. Kaynaklardaki haberler, asilerin şehre dağılarak Müslümanların evlerinden çıkmalarına mâni olduklarını, çıkmayı başaranların ise yanlarına kılıçlarını almak suretiyle isyancılara şerrine karşı kendilerini korumaya çalıştıklarını, fakat buna rağmen şehirde cinayet vakalarının yaşandığını ve kim asilere karşı gelirse kılıçla muameleye uğradıklarını bildirmektedir.³⁸² Ayrıca Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın da takibata uğradıkları ve harekete her geçtiklerinde isyancılar tarafından engellendikleri nakledilmektedir.³⁸³ Muir de eserinin devamında “Şehir sakinleri, isyancıların şiddeti ve insanlık dışı muameleleri karşısında şok oldular ama hiçbiri onlara karşı çıkmaya cesaret edemedi. Bu kederli insanların çoğu evlerine kapandılar. Bazıları ise endişeye kapılarak, bu zalim manzaradan sakınmak için Medine'yi terk ettiler.” diyerek durumun vahametini işaret etmiştir.³⁸⁴ Kısacası Medine halkının asiler tarafından sindirildikleri, tüm engellemelere rağmen çabalayanların ise şiddete maruz kaldıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun yanı sıra isyanın geliştiği dönemde Medine nüfusunun oldukça az olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Hz. Osman'ın, sahâbîlerin Medine dışına çıkmasına izin vermesi ve isyanın hac dönemine denk getirilmesi şehri daha savunmasız hale getirmiştir.³⁸⁵ Câbirî, Halife'yi ablukaya alanların sayısını yaklaşık 3000 kişi olarak tespit etmiştir.³⁸⁶ Üstelik bu sayıya köleler ve ayak takımı dâhil de değildir. Bunun yanında Hz. Osman'ı müdafaa etmek için savaşılabilecek kişi sayısının 700 kadar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun haricinde şehirde yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan başka kimse bulunmamaktadır.³⁸⁷

Hz. Osman'ın katlini kolaylaştıran bir diğer sebep ise, doğrudan Hz. Osman'ın bazı emir ve kararları ile ilgilidir. Hz. Osman, kendisini korumak adına evinin kapısının önünde nöbet tutan ashâb ve evladını ısrarla bu işten vazgeçirmeye çalışmış, onlara evlerine dönmeleri emrini vermiştir. Örneğin Zeyd b. Sâbit,

³⁸² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/654-655; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/53; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, 19/305.

³⁸³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 5/53-54.

³⁸⁴ Muir, *Annals*, 337; a.mlf., *The Caliphate*, 239.

³⁸⁵ Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, 143.

³⁸⁶ Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 195.

³⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/298.

Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre ve pek çok sahâbî de bu hususta ısrarcı olmuşlar, ancak gerekli izni alamamışlardır.³⁸⁸ Öyle ki isyancılar, kapıyı ateşe verip eve girmeye çalıştıklarında dahi Hz. Osman'ın, çevresindekilere “Hacamat için dahi olsa kan akıtılmasını istemem, hiç kimsenin benim için öldürülmesini istemiyorum.” şeklinde seslendiği³⁸⁹ ve “Bana göre en iyiniz, elini ve silahını dizginleyeninizdir.” dediği haber verilmektedir.³⁹⁰ Zikredilen tüm bu sebepler, aslında Hz. Osman'ı savunmak isteyen kişilerin gardını düşürmüş olmalıdır. Sonuç olarak bazı tarih araştırmacılarının da dile getirdikleri üzere Hz. Osman'ın şehit edilmesinde ihmallerin söz konusu olabileceği kabul edilse de;³⁹¹ Muir'in yaptığı gibi neredeyse tüm suçu ashâbın üzerine yıkan iddiaların da rivayetler ışığında taraflı ve tutarsız olduğu görülecektir.

Parantez açmak istediğimiz bir diğer mesele ise; Hz. Osman'ın “sarayı/kasrı” konusudur. Bazı İslâm Tarihi kaynaklarında Hz. Osman'ın evinden “kasr/قصر” şeklinde bahsedilse de³⁹² çoğunluk “ev/دار” kullanımını tercih etmişlerdir.³⁹³ Halife'nin bazılarına göre saray olan “Zevrâ” adlı bir yapıya sahip olduğu ve bunun üzerinden insanlara seslendiği bilinmektedir. O dönemde insanların aşına olmadığı taş-kireç karışımı yapı malzemesiyle inşa edilen bu evin “saray” olarak kabul edilmesi pek mümkün değildir.³⁹⁴ Bunun yanında Ebû Zer el-Gıfârî'nin, yaptırdıkları saraylar nedeniyle Muâviye ve zenginleri eleştirdiği bilinmekte iken; aynı eleştiriyi Hz. Osman için yapmadığı da unutulmamalıdır. Ayrıca böyle bir hususun, Hz. Osman'ın muhaliflerce tenkit edilmesine yol açmamış olması da önemli bir veridir. Muir'in “saray” söyleminin İslâm Tarihi kaynaklarından ilham aldığını söylemek mümkün olmakla birlikte bu yapının “palace” şeklinde ifadesi oldukça abartılıdır. Nitekim İslâm mimarisinde ilk saray örneğinin, Muâviye tarafından Hz. Osman

³⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/70-71; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/58.

³⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/151; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/644; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/43; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/221; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/58.

³⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/70.

³⁹¹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 3/203-204.

³⁹² *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/57.

³⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/72; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 5/563; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/664; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/203.

³⁹⁴ Alucra'dan Tarihe Bakış, “Hazreti Osman Döneminden Bahseden Önemli Bir Belge”, (Erişim: 6 Ekim 2023).

devrinde Şam'da yaptırıldığı belirtilmektedir.³⁹⁵ Bunun yanı sıra Muir'in, kaynaklardaki yaygın kullanım olduğu halde "ev" kelimesini tercih etmemesinin nedenlerini ise şarkiyatçı kimliğinde aramak gerekmektedir.

3.7.2. Hz. Osman'ın Yardım Çağrısı

Muir, Hz. Osman'ın, isyancılar gerçek yüzlerini gösterir göstermez Suriye ve Basra'ya acil yardım çağrısı gönderdiğini, bu gerekliliği önceden öngörmüş olan Muâviye'nin uzun süredir hazırda beklettiği birliği Medine'ye doğru yola çıkarttığını belirtmiştir.³⁹⁶ Bunun ardından, isyancıların sert tavrına maruz kalan Hz. Osman'ın Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'a haber göndererek onları bir kez daha görme isteğini iletmesi üzerine bu kişilerin geldiğini, Hz. Osman'ın onlara ve orada bulunan isyancılara bir konuşma yaptığını aktarmıştır. Müellifin bu noktada kullandığı ifade ise oldukça ilgi çekicidir. O; Hz. Osman ile adı geçen sahâbîleri, "o an için dostlar ve düşmanlar hep birlikte oturdular." şeklindeki ifadeye eserlerinde yer vermekle düşman addetmeyi sürdürmüştür. Bilahare bu topluluğa Hz. Osman'ın önce bir giriş konuşması yaptığını ve "Allah'ın seçtiğini öldürmek için ayaklandınız. Dikkat edin ey insanlar!" dediğini, akabinde ise kuşatmacılara seslenerek "Cana kıymak ancak üç şeyle helâldir: İrtidat, cinayet ve zina. Böyle bir sebep olmadan canıma kastederseniz, kılıcı kendi boyunlarınıza asmış olursunuz. İsyân ve kan, aranızdan da ebediyen ayrılmayacaktır." dediğini nakletmiştir. Müellifin, Hz. Osman'ın Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın da içinde bulunduğu umuma seslenerek "Allah'ın seçtiğini öldürmek için ayaklandınız." dediğini ve ardından isyancılara özel olarak hitapta bulunduğunu belirtmesi³⁹⁷ yine kasıtlı bir

³⁹⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/117.

³⁹⁶ Hz. Osman için yola çıkanlar sadece Suriye ve Basra ehlerinden kişiler değillerdir. Kûfe ve Basra'dan da yardım kafilesinin yola çıktığına ilişkin haberler vardır. Medine dışından yardıma gelenler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/654; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/52. Taberî'nin naklettiği kadarıyla Muâviye, Hz. Osman'a yardım için yola çıkacak orduyu göndermede ağırından almamıştır. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr'in eserinde buna delalet edecek bir haber bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Osman, valilerine haber gönderip onlardan derhal asker göndermelerini istemiştir. Muâviye bu konuda biraz duraksamış, fakat Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin dedesi Yezîd b. Esed el-Kasrî Şam halkından bazı kimseleri yanına alarak büyük bir kitleyle birlikte Halife'ye yardım etmek üzere yola koyulmuştur. Ama Vâdilkurâ'da Hz. Osman'ın şehadet haberini almışlardır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/61.

³⁹⁷ Muir, *Annals*, 334-336; a.mlf., *The Caliphate*, 238-239.

şarkiyatçı yaklaşıma işaret etmektedir. Nitekim kaynaklarımızdaki bu diyaloga dair rivayetler incelendiğinde, Hz. Osman'ın ashâbı suçladığına ya da mecliste bulunanlara ayrı ayrı hitap ettiğine dair deliller ile karşılaşılmamaktadır.³⁹⁸ Dolayısıyla yazarın ifadelerinin, “Hz. Osman’a düşman olan ashâb” fikrine hizmet etmesi için üretildiğini söylemek mümkündür.

3.7.3. Abluka ve Susuzluk

Muir, asilerin Halife'ye yardım için yola çıkan birliklerden haberdar olduklarında Hz. Osman'ın suya ulaşımını dahi engellediklerini, Hz. Osman'ın evine ulaşan her yolun kapatılarak hiç kimsenin girişine ve çıkışına izin verilmediğini bildirmiştir. Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın ricası üzerine isyancılara, Halife'ye savaş meydanındaki tutsaklara davrandıklarından daha zalimce davrandıklarını ve kâfirlerin bile susamış bir düşmana su verdiklerini söyleyerek sitem ettiğini nakletmiştir.³⁹⁹ Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Habîbe'nin yaşananlara üzüldüğünü, Hz. Ali'nin yardımıyla Hz. Osman'a su taşımaya çalıştığını; ama ne cinsiyetinin ne rütbesinin ne de Hz. Peygamber'in eşi olmasının ona kabaca davranılmasına engel olmadığını belirtmiştir.⁴⁰⁰ Esasında Muir'in, Medine'deki vahim durumun farkında olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in eşine sergiledikleri tavrın çok daha korkuncunu, Hz. Osman kanlar içerisinde iken eşi Nâile bint Ferâfisa yaşamıştır. Her türlü ahlakî değerden ve İslâmî incelikten yoksun bu insanların Nâile hakkındaki çirkin sözleri ve fiilleri kaynaklarımızda kendisine yer bulmuştur.⁴⁰¹ Muir'in bunları

³⁹⁸ İslâm Tarihi kaynaklarında hadisenin aktarımı için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/672-673; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/62-63; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 2/148.

³⁹⁹ Hz. Ali, isyancıların karşısına geçmiş ve onlara “Ey insanlar! Bu yaptığınızı ne müminler ne de kafirler yapar. Bu adamı ihtiyacından mahrum etmeyin. Rumlar ve Farmlar esir aldıklarını yedirir, içirirler. Kaldı ki bu adam size dokunmadı. Onu muhasara etmeyi ve öldürmeyi nasıl meşru görürsünüz!” demiştir. Ancak asiler, “Hayır, vallahi yemesine ve içmesine izin vermeyeceğiz.” diye karşılık vermişlerdir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/672; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, 19/303; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 2/147.

⁴⁰⁰ Muir, *Annals*, 336-337; a.mlf., *The Caliphate*, 239. Hz. Osman'a su ulaştırmak için harekete geçen Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Habîbe'nin maruz kaldığı muamele ve yaşadıkları ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/672; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/63; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/434; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, 19/307; Endelüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fi-makteli's-şehîd Osmân*, 1/128; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Hâldûn*, 1/149.

⁴⁰¹ Halife'yi şehit eden isyancılardan birisi Nâile'nin üzerindeki elbiseyi çekip almış, vücudu açıkta kalınca Nâile gözyaşları içinde feryat etmiştir. Bu esnada isyancılardan bir diğeri onun kalçasına vurmuş ve “Ne büyük kalçası varmış.” demiştir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/676;

görmemiş olması imkansızdır. Esasında tüm bu korkunç hadiseler; asilerin şehrin hâkimiyetini Medine halkının kendilerine karşı koymasını oldukça zorlaştıracak derecede ele geçirdiklerinin kanıtı niteliğindedir.

3.7.4. Hz. Aişe'nin Mekke'ye Gitmesi

İslâm şehirlerinden gelen yardımın yaklaşması ile isyancıların bitirici bir saldırı başlattığını ifade eden Muir, bu esnada Hz. Aişe hakkında da bazı mülahazalarda bulunmuştur. O, hac yapmak için Mekke'ye gidecek gruba katılan Hz. Aişe'nin, bu sayede kendini isyancılarla olan birlikteliğinden kurtardığını ve kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'i de aynı amaçla kendisi ile gelmeye ikna etmeye çalıştığını fakat onun bu teklifi reddettiğini belirtmiştir. Ayrıca fevri/düşüncesiz (impulsive) olmakla nitelediği Hz. Aişe'nin daha önce halkı Hz. Osman'a karşı kışkırtmakla suçlandığını da sözlerine eklemiştir.⁴⁰²

İslâm Tarihi kaynaklarındaki haberler incelendiğinde, Hz. Aişe'nin isyancılarla iş birliğini ima eden görüşlerin yersizliği ortaya çıkacaktır. Hilafeti döneminde Hz. Osman'a belki de mevcut atmosferden etkilenerek birtakım yıkıcı olmayan⁴⁰³ eleştirilerde bulunan Hz. Aişe'nin, Halife'nin katli için yahut azli için planlar yaptığını düşünmemizi sağlayacak hadiselerin yaşanmadığı belirtilmiştir.⁴⁰⁴ Öyle ki ona Halife'nin aleyhine şahsı adına yazılan mektuplar hakkında sorular sorulunca, bunların hiçbirinden haberinin olmadığını söyleyerek iddiaları reddetmiştir.⁴⁰⁵ Bunun yanında ne Muâviye'nin ne de Mervân gibi olayın şahitlerinden olan kişilerin ona yönelik bir suçlamada bulunmadıkları; aksi durumda Hz. Osman'ın kanını dava edenlerin bu durumu mutlaka dillendirecekleri ifade edilmiş ve Hz. Aişe'nin bu işten masum olduğunu dile getirilmiştir.⁴⁰⁶ Esasında Muir de Hz. Aişe'nin ihanetine yahut kışkırtıcı faaliyetlerini kanıtlayacak hiçbir örnek vermeksizin bu ithamlarda bulunmuştur.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/68; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 70/138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/210.

⁴⁰² Muir, *Annals*, 338; a.mlf., *The Caliphate*, 240.

⁴⁰³ Ali Aksu, "Hz. Osman'ın Yönetim Anlayışı", *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 321.

⁴⁰⁴ Önal, "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler", 1308.

⁴⁰⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 4/1225; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 5/596.

⁴⁰⁶ Önal, "Hz. Osman'ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler", 1308-1309.

3.7.5. Hz. Osman'ın Katledilişi

Muhasara, saldırı ve Hz. Osman'ın öldürülüşü ile ilgili farklı bilgiler ihtiva eden pek çok rivayet İslâm Tarihi kaynaklarındaki yerini almıştır. Bu noktada müellif, rivayetleri kendince ortak bir zeminde buluşturmuştur. Buna bağlı olarak Muir'in, saldırıya ve o esnada yaşananlara dair fazla ayrıntıya yer vermese de yeterli tasviri sunduğu söylenebilir. Buna göre; Hz. Osman'ın evine her yandan saldırı başlamış, müdafaacılar artık yerlerini koruyamayarak saray kapısından çekilmek zorunda kalmışlardır. Sarayın (palace) kapısı taşlarla yıpratılmış, ardından ateşe verilmiştir. Bu esnada, bitişik bir binanın çatısına tırmanan bir başka grup, daha kolay bir yol bulmuş ve eve sızmayı başarmıştır. Hz. Osman'ı korumaya çalışan Mervân b. Hakem bu şahıslar tarafından saldırıya uğramış ve ağır yaralanmıştır.⁴⁰⁷

Müellif, bunlar yaşanırken dizlerinin üzerine koyduğu Kur'an'ı okuyarak kaderini bekleyen Hz. Osman'ın üzerine üç asinin yürüdüğünü, ancak onun ağırbaşlı tavrı karşısında şaşkına dönüp geri döndüklerini kaleme almıştır. Bunun üzerine kin ve hiddetle dolu olan Muhammed b. Ebî Bekir'in içeri koşarak Hz. Osman'ı sakalından yakaladığını ve “Allah seni kahretsin, yaşlı budala!” diyerek bağırıldığını; Hz. Osman'ın ise sakince “Sakalımı bırak. Ben budala değilim, Osman dedikleri o halifeyim.” dediğini belirtmiştir. Hiddeti azalmayan bu şahsın devam eden hakaretlerine yanıt olarak Hz. Osman'ın bu kez, “Kardeşimin oğlu! Baban olsa bana böyle hizmet etmezdi. Senden Allah'a sığınırım. Rabbim, bana yardım et!” diyerek Allah'a yakarıшта bulunduğunu ve Muhammed b. Ebî Bekir'in ancak bu sözlerin tesiriyle geri çekildiğini de sözlerine ilave etmiştir.⁴⁰⁸ Bunun ardından Muir, isyancı liderlerinin Halife'nin bedenine kılıçları ile vurduklarını, okuduğu Kur'an'ı ayakları altında çiğnediklerini ve yerlere saçılan Kur'an yapraklarını toplamaya çabalayan Hz. Osman'ın kanının “Eğer isyan ederlerse, şüphesiz onlar bölücüdürler. Rabbin senin intikamını tez zamanda alır.” ayetinin üzerine aktığını belirtmiştir.⁴⁰⁹ Muir,

⁴⁰⁷ Muir, *Annals*, 338; a.mlf., *The Caliphate*, 240-241.

⁴⁰⁸ Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde Hz. Osman ile Muhammed b. Ebî Bekir arasında geçen konuşmaya dair çeşitli haberler bulunmaktadır. Bu rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/676-677; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/67-68.

⁴⁰⁹ Muir, *Annals*, 339; a.mlf., *The Caliphate*, 241.

ayetin tercümesini yaşanan hadisenin muhtevasına uygun hale getirmiş olmalıdır. Zira ayetin aslının, yazarın tercümesinden oldukça farklı olduğu tespit edilmiştir.⁴¹⁰

Yazar, Nâile bint Ferâsifa başta olmak üzere evde bulunan ahalinin Hz. Osman'ı koruma çabalarına da örnekler vermiştir. Nâile'nin, saldırıya uğrayan kocasının üzerine atıldığını ve bu esnada parmaklarından bazılarının bir kılıç darbesi ile koptuğunu; ancak çabaların sonuçsuz kaldığını ve neticede Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürüldüğünü, cesedine işkence edildiğini⁴¹¹ ve beytül mâlin yağmalandığını⁴¹² kaydetmiştir.⁴¹³

3.7.6. Hz. Osman'ın Defni

Muir, Hz. Osman'ın katline ilişkin naklettiği malumatın sonrasında Halife'nin defnedilmesi meselesine de değinmiştir. İsyancılar gider gitmez saray (palace) kapısının kilitlendiğini ve böylece olay yerindeki üç cesedin üç gün üç gece boyunca içeride beklediğini belirten yazar; daha sonra Kureyş'in ileri gelenlerinden bazılarının Halife'nin cenazesini gömmek için Hz. Ali'den izin aldıklarını ve cenaze alayının akşam karanlığında şehrin dışındaki mezarlığa doğru ilerlediğini, ancak isyancıların tabutu taş yağmuruna tutmaları sebebiyle naaşın mezarlıkta değil de bitişik bir tarlada aceleyle toprağa verildiğini nakletmiştir. Müellifin belirttiğine göre sonraki yıllarda bu tarla, Mervân b. Hakem tarafından ana mezarlığa eklenmiştir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Müellif Bakara sûresinin 137. ayeti olduğunu belirttiği (aslında 138. ayettir.) bu ayetin İngilizce tercümesini “If they rebel, surely they are schismatics; thy Lord will swiftly avengge you.” şeklinde yapmıştır. Ancak ayetin aslı bu çeviri ile uyuşmamaktadır. Bk. *Kur'ân Yolu* (Erişim 08.10.2023), Bakara 3/137. “Eğer onlar da sizin inandığımız gibi inanırlarsa kesinlikle doğru yolu bulmuş olurlar; fakat eğer yüz çevirirlerse bilesin ki bir ayrılıkçılığın içindedirler. O takdirde artık onlara karşı Allah sana yeter. O, işitendir, bilendir.”

⁴¹¹ İsyancılar, Hz. Osman'ın başını kesmek istemişler, fakat Nâile ve çocuklarının diğer bir annesi onun üzerine kapanarak buna engel olmaya çalışmışlardır. İsyancılar onları bir kenara atıp tokatlamışlar, İbn Udeys adlı şahıs “Bırakınız.” diye emir verdikten sonra Umeyr b. Dâbi'i el-Bercemî adında birisi gelerek Halife'nin kaburga kemiklerine tekme atıp kemiklerini kırmış ve şöyle bağırmıştır: “Benim babamı ölünceye kadar hapse attın, babam da orada öldü.” Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/68; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, 19/498.

⁴¹² Beytül mâlin yağmalanması hadisesi hakkında İslâm Tarihi kaynaklarında veri bulunmaktadır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/211; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 2/150.

⁴¹³ Muir, *Annals*, 339-340; a.mlf., *The Caliphate*, 241-242.

⁴¹⁴ Muir, *Annals*, 340-341; a.mlf., *The Caliphate*, 242. Sir William Muir'in aktardığı bilgilerin İslâm Tarihi kaynaklarındaki karşılıkları için bk. Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/687; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/213.

Muir, Hz. Osman'ın böylece, on iki yıllık hilafetinin ardından seksen iki yaşında öldüğünü bildirmiştir.⁴¹⁵

Muir'in tarla olarak zikrettiği mevkiinin Haşşükevkeb adı verilen Yahudi mezarlığı olması muhtemel görünmektedir.⁴¹⁶ Peki Hz. Osman'ın mezarı, Muir'in belirttiği gibi Mervân b. Hakem tarafından mı Cennetü'l-Bakî'ye dâhil edilmiştir? Yazar, bu noktada kaynaklardaki verilerle ters düşmektedir. Zira, Hz. Osman'ın mezarının Muâviye b. Ebî Süfyan tarafından Cennetü'l-Bakî'ye dâhil edildiği bilgisi pek çok rivayetin ortak noktasıdır.⁴¹⁷

3.7.7. Hz. Osman'ın Karakteri

Hz. Osman'ın; kibarlığı dışında şahsiyeti, birkaç husus haricinde icraatları ve yönetim anlayışı hakkında eseri boyunca müspet herhangi bir görüş ortaya koymayan Muir; dar görüşlülük (narrow), iradesizlik (irresolute), zayıflık (weak), bencillik (selfishness) ve adam kayırmacılıkla (nepotism) itham ettiği Hz. Osman için eserlerinde “İçine battığı felaketler, karakterinin kusurlarını o kadar keskin bir şekilde ortaya koyuyor ki, daha fazla betimlemeye pek gerek yoktur.” ifadesine yer vermiştir. Son olarak yazar; yalnızca belli bir dönem hilafette muktedir olabilen Hz. Osman'ın karakterindeki kusurların ve Kureyşliler ile Arapların geri kalanı arasındaki mücadelenin ülkeyi ölümcül bir bölünmeye sürüklediğini de sözlerine ekleyerek, Hz. Osman dönemine ayırdığı bölümü nihayete erdirmiştir.⁴¹⁸

3.8. Sir William Muir'in Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi

William Muir'in Hz. Osman dönemine dair nakil ve değerlendirmelerini aktardıktan sonra, yazarın meselelere yaklaşımındaki yöntemlere, kaynakları kullanırken takip ettiği usule ve döneme dair meseleler ve şahıslar için kullanmayı

⁴¹⁵ Muir, *Annals*, 341; a.mlf., *The Caliphate*, 242. Hz. Osman'ın Zilhicce ayında katledildiği hususunda tarihçilerin ittifak ettikleri, fakat yaşının kaç olduğu noktasında ihtilafın bulunduğu belirtilmektedir. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/689-690.

⁴¹⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 4/1276; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/687-689; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/69-70; Endelüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fî-makteli's-şehîd Osmân*, 1/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/213.

⁴¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/687; Endelüsî, *et-Temhîd ve'l-beyân fî-makteli's-şehîd Osmân*, 1/145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/70. Çağdaş kaynaklarda da Mervân b. Hakem isminden değil, Muâviye b. Ebî Süfyan'dan bahsedilmektedir. Bk. Yiğit, “Osman”, 33/441.

⁴¹⁸ Muir, *Annals*, 341; a.mlf., *The Caliphate*, 242-243.

tercih ettiği üsluba dair genel bir tahlile yer vereceğiz. Böylelikle hem metin içerisinde işaret edilen hususlar bir bütün olarak görülebilecek hem de Muir'in yaklaşımları hakkında bir perspektif sunulacaktır.

Aşağıda zikrettiğimiz meselelere atıf verilirken yalnızca William Muir'in eserlerine atıfta bulunulmuştur. Zira meseleler tezimizin ilgili başlıkları altında İslâm Tarihi kaynaklarımıza atıf verilmek suretiyle nakledilmiştir. Tekrara düşmemek adına bu usul tercih edilmiştir.

3.8.1. Kaynak Kullanım Yöntemi

Muir'in *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall*'ın önsözlerinde ifade ettiği üzere, eserlerinin en önemli kaynakları Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'idir. Bu eserler dışında farklı kaynaklardan da yararlandığını belirtse de özellikle İbnü'l-Esîr rivayetleri başta olmak üzere bu iki kaynağı esas alarak eserlerini kaleme aldığı anlaşılan müellif, pek çok haberin nakledildiği konularda rivayetleri genel bir muhteva dairesinde aktararak tasvîrî/betimleyici bir anlatım ortaya koymuştur. Ancak bu yaklaşım, şarkiyatçı zihin dünyası dâhilinde tarih kurgusunu inşa eden Muir'in tarihî veri olmak hasebiyle rivayetlerin kıymetli pek çok detayını göz ardı etmesine, rivayetlerin siyak-sibaklarını yani bağlamlarını görmezden gelmesine, rivayetlere rahatlıkla asılsız ilaveler yapmasına, kimi zaman rivayetlerdeki malumatı açıkça çarpıtmasına veya asılsız yahut hatalı çıkarım ve yorumlarda bulunmasına neden olarak akademik ilmî etiğe aykırı birtakım problemleri beraberinde getirmiştir.

Elbette bu husus, müellifin ilk dönem kaynaklarına yaklaşımı ve bunları kullanım usulü ile doğrudan alakalıdır. Muir, rivayetleri hangi kriterler doğrultusunda seçtiği ve hangi kaynaklardan iktibasla elde ettiği konularına temas etmemektedir. Bu yüzden çalışma boyunca yazarın her bir iddiası asıl kaynaklara inilerek değerlendirilmiş, yaptığı yorumlar kaynaklardaki bilgilerle mukayese edilmiştir. Görüldüğü kadarıyla Muir bu yöntemin yarattığı boşluğu iyi değerlendirmiş; kendisinin de sıklıkla kullandığı herhangi bir kaynağın kendi görüşlerine aykırı veriler naklettiği durumlarda bunların “Abbâsî uydurmaları” olduğunu yahut Abbâsî

geleneğine bağlı yazarlarca nakledildiğini ileri sürmüştür.⁴¹⁹ Ancak bu ifadelerin işaret ettiği yazarların kimler olduğunu belirtmemesi, neredeyse tamamı Abbâsîler devrinde yaşamış olan İslâm Tarihi müverrihlerini umumen töhmet altında bırakmaktadır. Esasında konuya dair yazarın objektif olmayan taraflı tutumu, bazı örnekler özelinde de kendini izhar etmektedir. Onun Mes‘ûdî ve Vâkıdî hakkında kaleme aldıklarını hatırlamakta fayda vardır. Zira Muir, Mes‘ûdî’yi uydurma haberler üreten bir tarihçi olarak kaydettiği bir meselenin akabinde, zengin sahâbîlerin mal varlıkları ile ilgili aktardıklarından dolayı “önyargısız bir tanık” olmakla övmüş;⁴²⁰ hem *Annals* hem de *The Caliphate*’de yalancılıkla itham ettiği Vâkıdî’yi ise Garânîk hadisesinden bahsetmesi dolayısıyla *The Life of Mahomet* adlı eserinin önsözünde dürüstlikle taltif etmiştir.⁴²¹ Netice itibarıyla bu bulgular, William Muir’in ilmî etiğe sadakatini ve eserlerinin güvenilirliğini şüpheli hale getirmektedir.

Tüm bu konulara kısaca temas ettikten sonra, Muir’in tasvîri/betimleyici tarih anlatısı ve buna bağlı olarak geliştirdiği kaynak kullanım usulünün kasıtlı yahut kasıtsız olarak ortaya çıkardığı problemler üzerinde duracağız. Muir’in kaynak kullanım yöntemine dair çok sayıda örneği çalışmamız boyunca zikrettik. Dolayısıyla başlıklar altında pek çok örnekten yalnızca bazılarını işaret edilecektir. Nitekim bunlar dahi Muir’in yöntemindeki hâkim tavrı açıklığa kavuşturacaktır.

3.8.1.1. Rivayetleri Göz Ardı Etmesi

Müellif, eserlerinde ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarından istifade etmesine rağmen yeri geldiğinde taraflı bir tutumla rivayet tercihinde bulunmuş ve pek çok kaynakta zikredilse dahi kendi tarih kurgusu ile tezat teşkil edecek haberleri görmezden gelerek meseleleri seçmecî bir anlayışla zikretmiştir. Hz. Osman’ın Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh ve Mervân b. Hakem’e verdiği iddia edilen ihsanların daha sonra Halife tarafında geri alındığına dair rivayetleri zikretmemesi,⁴²² Ebû Zer el-Gıfârî’nin kendi rızası ile Rebeze’ye gittiğine ilişkin haberleri görmezden gelerek

⁴¹⁹ Muir, *Annals*, 292; a.mlf., *The Caliphate*, 204.

⁴²⁰ Muir, *Annals*, 304, 309; a.mlf., *The Caliphate*, 220.

⁴²¹ Muir, *Annals*, 299-300; a.mlf., *The Caliphate*, 211-212; a.mlf., *The Life of Mahomet*, 1/Ixxiii.

⁴²² Muir, *Annals*, 299-300; a.mlf., *The Caliphate*, 211-212.

sadece sürgün edildiğinin bildirildiği rivayetleri kabul etmesi⁴²³ ve Muâviye'nin sürülen muhaliflere karşı oldukça olumlu yaklaştığının görüldüğü pek çok nakilden birisinin içinde geçen nispeten sert bir konuşmayı esas alarak konuyu anlatması⁴²⁴ bu duruma örnek gösterilebilir.

3.8.1.2. Rivayetlerin Aslına Riayet Etmemesi

William Muir'in, telif ettiği eserlerde kullanmayı tercih ettiği rivayetlerin aslına riayet etmemesinin oldukça problemlili üç veçhesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki; yazarın, aktarmayı tercih ettiği rivayetlerin bazı detaylarını okuyucuya bildirmemesi, yani gizlemesidir. Bir diğeri rivayetlerde olmayan bazı verileri sanki rivayetlerden menkulmüş gibi zikretmesidir. Sonuncusu ise, rivayetlerdeki malumatı çarpıtmak suretiyle aktarmasıdır. Her üç yaklaşımın da yazarın kasıtlı tercihlerinin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Zira yazar bu tavrı ile meselelerin aslına riayet etmemekte ve okuyucunun zihninde yanlış intiba oluşturacak biçimde rivayetleri nakletmektedir.

3.8.1.2.1. Rivayetlerdeki Bazı Bilgileri ve Detayları Gizlemesi

Muir'in, rivayetlerin bazı detaylarını okuyucudan gizlemesi hususunda da birkaç misal sunmak istiyoruz. Müellif, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in, mehrini de karşıladıktan sonra Vali Gregory'nin kızını valiyi öldüren askere ödül olarak vermeyi vadettiğini belirtmekle yetinmiştir.⁴²⁵ Halbuki bu vaat ilk önce Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e karşı bizzat Vali Gregory tarafından dile getirilmiştir. Vali'nin savaşta Abdullah b. Sa'd'ın başını getirecek askere kızını vereceğini vaat ettiği kaynaklarda geçmektedir. Dolayısıyla Abdullah b. Sa'd bu habere istinaden bir savaş taktiği olarak Muir'in de aktardığı fiili gerçekleştirmiştir. Muir'in gizlediği bu detay vakıaya aykırı bir profili zihinlerde oluşturacaktır.

Meseleye ilişkin bir diğer örnek ise, yazarın Kâbe avlusu genişletilirken mülklerini satmayı reddettikleri için hapsedilen kişilerin Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in

⁴²³ Muir, *Annals*, 310-311; a.mlf., *The Caliphate*, 221-222.

⁴²⁴ Muir, *Annals*, 318-319; a.mlf., *The Caliphate*, 226-227.

⁴²⁵ Muir, *Annals*, 299-300; a.mlf., *The Caliphate*, 211-212.

araya girmesi ile kısa süre sonra serbest bırakıldıklarını belirtmemesidir.⁴²⁶ Dolayısıyla Muir, yalnızca bu kişilerin Hz. Osman tarafından hapsedildikleri bilgisini okuyucu ile paylaşmış, ancak akıbetleri noktasında oldukça mühim olan serbest bırakılmaları detayını ise gizlemiştir.

Zatüssavârî Seferi esnasında Rumlar ile Müslümanlar arasındaki şiddetli çarpışmalar hakkında Muir'in ifadeleri de konuya örnektir. Muir, klasik İslâm Tarihi kaynaklarının şiddetli Bizans saldırıları neticesinde Müslümanlardan pek çok kişinin şehit düştüğünü belirtmesini görmezden gelmiş ve Bizans donanmasının bozgununu "Sarazenlerin vahşice saldırısı"na bağlamıştır.⁴²⁷ Halbuki rivayetler Rum saldırısının şiddetine ilişkin malumat sunmaktadır. Ancak Muir, bunları okuyucu ile paylaşmamıştır.

3.8.1.2.2. Rivayetlere İlaveler Yapması

Müellifin rivayetlerde yer almayan verileri rivayetlerin aslındanmış gibi nakletmesine ise Kûfe valiliği sırasında Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın İbn Mes'ûd'un idaresindeki beytül mâlden borç para istemesinin sebebini onun "lüks yaşantısını idame ettirmek" istemesine bağlaması örnek gösterilebilir.⁴²⁸ Ancak ilgili rivayetlerde Muir'in sözlerine kaynaklık teşkil edecek veriler bulunmamaktadır.

Ayrıca müellifin; babasının şehit edilmesinin intikamını, aralarında Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kölesinin de bulunduğu kimseleri öldürerek alan Ubeydullah b. Ömer'in, işlenen cinayetlere üzüldüğü için değil de malı olan kölesinin öldürülmesine sinirlendiği için Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından alıkonulduğunu iddia etmesi de bu kabildendir.⁴²⁹ Nitekim rivayetler incelendiğinde "kölesinin öldürülmesine sinirlenen Sa'd b. Ebî Vakkâs" söylemine işaret eden bilgilere rastlanılmamaktadır.

Rivayetlerden menkul olmadığı halde, Hz. Osman'ın gay/eşcinsel eğlenceleri yasakladığını ve dolayısıyla bu kötü fiili işleyen kişilerin Halife'ye muhalefete

⁴²⁶ Muir, *Annals*, 312; a.mlf., *The Caliphate*, 222.

⁴²⁷ Muir, *Annals*, 301-302; a.mlf., *The Caliphate*, 213.

⁴²⁸ Muir, *Annals*, 303; a.mlf., *The Caliphate*, 215.

⁴²⁹ Muir, *Annals*, 293; a.mlf., *The Caliphate*, 205.

bulduğunu ileri sürmesi de aynı kategoride değerlendirilebilir.⁴³⁰ Kaynaklardaki haberler incelendiğinde Hz. Osman'ın özellikle kumar olarak addedilebilecek *culâhık* gibi bazı oyunları yasakladığı anlaşılmalı birlikte, o dönemde eşcinsel/gay eğlencelerinin yapıldığına dair hiçbir ize rastlanmamıştır. Nitekim bu iddianın tutarsızlığı ve hatalı oluşu tezimizin ilgili bölümünde ilmî ve tarihî veriler vesilesiyle de ortaya konmuştur.

Konuya dair bir başka örnek ise Muir'in Hz. Osman ile Hz. Ali arasında geçtiğini belirttiği hadisededir. Rivayetlere göre Hz. Ali, Hz. Osman'a "Muâviye'nin, Ömer'in kölesi Yerfe'den daha çok Ömer'den korktuğunu bilmiyor musun?" demiştir. Ancak Muir bu cümleyi "Ömer'in köleleri bile Muâviye kadar ondan korkmamışlardır." şeklinde nakletmiştir. Görüldüğü üzere ilgili rivayetler sadece Hz. Ömer'e ait Yerfe adlı köleden bahsetmekte iken müellif "Ömer'in köleleri" ibaresini kullanmayı uygun görmüştür.⁴³¹

3.8.1.2.3. Rivayetlerdeki Malumatı Çarpıtması

Yazarın, okuyucunun zihninde olumsuz fikirler meydana getirebilecek ve okuyucuyu hatalı bilgiler ile manipüle edebilecek bu tavrı, İslâm'a ve Müslümanlara yaklaşımını da gözler önüne serecek ilginç örnekleri ihtiva etmektedir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına birkaç örneği hatırlatmak istiyoruz. İlk örnek, diğer İslâm şehirlerinden Medine'ye ulaşan isyan ve muhalefet söylentilerinin aslını öğrenmek isteyen ashâbdan bir grup için Muir'in kullandığı ifadelerdir. Müellif, ülkedeki karışıklıktan yalnızca daha iyi şartlarda yaşamlarını sürdüren ve edinimlerini kaybetmekten korkan elit bir kesimin rahatsızlık duyduğunu ima ederek bu şahıslar için "yaşam kalitesi yüksek sınıflar" manasında "better affected classes" ifadelerini kullanmıştır. Rivayetlerin aslına riayet ederek "Müslümanlar" demek yerine yazar, bizzat kendisinin aktardığı ve halkın genelindeki panik haline işaret edecek çeşitli nakillere rağmen tercihini bu ifadelerden yana yapmıştır.⁴³²

⁴³⁰ Muir, *Annals*, 311-312; a.mlf., *The Caliphate*, 222.

⁴³¹ Muir, *Annals*, 319-320; a.mlf., *The Caliphate*, 227-228.

⁴³² Muir, *Annals*, 325; a.mlf., *The Caliphate*, 231-232.

Meseleye misal olacak bir diğerk husus ise, Zâtüssavârî Deniz Seferi esnasında muhalif tutum sergileyen bir grup ile ilgili Muir'in kaleme aldıklarıdır. *The Caliphate* adlı eserinde müellif, bu grubun “önde gelen sahâbîler”den olduklarını, onların Hz. Osman'ı ve valilerini sert bir şekilde eleştirdiklerini iddia etmiştir. *Annals*'ta ise yine “önde gelen bazı sahâbîler” olarak tavsif ettiği bu şahısların adlarını Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe olarak vermiştir.⁴³³ Ancak bu iki şahsın ashâbın büyüklerinden olmadıkları kesin bir şekilde bilinmektedir. Tezimizin ilgili bölümünde kaynaklara müracaatla mesele ortaya konmuş ve ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir.

Konuya ilişkin örnekleri artırmak mümkündür. Kaynaklarda açık bir şekilde Hz. Osman'ın halkın tamamının maaşlarını artırdığı belirtilmekte iken, Muir'in yalnızca kabile reislerinin maaşlarının artırılması yoluna gidildiğini nakletmesi⁴³⁴ ve yine rivayetlerde yaptığı evlilikler ve çocukları hakkında net bilgiler verilen Saîd b. Âs'ın “sayısız harem”e sahip olduğunu aktarması da bu kabildendir.⁴³⁵ Ayrıca Muir, halife tayini esnasında Abdurrahman b. Avf'in sorusuna Hz. Ali'nin verdiği yanıtla ilgili de kafa karışıklığına yol açacak açıklamalar yapmıştır. Muir Hz. Ali'nin, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine tâbî olduğunu belirttiğini; ancak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarını ise şartlı olarak kabul ettiğini ima etmiştir. Fakat Hz. Ali'nin, ilk iki halifenin siretini Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinden ayırdığına dair herhangi bir karineye kaynaklarda rastlanmamıştır. Nitekim müellif de buna delalet edecek bir kanıt sunmaksızın Hz. Ali'nin yalnızca “Bilgim ve gücüm dâhilinde bunu yapacağım.” sözlerini nakletmiştir.⁴³⁶

3.8.1.3. Hatalı Veriler Aktarması

William Muir; kasıtlı olarak rivayetlerdeki haberleri gizlemiş, onlara asılsız ilaveler yapmış ve rivayetleri çarpıtmıştır. Bunun yanında kasıtsız olduğunu düşündüğümüz hatalara da imza atmıştır. Ancak bu hatalar, bu seviyede bir anlatım yapan bir araştırmacıdan beklenmeyecek türde hatalardır.

⁴³³ Muir, *Annals*, 302; a.mlf., *The Caliphate*, 213-214.

⁴³⁴ Muir, *Annals*, 293; a.mlf., *The Caliphate*, 205.

⁴³⁵ Muir, *Annals*, 306; a.mlf., *The Caliphate*, 217.

⁴³⁶ Muir, *Annals*, 290-291; a.mlf., *The Caliphate*, 202-203.

Müellifin; Yûsuf Sûresi 18. ayette Hz. Yâ'kûb'a atfedilen “Şüphesiz bana düşen güzelce sabretmektir. Kurduğunuz, tasarladığınız şeye karşı benim yardımcım Allah'tır.” sözlerini Hz. Yûsuf ile ilişkilendirmesi,⁴³⁷ Hz. Osman tarafından büyütülen Saîd b. Âs'ı Hz. Ömer'in himaye ettiğini bildirmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴³⁸ Bunun yanında, Cennetü'l-Bakî'nin bitişiğindeki bir tarlada yahut Haşşükevkeb adlı Yahudi mezarlığında yer alan Hz. Osman'ın mezarının halifelîği devrinde Muâviye tarafından Cennetü'l-Bakî'ye dâhil edildiği bilinmekte iken, onun bu işi Mervân b. Hakem'in gerçekleştirdiğini belirtmesi;⁴³⁹ yeni halifenin ilan edileceği gün Ammâr b. Yâsir ile Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh arasında vuku bulan tartışmada bu şahısların sözlerini birbirlerine atfetmesi bu kabildendir.⁴⁴⁰ Muir, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ömer'in halefini belirlemek adına halife adayları ve halk nezdinde yaptığı kamu araştırmasının vakti ile ilgili de hatalı malumat vermektedir. O, Abdurrahman b. Avf'ın henüz adaylıktan çekilmemiş iken insanlarla görüşmeler yaptığını aktarmıştır.⁴⁴¹ Bu bilgi mantık itibariyle de hatalıdır. Nitekim kaynaklarda bununla ilgili haberler de bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Ömer'in Abdurrahman b. Avf'ı kendisinden sonraki halife olarak tayin etmemesini de Abdurrahman b. Avf'ın şûrâ heyetindeki halife adaylığı hakkından vazgeçmesine bağlaması⁴⁴² da kronolojik bir hatadır. Zira Abdurrahman b. Avf, adaylıktan çekilme kararını Hz. Ömer'in ahirete irtihalinden sonra almıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu hataları menfî bir tavırdan kaynaklanmayan hatalar olarak kabul etmek mümkündür. Ancak yine de bu durumun, Muir'in naklettiği malumatın sıhhatine şüphe düşüren bir veçhesinin olduğu da itiraf edilmelidir.

3.8.1.4. Temelsiz İddia ve İthamları

Oryantalist-misyoner anlayış tarzının tezahürü olarak Muir, pek çok konu özelinde çeşitli iddia ve ithamlara yer vermiştir. Bunlardan birisi, müellifin

⁴³⁷ Muir, *Annals*, 291-292; a.mlf., *The Caliphate*, 204.

⁴³⁸ Muir, *Annals*, 306; a.mlf., *The Caliphate*, 217.

⁴³⁹ Muir, *Annals*, 340-341; a.mlf., *The Caliphate*, 242.

⁴⁴⁰ Muir, *Annals*, 290-291; a.mlf., *The Caliphate*, 202-203.

⁴⁴¹ Muir, *Annals*, 289; a.mlf., *The Caliphate*, 202.

⁴⁴² Muir, *The Caliphate*, 200-201.

halifelerin gücünün mutlak ve herhangi bir anayasal otorite tarafından kontrol edilemez olduğu iddiasıdır.⁴⁴³ Esasında Muir'in iddiası, Batı dünyasının uzun yıllar boyunca ileri sürdüğü “şark despotizmi” mefhumu ile yakından ilişkilidir ve açık bir şekilde temelsizdir. Nitekim Kur'an'ın ahkâmı ve Hz. Peygamber'in tatbikatına tâbî olan halifelerin güçlerinin mutlak olmadığı tarihî verilerle de sabittir. Bu husus ile ilgili ayrıntılı malumata çalışmamızın ilgili bölümünde temas ettiğimiz için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

Muir'in itham ve iddialarının çoğunun ashâba yönelik olduğunu belirtmek gerekir. Hususen Hz. Ali, Hz. Aişe, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah gibi sahâbîleri hedef aldığı görülen Muir, Hz. Osman dönemi olaylarının arka planında doğrudan ya da dolaylı olarak sahâbenin dahlinin olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda, Hz. Osman'a karşı muhalefet hareketi içerisinde yer alan Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin Muir tarafından “önde gelen sahâbîler” olarak nitelendiği belirtilmişti. Bu örnekte olduğu gibi rivayetlerdeki malumatı çarpıtarak ashâb hakkında olumsuz bir intiba oluşturmaya çalışan müellif, eserlerinde pek çok kez Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın isyancılarla gizli anlaşmaları olduğunu, Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesinde kendilerini tamamen arka planda tutarak ve Halife'yi asilerle baş başa bırakarak onun katline soğukkanlılıkla kayıtsız kaldıklarını iddia etmiştir.⁴⁴⁴ Ancak Muir, bu ciddi suçlamalarını rivayetlerle destekleyememiş, sahâbîlerin “iharet”lerini kanıtlar nitelikte hiçbir delil sunamamıştır. Ayrıca Muir, Hz. Osman'ın muhasarası esnasında Mekke'den ayrılarak Hz. Aişe'nin isyancılarla olan birlikteliğinden kurtulduğunu; onun zaten daha önce halkı Halife'ye karşı kıskırttığı bilindiğini söyleyerek⁴⁴⁵ Hz. Peygamber'in eşini de itham etmiştir. Rivayetler ışığında tahlil edildiklerinde bu iddiaların hatalı oldukları görülmüştür. Nitekim Muir'in de iddialarını haklı çıkaracak rivayetler ortaya koyamadan yalnızca iddia ve ithamlarda bulunması durumu açıklar niteliktedir. Velhasıl müellif, “dostlar ve düşmanlar”⁴⁴⁶ olarak nitelediği Hz. Osman ile ashâbdan bazı şahsiyetler hakkında asılsız, aşırıya kaçan ve

⁴⁴³ Muir, *Annals*, 294-295; a.mlf., *The Caliphate*, 206-207.

⁴⁴⁴ Muir, *Annals*, 337; a.mlf., *The Caliphate*, 239-240.

⁴⁴⁵ Muir, *Annals*, 334, 338; a.mlf., *The Caliphate*, 237-238, 240.

⁴⁴⁶ Muir, *Annals*, 334-336; a.mlf., *The Caliphate*, 238-239.

somut kanıtlardan yoksun iddialarda bulunmuş; okuyucuda sahâbîlerin yönetime karşı ihanet içerisinde oldukları izlenimini bırakacak bir anlatımı takip etmiştir.

3.8.2. Üslubu

William Muir'in Hz. Osman dönemine dair aktardığı malumatın ve yaptığı değerlendirmelerin yazarın kullandığı üslup itibarıyla de irdelenmesi gerekmektedir. Üzerinde duracağımız hususları esasında “Temelsiz İddia ve İthamları” kategorisinde incelemek de mümkündür. Ancak yazarın üslubuna ilişkin veriler olarak addedebileceğimiz örnekleri “Üslubu” başlığı altında zikretmeyi uygun gördük. Bu doğrultuda gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda müellifin, başta Hz. Osman olmak üzere döneme mal olmuş bazı şahsiyetlere yönelik abartılı, kanıt sayılabilecek verilerden yoksun ve akademik anlayıştan uzak bir üsluba sahip olduğu görülmüştür.

Müellif, karakterinin hayafî kusurlar barındırdığını (vital defects)⁴⁴⁷ iddia ettiği Hz. Osman için pek çok kez bencil (selfish),⁴⁴⁸ dar kafalı (narrow),⁴⁴⁹ düşüncesiz (wanton ve indiscreet), dik kafalı (obstinate),⁴⁵⁰ kararsız (wavering), zayıf (weak),⁴⁵¹ iradesiz (vacillation ve irresolute)⁴⁵² ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın, icraatlarını acınası bir zayıflık (pitiabile weakness), iradesizlik ve dar görüşlülükle (lacked the wisdom and strenght)⁴⁵³ yaptığını ileri sürmüştür. Hz. Osman'ın Kûfe valisi Saîd b. Âs için kullandığı akılsız (unwise) ve ahmak (fooly)⁴⁵⁴ kelimeleri de bu hususa örnek gösterilebilir. Ayrıca Hz. Aîşe için “düşüncesiz, düşünmeden hareket eden” gibi manaları ihtiva eden “impulsive” terimini tercih etmiştir.⁴⁵⁵

Konuya ilişkin bir diğer örnek ise; Hz. Osman'ın Mina ve Arafat'ta namazları mukim gibi kılmasına bazı Müslümanların tepki gösterdiğini söyleyen Muir'in, haccın Hz. Peygamber tarafından uygulanışının Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer

⁴⁴⁷ Muir, *Annals*, 288; a.mlf., *The Caliphate*, 201.

⁴⁴⁸ Muir, *Annals*, 313-314; a.mlf., *The Caliphate*, 223.

⁴⁴⁹ Muir, *Annals*, 313-314, 341; a.mlf., *The Caliphate*, 223, 242-243.

⁴⁵⁰ Muir, *Annals*, 292-314; a.mlf. *The Caliphate*, 204, 223.

⁴⁵¹ Muir, *Annals*, 292; a.mlf. *The Caliphate*, 204.

⁴⁵² Muir, *Annals*, 316, 341; a.mlf., *The Caliphate*, 225, 243.

⁴⁵³ Muir, *Annals*, 320-321; a.mlf., *The Caliphate*, 228.

⁴⁵⁴ Muir, *Annals*, 317-318; a.mlf., *The Caliphate*, 226.

⁴⁵⁵ Muir, *Annals*, 338; a.mlf., *The Caliphate*, 240.

tarafından titizlikle takip edildiğini ve en küçük ayrıntılarına bile batıl bir saygıyla (superstitious reverence) riayet edildiğine dair sözleridir.⁴⁵⁶ Dinin aslından olan hac ibadetinin rükünlerinin Müslümanlar tarafından Hz. Peygamber'den öğrenildiği şekliyle uygulanması oldukça doğalken, müellifin bunu “batıl bir saygı” olarak nitelenmesi problemlili bir bakış açısının ürünüdür.

Bütün bunların yanında Muir'in doğrudan Müslümanları hedef alan ifadeleri de dikkat çekmektedir. Yazar, İslâm fetihlerini dinî-manevî, ekonomik, siyasî ve toplumsal saiklerle gerçekleştiren Müslümanları zafer kazanma ve ganimet elde etme arzusu ile yanıp tutuşan kişiler olarak betimlemiştir.⁴⁵⁷ Tezimizin ilgili başlığı altında da zikrettiğimiz gibi, Muir'in bu yaklaşımı klasik bir oryantalist yaklaşımından ibarettir. Ayrıca eserlerinde Batı dünyası tarafından Müslüman Doğu'yu tanımlamak için üretilen ve olumsuz birtakım manalar barındıran “Sarazen” kelimesini kullanması⁴⁵⁸ da aynı şarkiyatçı yaklaşımın ürünüdür. Dolayısıyla Muir, üslubu itibariyle hem bazı şahısları hem de genel olarak Müslümanları tahkir edici ifadeler kullanarak metinlerini kaleme almıştır.

⁴⁵⁶ Muir, *Annals*, 312-313; a.mlf., *The Caliphate*, 222-223.

⁴⁵⁷ Muir, *Annals*, 294-295; a.mlf., *The Caliphate*, 206-207.

⁴⁵⁸ Muir, *Annals*, 301-302; a.mlf., *The Caliphate*, 213.

SONUÇ

Batı dünyasının Doğu'ya ilişkin tasavvurlarının genel adını ifade eden oryantalizmin 19. yüzyılın daha "akademik" ortamında kurumsal bir kavrayış ile Doğu'ya yönelmesi, yüzyıllardır "öteki" olarak kendi karşısına konumlandığı Doğu sayesinde özbilincinin farkına varmaya çabalayan Batı'ya Sir William Muir gibi bir şarkiyatçıyı kazandırmıştır. Uzun süre İngiliz hükümeti adına Hindistan'da görev yapan yazar, siyasî icraatlarının yanı sıra bölgenin sömürgeleştirilmesine katkı sağlaması umulan misyonerlik faaliyetlerini de yürütmüş; aynı dönemde İslâm ve Müslümanlar hakkında pek çok eser telif etmiştir. Bunların en mühimleri *The Life of Mahomet*, bu eserin devamı niteliğinde olan ve çalışmamızı doğrudan ilgilendiren *Annals of the Early Caliphate* ile *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerdir.

Tutkulu bir Hristiyan olan müellif, eserlerini oryantalist kimliğinin yanı sıra misyoner hüviyetinin de etkisinde kaleme almıştır. Yalnızca Hristiyanlığın inanç ve düşünceleri ile kurtuluşa erilebileceğini savunan Muir; bu bağlamda Kur'an, Hz. Peygamber, ashâb-ı kirâm ve Hulefâ-yi Râşidîn hakkında akademik üsluba ters düşen tavırlı ve menfî görüşlerini, eserlerinin Hz. Osman dönemine ilişkin bölümünde sürdürmüştür.

Hadiseleri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan etkileri bakımından İslâm Tarihi içerisinde müstesna bir yeri olan Hz. Osman'ın hilafeti devri, İslâm Tarihi kaynaklarının nakil geleneği içerisindeki rivayetlerden istifadeyle Müslüman tarihçiler tarafından incelenmiş; bunun yanında William Muir gibi şarkiyatçıların da ilgisine mazhar olmuştur. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk ve el-Kâmil fi't-Târih* başta olmak üzere klasik İslâm Tarihi kaynaklarından ve kendisinden önce kaleme alınmış bazı oryantalist metinlerden yararlanmak suretiyle Muir, Hz. Osman dönemini *Annals of Early Caliphate* ve *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* adlı eserlerinde tasvîrî/betimleyici ve bütüncü bir yaklaşım ile ele almış; bunun gereği olarak tabiri caizse hadiseleri hikâyeleştirmiş ve meselelere dair çok sayıda rivayetten daha genel bir tarih kurgusu meydana getirmiştir. Fakat ne yazık ki yazar, istisna kabul edilebilecek az sayıda örnek haricinde istifade ettiği eserlere ve sayfa numaralarına işaret etmemiştir.

Tercih edilen yaklaşım, yazarın kaynaklardan istifade etme biçimi ile birleştğinde akademik manada problemler ortaya çıkmıştır. Nitekim o, neredeyse tamamı Abbâsîler döneminde yazılmış olan İslâm Tarihi kaynaklarını itham eder nitelikte ifadelerle metinlerinde yer vererek “İslâm rivayet geleneği”nin geçersizliğini kanıtlamaya çalışan şarkiyatçı eğilime yönelmiştir. Fakat bununla birlikte şahsî tarih kurgusu ile uyumlu olabilecek rivayetlere de eserlerinde özellikle yer vermiş, hatta bazı müverrihleri birbirleri ile taban tabana zıt sıfatlarla tavsif etmiştir. Ancak esasında bu durumun Muir’in oryantalist-misyoner zihin dünyasını inşa etmesine yardımcı olduğu görülmektedir. Zira bu sayede müellif, Hz. Osman dönemi ile ilgili telifatını kendi tarih kurgusuna hizmet edecek rivayetleri kullanmak suretiyle meselelere dair pek çok farklı rivayeti görmezden gelerek hazırlamıştır.

Bunun yanı sıra Muir’in; rivayetlerdeki bilgi ve detayları gizleyerek yahut rivayetlere ilaveler yaparak ya da rivayetlerdeki malumatı çarpıtarak rivayetlerin aslına riayet etmediği, oldukça ciddi iddialarla meydana getirilmiş bu seviyede eserlerin ihtiva etmemesi gereken hatalı veriler aktardığı, mesnetsiz iddia ve ithamlara dayalı bir tavır benimsediği ve ilmî olmaktan uzak bir metin dili-üslubu ile eserlerini kaleme aldığı tespit edilmiştir.

Çalışmamız süresince klasik İslâm Tarihi kaynakları ve meselelere dair pek çok araştırma metni taranarak Muir’in Hz. Osman dönemine dair tüm bu nakil ve iddiaları incelenmiş; netice itibariyle müellifin, klasik İslâm Tarihi kaynaklarına yaklaşımı sonucunda ortaya koyduğu veriler ve değerlendirmeler ile alışlagelmiş şarkiyat geleneğinin ötesine geçmekten uzak kaldığı görülmüştür.

Tezimiz, William Muir ve eserleri hakkındaki az sayıdaki çalışmadan birini teşkil etmektedir. Yaptığımız çalışmanın oryantalist İslâm Tarihi çalışmalarının incelenmesi adına yeni ufuklar açmasını diliyor ve bu sahadaki boşluğun doldurulmasına hizmet etmesini arzuluyoruz. Aynı yöntem ve metot ile müellifin diğer çalışmalarının da incelenmesinin akademi dünyasına ciddi katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Acar, Cafer. “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2017), 2038-2057.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “William Montgomery Watt ve İlk Devir İslam Tarihine Tarihselci Bakış”. *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 33-46.
- Ağırakça, Ahmed. *Hız. Osman*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Ağırakça, Ahmed. *İslâm Tarihinde Tartışmalı Konular*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2015.
- Ağırman, Mustafa. “Hz. Osman’ın, Hz. Ömer’in Koyduğu Yasakları Kaldırması”. *Diyanet TV*. Yayın Tarihi 25 Haziran 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb Arnavûdî. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts..
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü Fezâ’ili’s-sahâbe*. thk. Vasıyyüddin b. Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-Risâle, 1403/1983.
- Ahsan, Muhammad Manazir. “Buhl, Frantz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Akay, Nejdî. *Hız. Osman Dönemi Fitne Olayları ve Temel Sebepleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aksu, Ali. “Hz. Osman’ın Yönetim Anlayışı”. *Hız. Osman*. ed. Ali Aksu. 313-323. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Aktaş, Ömer. “Muğire b. Şu’be’nin Hayatı ve Kişiliği”. *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 2 (2018), 29-56.
- Alucra’dan Tarihe Bakış. “Hazreti Osman Döneminden Bahseden Önemli Bir Belge”. Erişim: 6 Ekim 2023. https://alucradantarihebakis.files.wordpress.com/2019/03/hz.osman_-1.pdf
- Apak, Adem. “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2005), 158-170.
- Apak, Adem. “Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/516. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Apak, Adem. *Hız. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Apak, Adem. *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Apaydın, Mehmet. “Hz. Peygamber Döneminde Osmân b. ‘Affân”. *Hız. Osman*. ed. Ali Aksu. 9-19. Sivas. Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Atay, Esmâ. *İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kur’an Çalışmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem’in Rolü”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1999), 315-348.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Avcı, Casim. “Muhammed b. Ebû Huzeyfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/517. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. “Mugîre b. Şu‘be”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/375. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Mu‘âviye b. Ebî Süfyân*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Aydın, Mehmet. “Doğu-Batı Rekabeti ve Oksidentalizmin Yükselişi”. *Marife* 6/3 (2006), 367-372.
- Aydın, Zeynel Abidin. *Kur‘an‘ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Abdullah. “Ebû Zer el-Gifârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ayengin, Tevfik. “Rükün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Aykaç, Meryem Beyza. *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer - William Muir‘in Siyeri Örnekliğinde*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak - Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 8. Basım, 2022.
- Belâzürî, Ebû‘l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Ensâbu‘l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr – Riyâz Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebû‘l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Fütûhu‘l-Büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabba‘-Ömer Enîs et-Tabba‘. Beyrut: Müessesetü‘l-Me‘ârif, 1407/1987.
- Bennet, Clinton. *In Search of Mohammad*. London; Cassel, 2. Basım, 1998.
- Bilici, Faruk. “Renan, Ernest”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/568-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdulhamit. “Hint Alt Kıtasında Son Üç Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 21-52.
- Birişik, Abdulhamit. “Siret Kitaplarındaki Konu Değişiminin Sebepleri: Hint Alt Kıtası Örneği”. *Siret Sempozyumu I: Türkiye‘de Siret Yazıcılığı*. haz. Tahsin Koçyiğit. 554-591. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Bozkurt, Nebi. “Bahriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/495-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Buaben, Jabal Muhammad. *Image of the Prophet Muhammad in the West*. Leicester: The Islamic Foundation, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-, *el-Câmi‘u’s-sahîh*. thk. Mustafâ Dîb Al-Bugâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.
- Bulut, Yücel. “İkinci Savaş Sonrasında Oryentalist Çalışmalar”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/12 (2012), 81-111.
- Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bulut, Yücel. “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Marife* 2/3 (2002), 13-38.
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Buzpınar, Tufan. “Hilafet Meselesi”. *II. Abdulhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*. ed. Coşkun Yılmaz. 113-135. İstanbul: İBB Kültür Yayınları, 2010.

- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Cambridge Dictionary*. Erişim 18 Ağustos 2023. [ORIENTALIST English meaning - Cambridge Dictionary](#)
- Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1988.
- Collins Dictionary*. Erişim 18 Ağustos 2023. [Orientalist definition and meaning Collins English Dictionary \(collinsdictionary.com\)](#)
- Coşkun, İsmail. “Modernleşme Kuramı Üzerine”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*. 3/1 (1986), 289-314.
- Cuayyit, Hişam. *Avrupa ve İslam*. İstanbul, İz Yayınları, 1995.
- Çaycı, Ahmet. *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Sanat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Çelik, Yılmaz. “İlk Dönem İslam Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 76-101.
- Çolak, Hilal. *İslam Düşüncesindeki Halifelik Anlayışına Şarkiyatçıların Yaklaşımı (Thomas Walker Arnold, Hamilton Alexander Roskeen Gibb ve William Muir*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çolak, Yaşar. “İslam Tarihi Çalışmalarının Batı’daki Tarihsel Gelişimi Üzerine”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 89-124.
- Delice, Ali. “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Konusunda Bazı Mülâhazalar”. *EKEV Akademi Dergisi* 2/2 (2000), 57-76.
- Demircan, Adnan. “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî’nin Cevapları”. *İSTEM* 8 (2006), 9-20.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- “Derenburg, Joseph”. *1911 Encyclopædia Britannica*. 8/72. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- Dölek, Adem. “el-Velîd b. Ukbe’nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 93-112.
- Efendioğlu, Mehmet. “Velîd b. Ukbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Efendioğlu, Mehmet. “Ziyâd b. Lebîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Efendioğlu, Mehmet. *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- el-İmâme ve’s-Siyâse*. 2 Cilt. thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997).
- Endelüsî, Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Mâlikî el-. *et-Temhîd ve’l-beyân fî-makteli ş-şehîd Osmân*. thk. Muhammed Yûsuf Zâyid. Katar: Dâru’n-Neşr, 1405.
- Erdem, İlhan. “Sprenger, Aloys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 37/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Erşahin, Seyfettin vd. *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011.
- Eyice, Semavi. “Arnold, Sir Thomas Walker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fırlıklı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevilik Bektaşılık*. İstanbul: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1991.
- Garaudy, Roger. *İnsanlığın Medeniyet Destanı*. çev: Cemal Aydın. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2. Basım, 2007.
- Gökkır, Bilal. “Başlangıçtan Günümüze Oryantalist Batı İslâm Araştırmalarında Hıristiyan Polemiği”. *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*. 391-397. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Gökkır, Bilal. “Batılı Müsteşriklerin Kur’an Vahyine ve Hz. Muhammed’in Peygamberliğine Bakışı”. *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 685-721. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018.
- Gökkır, Bilal. “İngiliz Oryantalist-Misyoner Literatüründe Kur’an ve Peygamber”. *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu*. ed. İsmail Yakıt. 239-244. Isparta: 2004.
- Görgün, Hilal. “Weil, Gustav”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/154. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Görgün, Hilal. “Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/166-168. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Guenther, Alan. “Interaction of Sir Sayyid Ahmad Khān and Sir William Muir on Hadith Literature”. *The Hadith in Christian-Muslim Discourse in British India, 1857-1888*. 41-90. Montreal: McGill University, 1997.
- Halil, İmaduddin. *Oryantalistler ve Siyer-i Nebi*. çev. Mücahit Yüksel. İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2020.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*. çev. Abdulaziz Hatip – Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Hançabay, Halil İbrahim. “Hz. Osman’ın Halife Seçilmesi”. *EKEV Akademi Dergisi* 58 (2014), 375-394.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Halifeliği Döneminde Hz. Osman’la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Harman, Ömer Faruk. “Yuhannâ ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/580-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatalmış, Ali. “İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37 (2017), 183-208.
- Hentsch, Thierry. *Hayali Doğu Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*. çev. Aysel Bora. İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: y.y., 4. Basım, 2001.
- Hobson, John Montagu. *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. çev. Esmâ Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.

- Hüseyin, Asaf. *Batı'nın İslâmı Kavgası*. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Irwing, Washington. *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları*. çev. Muhammed Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısrî el-Kureşî. *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. thk. Muhammed Haccîrî. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1416/1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Ğarame el-Amravî. 70 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Süheyl Zekkâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts..
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnavûdî. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1414/1993.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'u Turâsî'l-'Arabî, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1981), 296.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ-i Kutubi'l-Arabî, ts..
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevver*. thk. Fehim Muhammed Şaltût. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1410/1990.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Avâsim mine'l-kavâsim*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb - Mahmûd Mehdî el-İstânbûlî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl 1407/1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Abdullâh el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Kalın, İbrahim. "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş". *DÎVÂN Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15 (2003), 1-51.
- Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İstanbul; İnsan Yayınları, 21. Basım, 2020.
- Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 11. Basım, 2018.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Margoliouth, David Samuel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/53-54. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karaaslan, Ebuzer. *Oryantalizmin Zihin Dünyası Doğu, İslâm ve Osmanlı*. İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021.

- Karakaş, Ali. "Bir Kavram Olarak Oksidentalizm". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25 (2005), 165-184.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Garîbu'l-Hadîs*. nşr. Muhammed Abdulmuîd Hân. 4 Cilt. Haydarabat: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-'Osmâniyye, 1384/1964.
- Kavas, Ahmet. "Geçmişten Günümüze Fransız Şarkiyatçılığı ve Kurumları". *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu*. 109-147. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Kavas, Ahmet. "Pirenne, Henri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kazancıgil, Aykut. *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Kılıç, Ünal. "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002). 239-260.
- Koca, Salim. "Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?". *Gazi Akademik Bakış* 10/20 (2017), 15-35.
- Koçyiğit, Demet. "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu Kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 133-160.
- Kur'ân Yolu. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Lyall, Charles James. "Sir William Muir". *Journal of the Royal Asiatic Society*. (1905), 875-879.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr*. thk. Muhammed Zaynuhum - Medîha eş-Şarkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1997.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî el-. *Mürûcü'z-zeheb*. thk. Esad Halîl Dâğir. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Metin, Abdullah. "Occidentalism: An Eastern Reply to Orientalism". *Bilig* 98 (2020), 181-202.
- Mitchell John, Murray – Muir, William. *Two Old Faiths: Essays on the Religions of the Hindus and the Mohammedans*. New York: Chautauqua Press, 1891).
- Muir, William. *Annals of the Early Caliphate*. Londra: Smith Elder, & Co., 1883.
- Muir, William. *The Aborigines and Early Commerce of Arabia*. Kalküta: Thacker, Spink and Co., 1853.
- Muir, William. *The Apology Al Kindy - In Defence of Cristianity Against Islam*. Londra: Smith Elder and Co., 1882.
- Muir, William. *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*. Londra: The Religious Tract Society, 1891.
- Muir, William. *The Corân Its Composition and Teaching and The Testimony It Bears to The Holy Scriptures*. Londra: Society For Promoting Christian Knowledge, 1878.
- Muir, William. *The Life of Mahomet and History of Islam to the Era of the Hegira*. Londra: Smith Elder & Co., London, 1861.
- Muir, William. *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517*. Londra: Smith Elder and Co., 1896.
- Muir, William. *The Mohammedan Controversy and Other Indian Articles*. Edinburgh: T & T Clark, 1897.

- “Muir, Sir William”. *The Encyclopedia Americana*. 19/551. New York: The Encyclopedia American Corporation, 1918.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-. *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Ortaylı, İlber. “Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/491-494. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öğüt, Salim. “Sihâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/169. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Önal, Ramazan. “Hz. Osman’ın Şehadetinden Sorumlu Tutulan Sahabiler ve Bu Olaydan Sonra Akıbetleri”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2019), 1300-1317.
- Öz, Şaban. “Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim”. *Hz. Osman*. ed. Ali Aksu. 325-340. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Öz, Şaban. *İslâm Tarihi Metodolojisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*. İstanbul: Otto Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Özcan, Azmi. “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları 1873-1909”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 49-71.
- Özcan, Hıdır. “Oryantalistlerin “Rasyonel-Skeptik” Yöntemi ve Türkiye’deki Siret Yazıcılığına Etkisi”. *Siret Sempozyumu I: Türkiye’de Siret Yazıcılığı*. haz. Tahsin Koçyiğit. 593-625. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özdemir, Mehmet Nadir. “Hz. Osman Döneminde Mâlî Yapı”. *Hz. Osman*. ed. Ali Aksu. 141-162. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. “Dozy, Reinhart Pieter Anne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öztürk, Murat. ““İhtiyat mı? Korku mu?” Hz. Ömer’in (13-23/634-644) Deniz ve Denizciliğe Bakışı”. *Tarih Dergisi* 72 (2020), 21-43.
- Öztürk, Murat. “Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler”. *Hz. Osman*. ed. Ali Aksu. 113-140. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020.
- Öztürk, Murat. “Zâtüssavâri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Rodinson, Maxime. “Oryantalizmin Doğuşu”. çev. Ahmet Turan Yüksel. *Marife* 2/3 (2002), 171-188.
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık Batı’nın Şark Anlayışları*. çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Hz. Osman -Hayatı, Şahsiyeti, Dönemi*. İstanbul, Ravza Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Sarıçam, İbrahim. *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2022.
- Savaş, Rıza. “Nâile Bint Ferâfisa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32/314-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Sibâî, Mustafa es-. *Oryantalizm ve Oryantalistler – Yararları ve Zararları*. çev. Mücteba Uğur. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

- Smith, George. "Muir, William". *Dictionary of National Biography*. 2/659-661. Oxford: Oxford University Press, 1912.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Süphandağı, İsmail. *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2. Basım, 2018.
- Şakiroğlu, Mahmut. "Marco Polo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/41-43. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şakiroğlu, Mahmut. "Nallino, Carlo Alfonso". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/349. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şenyayla, Gencal. "Hz. Osman ile Evliliği Bağlamında Nâile Bint el-Ferâfisa'nın Hayatı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 774-801.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986.
- Taşkesen, Suat. "Bölge Araştırmalarının Tanımı, Kapsamı ve Temel Unsurları: Kavramsal Bir Çerçeve". *Bölgesel Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2023), 290-337.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- The Britannica Dictionary*. Erişim 18 Ağustos 2023. [Orientalist Definition & Meaning Britannica Dictionary](#)
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Tûrâsi'l-Arabî, ts..
- Tomar, Cengiz. "Sarasinler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Topaloğlu, Fatih. "Hz. Ali'nin, Hz. Osman Döneminde Halife ile İlişkileri". *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*. 305-315. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî el-. *Kitâbü't-Târîh ve'l-meğâzî ve'l-meb'as*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: 'Alema'l-Kütüb.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İSTEM* 6 (2005), 195-213.
- Vezzan, Adnan Muhammed. *Oryantalizm ve Oryantalistler*. çev. Yavuz Fırat. Kayseri: Tezmer, 2013.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. çev. Ender Abadoğlu – Nuri Ersoy. İstanbul: BGSY Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Yıkılışı*. çev. Celal Emanet. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Whitfield, Peter. *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Wittfogel, Karl August. "Results and Problems of the Study of Oriental Despotism". *The Journal of Asian Studies* 28/2 (1969), 357-365.
- Woodhead, Christine. "Muir, Sir William". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/94. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-. *Târîhu'l-Yâ'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.

- Yaşaroğlu, Mehmet Kamil. “Livâta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/198-200. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kindî, Abdülmesîh b. İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/38-39. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazar, İlhan Uğur. “The Influence of Orientalism in the 18th and 19th Century Opera Librettos”. *International Journal of Human Society* 19/2 (2022), 300-310.
- Yeniçeri, Celal. “Mezâlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/515-518. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yıkılmaz, Yusuf. *The Life of Mahomet” Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir’in Siyere Bakışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz, Şevket. *Oryantalizm ve İslam Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Reinaud, Joseph-Toussaint”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 169-195.
- Zakzûk, Mahmud Hamdi. *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*. çev. Abdulaziz Hatip. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.